

Boris GOLEC
Mateja RATEJ
Marina VRHOVAC
Polona SITAR
Maria PAPATHANASSIOU

CENA: 11 €

leto XXII, št. 1, 2015

ISSN 1318-2498

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

ZGODOVINA ZA VSE, leto XXII, št. 1, 2015

Exporteur
SLOVENIJA-SADJE
LJUBLJANA JUGOSLAVIEN

ZGODOVINA ZA VSE

VSEBINA

Boris Golec

»Kontesa« Fanny – skica pozabljene romanopiske

5

»Nomen est omen«: rojena kot baronica Valvasor, hči grofice Christalnigg, soproga Carla Morellija, življenjska sopotnica Petra Nisitea

„CONTESSA FANNY“ – SKIZZE ÜBER EINE VERGESSENE ROMANAUTORIN

»Nomen est omen«: geborene Baronin Valvasor, Tochter der Gräfin Christalnigg, Ehefrau von Carl Morelli, Lebensgefährtin von Petar Nisiteo

Mateja Ratej

»Proklete babe, zakaj ne grejo prej zdravnika iskat«

29

Kazenska zadeva ginekologa Benjamina Ipavca leta 1929

„VERDAMMTE WEIBER, WARUM SUCHEN SIE SICH NICHT FRÜHER EINEN ARZT“

Die Strafsache gegen den Gynäkologen Benjamin Ipavec im Jahr 1929

Marina Vrhovac

»Nova ženska – skrbna mati, žena in gospodinja, zraven pa še veliko več – zaposlena, izobražena in politično dejavna.«

38

Vida Tomšič in žensko vprašanje

„DIE NEUE FRAU – EINE TREUSORGENDE MUTTER, EHEFRAU UND HAUSFRAU, UND AUSSERDEM NOCH VIEL MEHR – BERUFSTÄTIG, GEBILDET UND POLITISCH AKTIV.“

Vida Tomšič und die Frauenfrage

Polona Sitar

»Tist občutek, ko dobiš prvo plačo – zdej si boš lahka pa sama kej kupla«

51

Podobe vsakdanjega življenja slovenskih žensk po letu 1945 skozi vidike zaposlitve in potrošnje

„DIESES GEFÜHL, WENN DU DAS ERSTE GEHALT BEKOMMST – JETZT KANNST DIR JA SELBER WAS KAUFEN“

Bilder des täglichen Lebens slowenischer Frauen nach dem Jahr 1945 aus dem Blickwinkel der Berufstätigkeit und des Konsums

Maria Papathanassiou

Delovna, spolna in družbena hierarhija na podeželju: žene kmetov in dékle v Avstriji ob koncu 19. in v prvih desetletjih 20. stoletja

65

RURAL LABOUR, GENDER AND SOCIAL HIERARCHIES: PEASANTS' WIVES AND FEMALE RURAL

SERVANTS IN AUSTRIA DURING THE LATE 19TH AND THE FIRST DECADES OF THE 20TH CENTURY

Neja Blaj Hribar

Krmarjenje razmajane avstrijske barke

77

Marjan Kordaš

Hitlerjev menedžer smrti

79

Aleksander Žižek

Vojna je hudič

81

Anja Prša

Brat brata

83

Jože Maček

Laško bere

84

Klemen Senica

Koncizen uvod v postkolonialne študije

86

Boris Golec

»Kontesa« Fanny – skica pozabljene romanopiske

»Nomen est omen«: rojena kot baronica Valvasor, hči grofice Christalnigg, soproga Carla Morellija, življenjska sopotnica Petra Nisitea

GOLEC Boris, izr. prof. dr., znanstveni svetnik,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

929Morelli F.
821.163.6.09Morelli F.
821.09"17/18":305-055.2

»KONTESA« FANNY – SKICA POZABLJENE ROMANOPISE

»Nomen est omen«: rojena kot baronica Valvasor, hči grofice Christalnigg, soproga Carla Morellija, življenjska sopotnica Petra Nisitea

Celovčanka Frančiška – Fanny Morelli (1761–1829), rojena baronica Valvasor, je dolgo ostala pozabljeno ime pisateljice z roba slovenskega ozemlja. Na prelomu iz 18. v 19. stoletje je vzbujala simpatije ljubiteljev lepih umetnosti zlasti med Gorico, Padovo in Benetkami, kjer je krajši čas izdajala literarni časopis. Pisala je predvsem prozo, njen neobjavljeni roman v francoščini pa velja danes za pogrešanega. Bila je v sorodu s tremi vodilnimi starejšimi zgodovinarji, pisci deželnih zgodovin Kranjske, Koroške in Goriške. Rodila se je namreč kot pranečakinja kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693), izšla po materi iz rodu koroškega zgodovinarja Michaela Gotharda Christalnicka (1530/40–1595) in postala žena Carla Morellija (1730–1792), avtorja obsežne zgodovine Goriške. Kot vdova je živela z dalmatinskim znanstvenikom Petrom Nisiteom (1774–1866). Fanny je del časa preživljala tudi v Morellijevem dvorcu v Ozeljanu v spodnji Vipavski dolini in imela stike s Kranjsko, med drugim z Jožefom Kalasancem Erbergom (1771–1843), kulturnim zgodovinarjem, mecenom ter zbirateljem starin in umetnin.

Ključne besede: ženska književnost, roman, Valvasor, Morelli, Cesarotti, Politeo-Nisiteo, Erberg, Celovec, Gorica, Ozeljan, Stari Grad na Hvaru

GOLEC Boris, Associate Professor, Research
Counsellor, Milko Kos Historical Institute, Research
Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

929Morelli F.
821.163.6.09Morelli F.
821.09"17/18":305-055.2

FANNY "THE CONTESSE" – A SKETCH OF A FORGOTTEN NOVELIST

»Nomen est omen«: born Baroness of Valvasor, daughter of Countess Christalnigg, wife of Carlo Morelli, life companion of Petar Nisiteo

Frančiška – Fanny Morelli (1761–1829) from Klagenfurt, born Baroness of Valvasor, was for a long time a forgotten name from the margins of Slovenian territory. At the turn of the 18th to the 19th century, she was admired by connoisseurs of fine arts in particular between Gorizia, Padua and Venice, where for a short period she published a literary magazine. She wrote mostly fiction, and her unpublished novel in French is today considered missing. She was related to three leading early historians, authors of the regional histories of Carniola, Carinthia and the Gorizia region. She was the grand-niece of the Carniolan polymath and historian Janez Vajkard Valvasor (1641–1693); her maternal lineage stemmed from the Carinthian historian Michael Gothard Christalnigg (1530/40–1595), and she became the wife of Carlo Morelli (1730–1792), author of a comprehensive history of the Gorizia region. As a widow, she lived with the Dalmatian scientist Petar Nisiteo (1774–1866). Fanny also spent some time in Morelli's manor in Ozeljan in the lower Vipava Valley and maintained contacts in Carniola, including with Jožef Kalasanc Erberg (1771–1843), cultural historian, art patron and collector of antiques and works of art.

Key words: women's writing, novel, Valvasor, Morelli, Cesarotti, Politeo-Nisiteo, Erberg, Klagenfurt, Gorizia, Ozeljan, Stari Grad on Hvar

Ime v Celovcu rojene pisateljice Frančiške (Francesce) – Fanny Morelli, rojene baronice Valvasor (1761–1829),¹ v slovenskem prostoru do nedavnega ni povsem poniknilo v pozabo samo zato, ker je bila poldrugo desetletje poročena z znanim goriškim zgodovinarjem Carlom Morellijem pl. Schönfeldom (1730–1792). V Morellijevih biogramih jo najdemo kot njegovo soprogo, ki pritegne pozornost zaradi dekliškega priimka Valvasor. V Wurzbachovem *Biografskem leksikonu Avstrijskega cesarstva* (1868) je v geslu o Morelliju prvič omenjena zgolj kot vdova (*dessen Witwe*), ki je njegov obsežni rokopis o zgodovini Goriške podarila Goriški kmetijski družbi, nato pa je navedena še s polnim imenom in označena kot dozdevno zadnja iz Valvasorjevega rodu.² To je, kot bomo videli, po času rojstva dejansko tudi bila, ni pa zadnja preminila. Zaslugo »vdove Francesce Valvasor« za ohranitev omenjenega rokopisa, ki je ostal nato še šest desetletij neobjavljen, omenja prav tako *Primorski slovenski biografski leksikon* (1982–1985).³ Nekaj njenih osebnih podatkov in kratek oris osebnosti je podala Donatella Porcedda v dodatnem zvezku k ponatisu Morellijeve *Istorie della Contea di Gorizia* (2003), kjer je objavila tudi štiri Fannyjina pisma.⁴

Na rodovnem deblu Valvasorjev Frančiška vse doslej ni bila umeščena nikamor, zato tudi ni bilo znano, kakšna stopnja sorodstva jo je vezala s 120 let starej-

šim polihistorjem Janezom Vajkardom (1641–1693).⁵ O njenem literarnem ustvarjanju in vpetosti v kulturno življenje med Goriško, Benetkami, Padovo in Dalmacijo je do pred kratkim še največ pisal Ante Petravič v portretu njenega poznejšega življenjskega sopotnika, dalmatinskega znanstvenika Petra Nisitea (1905),⁶ več podatkov o njenem življenju in delu pa najdemo tudi v objavljenem arhivskem inventarju fonda hvarske rodbine Nisiteo (1986).⁷ Literarna plat Fannyjinega življenja, nasprotno, na Goriškem dolgo ni vzbudila pozornosti. Če izvzamemo skopo opombo pod črto pri Porceddovi (2003),⁸ je o Frančiški–Francesci–Fanny kot pisateljici šele pred nedavnim (2011) spregovorila monografija Fabiane Savorgnan di Brazzà o pisanju žensk v (današnji) Furlaniji med 16. in 18. stoletjem.⁹ S tem delom se je Frančiška – Fanny najbrž sploh prvič kot samostojna osebnost prebila iz sence svojih dveh življenjskih sopotnikov, potem ko je bila doslej deležna le bežne obravnave v prikazih Morellijevega in Nisiteovega življenja in dela. Težo »Francesce Valvasor Morelli, imenovane Fanny«, poudarja skupaj z vlogo njene prijateljice Lavinie Florio Dragoni že predgovor v monografijo.¹⁰

Obstajata torej vsaj dva razloga, da **opozorimo na pozabljeno pisateljico** z obrobja slovenskega ozemlja, ki

¹ Na pisateljsko dejavnost Francesce – Fanny Morelli me je marca 2009 prvi opozoril ing. Milovan Buchberger iz Zagreba, ki se ljubiteljsko ukvarja z življenjem in delom enega od njenih dveh življenjskih sopotnikov, hvarskega znanstvenika Petra Nisitea. Prosil me je za podatke o njenem rojstvu in morebitnem sorodstvu z Janezom Vajkardom Valvasorjem, a jih takrat še nisem poznal. Pozneje, v letih 2012 in 2013, mi je posredoval svoja dognanja in me prijazno napotil na literaturo o Nisiteu, za kar sem mu dolžan iskreno zahvalo.

² Wurzbachov leksikon v slovenskem prevodu pravi: »Avtorjeve [Morellijeve] nadaljnje raziskave so bile povod za spremembe in dokaj obsežno razširitev [njegove leta 1773 objavljene zgodovine Goriške v 16. stoletju] in Morelli je sam načrtoval novo izdajo, ki naj bi se imenovala: »Istoria della Contea«. Tak je vsaj Morellijev lastnoročni naslov na čistopisnem originalnem rokopisu, ki ga je njegova vdova podarila Goriški kmetijski družbi (Società agraria Goriziana), kjer se še vedno hrani.« V nadaljevanju pa: »V dokaj poznih letih se je Morelli poročil s Frančiško (Franziska), rojeno baronico Valvasor, s katero ni imel otrok. Zdi se, da sta bila oba zakonca zadnja svojega rodu, kajti Valvasorji so povsem ugasnili, rodbina Morelli pa dozdevno prav tako nima več nobenih potomcev.« Wurzbach, *Biographisches Lexikon*. Neunzehnter Theil, str. 82.

³ »M.[orelli] je nadaljeval z raziskavami domače zgod. in za tisk pripravil obsežen rkp., ki je zajemal obdobje od 1500 do 1790 in ki je nosil naslov *Istoria della Contea di Gorizia*. Vendar avtor svojega dela ni nikoli videl natisnjene, 1792 ga je prehitela smrt in njegova vdova Francesca Valvasor je rkp., že pripravljen za tisk, poklonila gor. kmet. družbi, kjer je ležal več kot šestdeset let.« (Štih, Morelli di Schönfeld Carlo, str. 461).

⁴ Porcedda, *Una vita per lo Stato*, str. 25, 40–42, 140–143.

⁵ Gl. objavljena rodovnika s konca 19. in začetka 20. stoletja: Witting, *Beiträge zur Genealogie*, str. 142–145; Radics, Johann Weiskhard, str. 343–350. Prim. geslo o rodbini Valvasor v *Slovenskem biografskem leksikonu* (Reisp, Valvasor (Vavas(s)or, Vavis(s)or ipd.), str. 344–345). – Branko Reisp, ki Frančiške sicer ni znal umestiti na Valvasorjevo rodovno deblo, niti ni poznal njenih rojstnih podatkov, jo je imel za »zadnjo žensko članico rodbine« v smislu zadnje umrle ženske, rojene s priimkom Valvasor (Reisp, Novejša spoznanja, str. 11–12). Iz literature o njenem možu Carlu Morelliju je povzel, da je bil znameniti goriški zgodovinar poročen z neko Frančiško baronico Valvasor. Zgolj na podlagi priimka Morelli jo je neutemeljeno poistovetil s Frančiško pl. Morelli, umrlo v Kanalu ob Soči 28. januarja 1833 v starosti 61 let. Podatek o smrti je našel v Schiviz von Schivizhoffnovi genealoški zbirki o plemstvu na Goriškem (Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Görz*, str. 373). V resnici pa je bila Frančiška Morelli iz Kanala neporočena domačinka, rojena 13. septembra 1772 (prav tam, str. 18). – Datum rojstva Frančiške Valvasor, 8. julij 1761 (dejansko datum krsta!), je brez vseh drugih podatkov in navedbe vira objavila D. Porcedda (Porcedda, *Una vita per lo Stato*, str. 41).

⁶ Petravič, *Studije i portreti*, str. 241–244. – O njeni identiteti se je Petravič motil, saj jo je imenoval »contessa Morelli, udovica baruna Valvasora« (prav tam, str. 241). – V oceni knjige, ki je naslednje leto izšla v Ljubljanskem zvonu, ni Josip Tominšek omenil ne Nisitea ne Fanny (Tominšek, Ante Petravič, str. 120–121).

⁷ Plančič, *Inventar arhiva*.

⁸ D. Porcedda omenja, da je Francesca Morelli pozneje živela v Benetkah in Padovi in da je med letoma 1805 in 1806 prijateljela in literarno sodelovala s pesnikom Melchiorrejem Cesarottijem (Porcedda, *Una vita per lo Stato*, str. 42, op. 74).

⁹ Savorgnan di Brazzà, *Scrittura al femminile*, str. 43–48. – Na knjigo me je opozorila prijateljica dr. Maria Bidovec z Univerze v Vidmu, ki je poskrbela tudi za prevode odlomkov o Fanny Morelli. Za prijaznost in nesebično pomoč se ji iskreno zahvaljujem.

¹⁰ Savorgnan di Brazzà, *Scrittura al femminile*, str. 10–11 (predgovor Liliane Cargnelutti).

je v svojem času vzbujala simpatije ljubiteljev lepih umetnosti zlasti med Gorico, Padovo in Benetkami, izdajala literarni časopis, napisala neobjavljen roman v francoščini in s svojim življenjskim slogom kršila družbene norme tedanje dobe. V nekaterih pogledih bi jo lahko označili za predhodnico George Sand, še več skupnih potez pa bi našli z njo sodobnico Madame de Staël, s katero je domnevno vzdrževala pisne stike. Prikaz življenja in dela Fanny Valvasor Morelli je lahko za zdaj le torzo, skica, s pomočjo katere se bo morda kdaj kdo lotil portreta. Razen kratkega genealoškega dela, orisa mladosti in dveh pisem, ki ju je Fanny leta 1808 napisala Jožefu Kalasancu Erbergu, temelji pričujoči prispevek namreč samo na literaturi, zapuščinskih spisih, delčku arhiva Fannyjinega življenjskega sopotnika Petra Nisitea ter na objavah pisem in registrov arhivskih virov.

Mlada leta – sorodnica treh znamenitih zgodovino piscev

Baronica Frančiška Valvasor se ni rodila pravega spola. Ne le, da bi lahko svoje darove veliko laže in bolje izkoristila kot moški, ampak je spol, s katerim je prišla na svet, ob njenem rojstvu prejkone pomenil razočaranje za vse očetovo sorodstvo. Oče Karel Jožef baron Valvasor tedaj s svojimi sorodniki ni več mogel deliti neprijetnega presenečenja, kajti tri mesece pred hčerkinim rojstvom je nepričakovano za vselej zatisnil oči. Z njegovo smrtjo in Frančiškinim rojstvom so bili dokončno pokopani upi, da se bo Valvasorjev rod nadaljeval z moškim potomcem, saj je bil Karel Jožef, če izvzamemo dva duhovnika, zadnji moški svojega rodu.¹¹

Frančiško so kot posthumno krstili 8. julija 1761 v Celovcu, kjer se je tudi rodila v prejšnje leto kupljeni očetovi hiši na Starem trgu (Alter Platz). Ob krstilniku v mestni župnijski cerkvi sta namesto izbranih botrov, materinega strica Mihaela Baltazarja grofa Christalnigga, prošta v Berchtesgadnu, in Marije Terezije baronice Rechbach, stala njuna namestnika, materin najstarejši brat Karel Teodor grof Christalnigg in Marija Ana grofica Platz, krščanka pa je dobila trojno ime *Marija*

Frančiška Elizabeta.¹² Bila je drugi otrok barona Karla Jožefa (* 1708/10, † 1761) s Kranjskega¹³ in njegove približno trideset let mlajše soproge, Korošice Marije Terezije grofice Christalnigg (* 1738, † 1783),¹⁴ rojena

¹² ADG, PA Klagenfurt–St. Egid, Hs. 9, Geburtsbuch 1761–1782, s. p., 8. 7. 1761. – Kot priča zapuščinski inventar zapuščine barona Karla Jožefa na Koroškem, je bila hiša na celovškem Starem trgu kupljena 23. avgusta 1760 (StLA, Landrecht, K 1365, Heft 1, Valvasor (2), 22. 6. 1761).

¹³ Karel Jožef se je rodil kot 15. od 17 otrok (rojenih med letoma 1691 in 1713) v zakonu Janeza Karla barona Valvasorja in Ane Elizabete, rojene grofice Auersperg (prim. NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, Rep R 1653–1692, Rep R 1692–1740). Ker samo njegovega krsta ni v ljubljanski krstni matični knjigi, sta ga raziskovalca Valvasorjevega rodu J. B. Witting in P. Radics pomotoma poistovetila z malce mlajšim bratom Jožefom Ignacem Kristjanom, imenovanim Jožef Ignac oziroma samo Ignac (Witting, Beiträge zur Genealogie, str. 144; Radics, Johann Weikhard, str. 345). Poleg drugih dokazov, da gre za različni osebi, je ključna navedba v očetovi oporoki, da je Karel Jožef starejši (!) od Ignaca Jožefa, izrecno označenega kot najmlajši sin (ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–15, 6. 3. 1739). Rodil se je torej pred najmlajšim bratom, krščenim 22. decembra 1710, in bi utegnil biti celo isti letnik rojstva, rojen v začetku leta 1710. Prav vsi zanesljivi poznejši podatki, povezani z njegovo starostjo, govorijo za čas rojstva v letih 1708–1710. Ključna sta dva. Prvič, kot barona Jožefa (brez prvega imena Karel) ga od leta 1721 do 1728 srečujemo na ljubljanski jezuitski gimnaziji, pri čemer je bil leta 1721 v t. i. »mali šoli« (parvista), star torej 11 do 13 let (Črničec (ur.), Ljubljanski klasiki, str. 175, 176, 177, 178, 180, 181, 183, 185, 186, 187, 188, 190). In drugič, po terezijanskem ljudskem štetju iz leta 1754, ki mu na podlagi lastne navedbe ali izjav z njim prebivajočih sester daje 46 let, bi se moral roditi leta 1708 (NŠAL, NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 117, Popis prebivalstva 1754, 3. Ljubljana, In Districtu Senioris Vicarij Labaci, s. d., pag. 8a). Po vsej verjetnosti je kot edini od sorojencev prišel na svet v očetovem dvorcu Belnek pri Moravčah in bil tam tudi krščen. Ker pa na gradovih krščenih plemiških otrok v tem času pogosto niso vpisovali v župnijske krstne matice, njegovega krsta ni v krstni matični knjigi župnije Moravče (NŠAL, ŽA Moravče, Matične knjige, R 1707–1724). Po dveh zakonih, z grofico Lamberg s Kranjskega in grofico Gabelhofen s Štajerskega (gl. Witting, Beiträge zur Genealogie, str. 345; Radics, Johann Weikhard, str. 144), se je 20. avgusta 1759 oženil še tretjič, tokrat na Koroškem, v župniji Sentjur na Vinogradih severozahodno od Velikovca. Za ženo je vzel s Frančiškino mater Marijo Terezijo grofico Christalnigg. V poročni matici je njegov priimek zmaličen do neprepoznavnosti: »Illustrißsimus Dofmil-nus Carolus L. B. de Falfori (sic!) viduus ex Carniola« (ADG, PA St. Georgen am Weinberg, Hs. 1, I B Trauungsbuch 1756–1770, s. p.). O njegovi smrti aprila 1761 gl. v nadaljevanju glavnega besedila.

¹⁴ Marija Terezija se je rodila nekje na Koroškem kot drugi in zadnji otrok Andreja Jurija Jožefa grofa Christalnigga in njegove druge žene Marije Ane, rojene grofice Platz. Tiskani rodovnik rodbine Christalnigg z začetka 20. stoletja navaja rojstno letnico 1738 (KLA, KLA 665, Zenegg Genealogische Sammlung, Sch. 4/6, Christalnigg, pag. 8, Stammtafel der Reichsgrafen Christalnigg von und zu Gillitzstein). Marija Terezija ni bila krščena ne v župniji svoje poroke z baronom Valvasorjem ne v celovski mestni župniji in tudi ne v župniji Gospa Sveta, kjer se je pozneje ponovno poročila (ADG, PA St. Georgen am Weinberg, Hs. 1, I B Geburtsbuch 1709–1756; PA Klagenfurt–St. Egid, Hs. 23, Alphabetischer Index zu den Geburtsbüchern 1734–1757; PA Maria Saal, Repertorium zum Taufbuch 1632–1906). Roditi se je morala spomladi 1738, saj je 18. julija 1761 v prošnji štajerski deželni pravdi, naj ji dovolijo upravljati z moževo zapuščino, navedla, da ji do polnoletnosti

¹¹ O Valvasorjevem rodu je že napisana, a še ne objavljena monografija, ki bo natančno obravnavala vse člane rodbine. Le malo pred smrtjo barona Karla Jožefa, Frančiškinega očeta, sta brez potomstva preminila zadnja poročena predstavnika drugih dveh rodbinskih vej: Jurij Sigfrid (1702–1759), ki je po prodaji dvorcev Zavrh in Podšentjur pri Svibnem opravljal službo mostnarja na Ježici pri Ljubljani, in baron Franc Anton z Medije (1719–1761), gospodar »matičnega gradu« kranjskih Valvasorjev, ki je nekaj dni pred smrtjo pokopal svojo komaj rojeno edinko. Tedaj sta še živela dva duhovnika Valvasorja: v Kostanjevici cistercijski pater Robert Valvasor (1707–1778), brat obubožanega Jurija Sigfrida, ter sekovski kanonik Franc Jožef (1705–1795), Frančiškin pravi stric, umrl v Ljubljani kot zadnji moški Valvasor.

leto dni za sestro Marijo Ano Ivano (* 1760, † 1839).¹⁵ Poleg te edine prave sestre, zadnjih deset let življenja zadnje, ki se je še rodila s priimkom Valvasor, je imela Frančiška tudi dvanajst let starejšo polsestro Marijo Antonijo (* 1749, † 1813). Ta je kot edini preživel otrok iz očetovih prejšnjih dveh zakonov najbrž odraščala v rodni Ljubljani, pozneje, v Frančiškinih otroških in mladeniških letih, pa je s soprogom grofom Gaisruckom in družino več let živel v Celovcu. V zgodovino sta se zapisala dva njena potomca, sin – milanski kardinal v predmarčni dobi, znan zlasti po konklavu leta 1846, in prapravnuk – leta 1916 v atentatu umorjeni avstrijski ministrski predsednik.¹⁶

manjka še osem mesecev (StLA, Landrecht, K 1364, Heft 7, Valvasor (1), 18. 7. 1761). O njeni ponovni poroki in smrti gl. v nadaljevanju glavnega besedila.

¹⁵ Marija Ana Ivana je bila krščena 6. julija 1760 v Celovcu (ADG, PA Klagenfurt–St. Egid, Hs. 8, Geburtsbuch 1734–1760, s. p.). – O njeni prvi poroki z Adolfofom Balduinom baronom Brabeckom gl. op. 39. – Pehotni častnik Brabeck naj bi v pruskih, turških in francoskih vojnah pokazal poseben pogum in preudarnost. Leta 1795 je kot najvišjo častniško stopnjo dosegel čin generalmajorja, že 16. novembra 1796 pa je padel v bitki proti Francozom pri Arcolah na italijanskem bojišču (Wurzbach, Biographisches Lexikon. Zweyter Theil, str. 106; http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_kaiserlichen_Generale_der_Fr%C3%BChen_Neuzeit/B (avg. 2013). Nadaljnjo življenjsko pot vdove Marije Ane je pomagala razkriti zapuščina koroškega plemiškega genealoga E. Zenegga (KLA, KLA 665, Zenegg Genealogische Sammlung, Sch. 4/6, Christalnigg, pag. 63). Kot vdova se je omožila s feldmaršallajtnantom Evgenom Rudolfom baronom Monfraultom in umrla 18. februarja 1839 v Gradcu v 79. letu starosti (DAG, Matriken-Zweitschriften, Graz–Dom, Sterbefälle 1839, pag. 2; prim. Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel – Graz, str. 38).

¹⁶ O otrocih iz prejšnjih dveh zakonov barona Karla Jožefa gl. Radics, Johann Weikhard, str. 144. – Soprog Marije Antonije Janez Jakob grof Gaisruck je bil kot komornik zaposlen pri celovškem deželnem glavarstvu, ko se jima je leta 1767 v Celovcu rodil prvi otrok; do leta 1779 jih je tu prišlo na svet še devet (ADG, PA Klagenfurt–St. Egid, Hs. 9, Geburtsbuch 1761–1782, s. p.). Službena pot je grofa Gaisrucka vodila prek Gradca v Ljubljano, kjer je bil štiri leta (1791–1795) najvišji državni uradnik na Kranjskem, predsednik deželnega glavarstva (Andrejka, Vrhovni predstavniki, str. 104), nato pa je do smrti leta 1801 opravljal funkcijo guvernerja Galicije v Lvovu; vdova Marija Antonija je umrla 2. decembra 1813 v 64. letu starosti in je pokopana v lvovski stolnici (Witting, Beiträge zur Genealogie, str. 144; KLA, KLA 665, Zenegg Genealogische Sammlung, Sch. 12/9, Gaisruck; ARS, AS 1084, Zbirka osmrtnic in poročnih naznanil, šk. 2, Osmrtnice G, 3. 12. 1813). Njun sin Karel Kajetan grof Gaisruck (1769–1846) je leta 1818 postal milanski nadškof in 1824 kardinal, znan pa je predvsem zaradi konklava leta 1846, ko naj bi v Rim z zamudo prinesel cesarjev veto na izvolitev papeža Pija IX. (http://regiowiki.pnp.de/index.php/Karl_Kajetan_Graf_von_Gaisruck (avg. 2013). Kardinalova najstarejša sestra Kristina (1767–1837), prav tako rojena v Celovcu in šest let mlajša od svoje poltete Frančiške baronice Valvasor, se je leta 1792 v Ljubljani omožila s komornikom Karlom (Anton) grofom Stürgkhom; njen pravnuk je bil Karl grof Stürgkh (1859–1916), avstrijski ministrski predsednik v letih 1911–1916, ki je v odločilnem času za dvojno monarhijo, sredi prve svetovne vojne, postal žrtev atentata (Wiesflecker, Im alten und im neuen Österreich, str. 126–131).

Ko je torej Frančiška zagledala luč sveta, je bil njen oče Karel Jožef baron Valvasor že pokojni. Umrl je nepričakovano v Mariboru, kjer je sklepal kupoprodajo za neko gornino in kjer so ga 8. aprila 1761 tudi pokopali.¹⁷ Dan ali dva pred smrtjo je 5. aprila v mestu ob Dravi pred naprošenimi pričami sestavil oporoko. Karlu Jožefu ni bilo toliko do ritualov, povezanih s tradicijo, da se Valvasorji pokopavajo v rodbinski grobnici na Mediji pod Trojanami, saj si je za zadnje počivališče izbral župnijsko cerkev kraja, kjer bo umrl. Pomenljivo je glavno določilo njegove zadnje volje. Ker je bila hči iz prejšnjega zakona že preskrbljena z dediščino po svoji materi, je zdaj dobila samo 2.000 goldinarjev, kolikor je namenil tudi hčerkici iz zadnjega zakona ter še nerojenemu otroku, če bo ženskega spola. Kdo bo dedoval glavnino njegovega premoženja v treh deželah, Štajerski, Koroški in Kranjski, je bilo odvisno od tega, ali se mu bo rodil sin ali hči. Če bo otrok ženskega spola, postane glavna dedinja soproga Marija Terezija, če pa pride posthumno na svet sin, kar je bila oporočiteljeva neprikrita velika želja, si dediščino z materjo razdelita na pol.¹⁸ Namesto zaželenega sina in naslednika, ki bi edini še lahko nadaljeval Valvasorjev rod, so tri mesece pozneje v Celovcu krstili hčerko Marijo Frančiško Elizabeto baronico Valvasor, imenovano Frančiška.

Rodovniki rodbine Valvasor te najmlajše nosilke rodbinskega imena, kot je bilo že povedano, ne poznajo, zato do nedavnega ni bilo znano, kakšno sorodstvo je z Valvasorji povezovalo Frančiško baronico Valvasor, soprogo zgodovinarja Carla Morellija.¹⁹ O njenem otroštvu ne vemo drugega, kot to, da je odraščala v družini

¹⁷ Mariborska mrliška matica, ki ga imenuje le s prvim imenom Karel, s katerim so ga vsi poznali, mu daje 57 let, kar je vsaj štiri leta preveč (NSAM, Matične knjige, Maribor–Sv. Janez Krstnik, M 1664–1762, pag. 337). Izpis iz mrliške matice je že leta 1899 priobčil P. Radics (Valvasorjev rod, str. 113), v monografiji o polihistorju iz leta 1910 pa podatkov o smrti Karla Jožefa iz površnosti nima (Johann Weikhard, str. 345). Baron Valvasor je prišel v Maribor z namenom, da sklene kupoprodajo za svojo gornino v Slovenskih goricah. Kot priča regest pogodbe v njegovi celovski zapuščini, se je to 29. marca 1761 tudi zgodilo (StLA, Landrecht, K 1364, Heft 7, Valvasor (1), 22. 6. 1761, s. p.).

¹⁸ KLA, KLA 73, Landesgericht Klagenfurt Testamente, Fasz. 56, 1761, No. 15, 5. 4. 1761.

¹⁹ Gl. op. 5. – Witting je v genealoškem prikazu rodbine Valvasor (1894) sicer zapisal, da je bil baron Karel Jožef tretjič »prav tako poročen z neko grofico« (gleichfalls mit einer Dame aus gräflichem Hause), od njegovih otrok pa je poznal le Marijo Antonijo iz drugega zakona, poročeno z grofom Gaisruckom (Witting, Beiträge zur Genealogie, str. 144). Radics je celo vedel, da je bila Valvasorjeva tretja žena grofica Christalnigg in da sta se zakonoma rodili dve hčerki, skope podatke o njih (brez osebnih imen) je leta 1899 že objavil (Radics, Valvasorjev rod, str. 113–114), toda v genealoškem prikazu Valvasorjev v svoji monografiji o polihistorju Janezu Vajkardu (1910) ima začuda le prvi dve ženi in otroke iz prejšnjih dveh zakonov (Radics, Johann Weikhard, str. 345). Prav Radics-eva površnost je glavni razlog, da vedenje o prednikih Frančiške Morelli, rojene baronice Valvasor, ni prišlo do strokovne javnosti.

vnovič omožene matere v Celovcu, ter kako so do leta 1770, ko ji je bilo devet let, potekale zadeve v zvezi z očetovo zapuščino.²⁰ Ker so baronova vdova in vse tri hčerke iz dveh zakonov živele v Celovcu, je njegovo posest na Kranjskem in Štajerskem doletela prodaja. Valvasorjev rodbinski dvorec Belnek pri Moravčah je šel na dražbo že leta 1763, a je ostal tako rekoč v domačih rokah, v lasti nečakinjinega soproga.²¹ Hiša na Novem trgu v Ljubljani je leta 1771, nasprotno, pristala v tuji lasti,²² potem ko so v letih 1760–1769 pomrle vse tri neporočene sestre barona Karla Jožefa.²³ Hišo na graškem Lentu je po svoji materi grofici Gabelhofen podedovala hči Marija Antonija, katere varuh jo je v šestdesetih letih prodal,²⁴ medtem ko je posest Riegersdorf pri Judenburgu ostala v rokah tretje, vnovič omožene žene še vse do leta 1777.²⁵

Vdova Marija Terezija se je omožila že spomladi 1762, malo po prvi obletnici moževe smrti. 24-letnica je stopila pred oltar s **Francem Jožefom baronom Kaisersteinom**²⁶ in med letoma 1762 in 1777 rodila še osem otrok, vse v Celovcu in na bližnjem Kaisersteinovem gradu Tentschach.²⁷ Kaisersteini so bili razmeroma mlada plemiška rodbina, od leta 1608 plemiči, od 1629 vitezi in od

leta 1663 baroni.²⁸ Baron Franc Jožef (1728–1799) se je na Koroško priselil kot otrok iz rodne Bavarske, potem ko je njegov oče po svojem sorodniku podedoval fideikomisno posest, katere sestavni del sta bila tudi Tentschach in hiša v Celovcu.²⁹ Franc Jožef, ki je že pri osmih letih ostal brez obeh staršev, je moral prekiniti šolanje in za varuhom prevzeti močno zadolženi fideikomis, vendar ga je s spretnostjo in srečo povsem postavil na noge in še povečal ter obenem naredil uradniško kariero. Z vdovo baronico Valvasor se je, kot je veliko pozneje izpričal sam, poročil na pobudo svojega brata, naj si kot glava družine in lastnik fideikomisa ustvari družino.³⁰ Sodobna poročila in njegovi lastni zapisi ga kažejo kot izobraženega, sposobnega, plemenitega moža z okusom in dobrim znanjem jezikov.³¹ V državni službi je prišel do položaja deželnoglavarskega svétnika, komornika in notranjega svétnika v Celovcu.³² Najpozneje leta 1772 se je z družino preselil s Starega trga v Christalniggovo hišo v bližnji Gosposki ulici (Herrengasse), kar najverjetneje pomeni, da je Valvasorjeva hiša pristala v drugih rokah.³³ Pozneje so se Kaisersteinovi preselili na Živinski trg (Viehplatz), današnji Kardinalplatz, kjer je baron Franc Jožef leta 1775 kupil hišo³⁴ in kjer je soproga Marija Terezija po dolgi bolezni umrla 12. septembra 1783, stara 46 let.³⁵ Zapustila je moža, ki je umrl šestnajst let za njo (1799),³⁶ in pet otrok iz drugega zakona, starih

²⁰ StLA, Landrecht, K 1365, Heft 1, Valvasor (2), 15. 1. 1770.

²¹ Belnek je kupil Karel Gotfrid Lichtenberg, soproga Valvasorjeve nečakinje Felicite baronice Neuhaus iz Vipave (ARS, AS 315, Deželna deska za Kranjsko, gl. knj. 10, fol. 358).

²² Od leta 1771 je bila hiša last Franca Jožefa barona Smledniškega (Suhadolnik, Anžič, Novi trg, str. 101; Fabjančič, Knjiga hiš. II. del. Novi trg, s. p., Gosposka ulica 12).

²³ O sestrah baronicah Valvasor gl. op. 44.

²⁴ V Pircheggerjevem historiatu graških hiš je baron Valvasor (brez imena) naveden kot lastnik hiše med baronom (sic!) Gabelhofnom (1738) in nekim S. von Beckom, ki jo je leta 1763 kupil za 2.100 goldinarjev (Popelka, Geschichte der Stadt Graz. II. Band, str. 785). V štajerski imenjski knjigi je ostala kot lastnica vpisana Valvasorjeva druga žena Marija Antonija, rojena grofica Gabelhofen, dokler ni leta 1768 (sic!) varuh njenih mladoletnih dedičev [dejansko ene dedinje] prodal posesti Sigmundu Becku (StLA, B 249/3, Adalbert Sikora, Die Steirischen Gültlen. 3. Teil. Viertel Vorau und Kreis Graz, str. 540).

²⁵ V štajerski imenjski knjigi je bilo stanje ažurirano šele leta 1777. Riegersdorfso prepisali z Janeza Filipa Antona grofa Gabelhofna na njegovo hčerko Marijo Antonijo, poročeno Valvasor, s te na njenega ovdovelega moža Karla Jožefa in slednjič na Valvasorjevo vdovo Marijo Terezijo, rojeno grofico Christalnigg, ki je posest leta 1777 prodala Mariji Konstanciji Eberl in njenemu sinu Matiji Jakobu (StLA, B 249/1, Adalbert Sikora, Die Gültlen in Steiermark. I. Das Viertel (Kreis) Judenburg, str. 419).

²⁶ Njena druga poroka je bila pri Gospe Sveti 20. aprila 1762 (ADG, PA Maria Saal, Trauungsbuch 1750–1770, pag. 13).

²⁷ Otroci zakoncev baronov Kaiserstein so si sledili takole: 1) Franc Jožef Baltazar Karel Štefan Janez, krščen 26. decembra 1762, 2) Jožefa Kajetana Dominika, krščena 8. avgusta 1764, 3) Janez Nepomuk Ernest Anton Matija Ignac Joahim, rojen in krščen 22. februarja 1766, 4) Marija Terezija Ignacija Antonija, krščena 6. junija 1768, 5) Marija Ana, rojena in krščena 15. septembra 1771, 6) Marija Jožefa Kristina, krščena 26. oktobra 1772, 7) Marija Karolina Terezija, rojena v Tentschachu 2. oktobra 1775, in 8) Karel Jernej Janez Evangelist Vincenc Salezij Domicijan Sigfrid, rojen in krščen 5. februarja 1777 (ADG, PA Klagenfurt–St. Egid, Hs. 9,

Geburtsbuch 1761–1782, s. p.; prim. Pusikan, Die Kaiserstein, str. 64–66).

²⁸ Pusikan, Die Kaiserstein, str. 2–4. – Češka veja rodbine je bila leta 1744 povzdignjena v grofovski stan (prav tam, str. 18; Frank, Standeserhebungen. 3. Band, str. 13).

²⁹ Pusikan, Die Kaiserstein, str. 33, 35, 49. – Franc Jožef baron Kaiserstein se je rodil kot kot predzadnji otrok in prvi od dveh bratov na gradu Grienau na Spodnjem Bavarskem očetu Jožefu Ernestu in materi Mariji Barbari, rojeni baronici Ruestorf; na Koroško se je družina preselila leta 1733, mati je umrla že naslednje leto, oče pa čez tri leta (prav tam, str. 44, 47–49). Prim. rodovnik brata Karla v: KLA, KLA 665, Zenegg Genealogische Sammlung, Sch. 21/6, Kaiserstein.

³⁰ Pusikan, Die Kaiserstein, str. 49–52.

³¹ Prav tam, str. 63.

³² Prav tam, str. 66, 68. – V začetku 70-ih let izpričan kot notranji svétnik in nato kot komornik pri koroškem deželnem glavarstvu. Funkciji sta razvidni iz podatkov o krstih otrok (gl. op. 27).

³³ Novi naslov je prvič razviden pri krstu šestega otroka leta 1772 (gl. op. 27), potem, ko so leta 1770 uvedli hišno oštevilčenje. – Po O. Göschnu je šlo za Christalniggovo hišo, Kaisersteini pa naj bi do leta 1775 izmenično prebivali tukaj in v gradu Tentschach (Pusikan, Die Kaiserstein, str. 66).

³⁴ Pusikan, Die Kaiserstein, str. 68.

³⁵ Naslov pokojne je bil Viehplatz 160, starost 46 let, kraj pokopa pa kapucinska cerkev (ADG, PA Klagenfurt–St. Egid, Hs. 41, Sterbbuch 1780–1787, s. p., 12. 9. 1783). – O njeni več let trajajoči bolezni gl. Pusikan, Die Kaiserstein, str. 68.

³⁶ O Kaisersteinovi smrti 21. septembra 1799 imamo le vira druge roke; po prvem naj bi preminil na neugotovljenem gradu »Clamter« (KLA, KLA 665, Zenegg Genealogische Sammlung, Sch. 21/6, Kaiserstein, s. p.), po drugem, ki se sklicuje na nagrobnik v cerkvi St. Peter bei Zweikirchen pri Šentvidu ob Glini, pa je umrl dan prej (Pusikan, Die Kaiserstein, str. 70).

od 9 do 20 let.³⁷ Obe hčerki in pastorka Valvasorjeve so se medtem že omožile, ob poroki stare 17 do 19 let.

O Frančiški razen iz dokumentov o delitvi očetove zapuščine ne vemo ničesar do poroke, ko ji je bilo dobrih sedemnajst let. 1. septembra 1778 jo je v rodnem Celovcu popeljal pred oltar 48-letni Goričan Carlo Morelli pl. Schönfeld (* 1730, † 1792), in sicer v navzočnosti prič Janeza (Jakoba) grofa Gaisrucka, cesarskega komornika in nevestinega svaka, ter Janeza Nepomuka grofa Kienburga, cesarskega tajnega svetnika. Navedba Gorice kot kraja bivanja priča, da sta se zakonca takoj po poroki preselila v Morellijevo rodno mesto, prestolnico poknežene grofije Goriške in Gradiške.³⁸ Kje in kako sta se Carlo in njegova več kot tri desetletja mlajša izbranka seznanila, ostaja uganka. A slejkoprej sta se pred tem dodobra spoznala, glede na to, da je Morelli zasnubil njo in ne njene leto dni starejše sestre Marije Ane, ki bi bila za možitev na vrsti prva. Ta je svojega prvega moža, častnika Adolfa Balduina barona Brabecka, očitno spoznala šele prek sestre in svaka. Brabeck je namreč prav tako prebival v Gorici, v tamkajšnjem garnizonu, ko je slabo leto po poroki Morellijevih sklenil z Marijo Ano Valvasor poročno zvezo, in sicer 19. avgusta 1779 v dvorcu Tentschach na Koroškem.³⁹ Frančiška je zelo verjetno očarala Morellija s svojo razgledanostjo, znanjem jezikov in načitanostjo, o katerih ne vemo, ali jih je pridobila samo Celovcu, ali pa je že dotlej videla več sveta. Ne bi se čudili, ko bi prišle na površje ugotovitve, da so jo vzgajali v kakšnem zavodu za mlade plemiške dame. Sicer pa je znano, da so imeli otroci v hiši njenega očima barona Kaisersteina francoskega učitelja in francosko učiteljico oziroma guvernanta, morda oba iz Švice. Po O. Göschnu, avtorju monografije o rodbini Kaiserstein, sta pouk otrok vodila Abbé Perroset in Demoiselle la Croix, oba uspešno, kajti Kaiserstein je učitelju (*Hofmeister*), ko je ta postal župnik, poslal leta 1783 svojega drugega sina v Landeron v Švici, guvernanti pa je umirajoča baronica leta 1782 obljubila vso svojo garderobo.⁴⁰ Ni potrjeno, ali sta bila prav ta dva v Kaisersteinovi hiši že v sedemdesetih letih, pred Frančiškino poroko.

Ljubezni do jezikov, knjig in pisanja Frančiški seveda ni bilo mogoče samo privzgojiti, ampak je njena okolica lahko to nagnjenje predvsem spodbujala. Oče je imel, denimo, leta 1761 v svoji celovski zapuščini med skupno 28 knjigami francosko s pomenljivim naslovom

Življenje jezika (*Das Leben der Sprache*).⁴¹ Ni dvoma, da je Frančiška znala tudi slovensko, saj sta bila Celovec in Gorica tedaj po jeziku svojega prebivalstva še močno slovenski mesti in obe obdani s slovenskim zaledjem. Po kom je »zadnja Valvasorjeva« podedovala nagnjenost do književnosti in pisateljski talent, ne vemo, lahko pa sklepamo, da vsaj deloma po očetovi strani. Njen stric, očetov starejši brat Franc Jožef baron Valvasor (* 1705, † 1795), je, denimo, svojo kratko oporoko napisal v verzih.⁴² Ta nekdanji sekovski kanonik, ki je umrl v Ljubljani v visoki starosti 90 let, je bil ob smrti zadnji moški predstavnik Valvasorjevega rodu,⁴³ podobno kot je Frančiška 34 let prej prišla zadnja na svet s priimkom te znamenite kranjske rodbine.

Deklica, ki je odraščala v Celovcu, je sicer v domači hiši iz prve roke izvedela le malo ali skoraj nič o svojem kranjskem sorodstvu. Družinski spomin je bil namreč z očetovo smrtjo prekinjen še pred njenim rojstvom. Lahko pa bi se v otroštvu tudi več kot le enkrat in samo mimogrede mudila na Kranjskem, kjer je imela kar pet tet, očetovih sester, od teh dve samski, dve omoženi in eno redovnico.⁴⁴ Kot bomo videli, so pozneje nekaj časa

⁴¹ StLA, *Landrecht*, K 1365, Heft 1, Valvasor (2), 20.–23. 4. 1761, prepis 22. 6. 1761, s. p.

⁴² Oporočitelj je v uvodu zapisal, da je njegova zadnja volja zajeta v naslednjih štirih vrsticah, ki jih je nanizal kot pesniško kitico: »Dem Himl schenke ich meinen geist / den leib der geweihten erden / der die mein niese Geisrug heist / sol mein wenigens vermogen zum ertheil werden.« (ARS, AS 308, Zbirka testamentov Deželnege sodišča v Ljubljani, III. serija, fasc. U–V 1–140, U–V–31, s. d., oporoka razglašena 17. septembra 1795). V prevodu bi se glasila: »Svojega nebesom izročim duha, telo pa svoje zemlji posvečeni, nečakinja ta moja, ki se Gaisruck imenuje, naj imetje moje malo podeduje.« Omenjena nečakinja je bila Marija Antonija grofica Gaisruck, rojena baronica Valvasor, Frančiškina starejša polsestra iz očetovega drugega zakona.

⁴³ Njegovo usodo je dobro poznal že Radics (Radics, Domherr Franz Josef, str. 1677–1678; isti, Johann Weikhard, str. 339–340), šele Reisp pa je zapisal, da »obstajajo razlogi, ki govorijo, da je umrl kot zadnji Valvasor« (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 95). Življenje kanonika Franca Jožefa se je izteklo v najetem stanovanju v hiši št. 253 ob Ljubljani, tj. tik ob hiši, ki je bila sto let prej last njegovega po polni starega strica, polihistorja Janeza Vajkarda (o obeh hišah: Suhadolnik, Anžič, *Mestni trg*, str. 68, 69).

⁴⁴ Ker bo celotnen Valvasorjev rod temeljito obravnavala posebna monografija, naj o Frančiškinih tetah navedem le osnovne podatke. Vse razen ene so živele v Ljubljani. Najstarejša Ana Katarina Jožefa (1693–1777), kot vdova grofica Lichtenberg vnovič omožena baronica Neuhaus, je v kranjski prestolnici preživela zadnjega četrto stoletja. Vseskozi je tu prebivala Marija Eleonora (1697–1782), ki je pri šestnajstih vstopila k ljubljanskim uršulinkam in z redovnim imenom Katarina Jožefa preživela v skupnosti skoraj sedemdeset let. V Valvasorjevi hiši na Novem trgu so živele in umrle tri neporočene sestre, od katerih je lahko Frančiška kot otrok poznala dve, saj je ena umrla dobro leto pred enim rojstvom. To so bile: Marija Elizabeta (1694–1766), Marija Frančiška Jožefa (1703–1760) in Marija Ana (1700–1769). Frančiškina najmlajša teta Marija Alojzija Felicita grofica Paradeiser (1713–1777) je živela in umrla najdlje od Celovca, na gradu Hmeljnik pri Novem mestu.

³⁷ Podatki iz zapuščinskega inventarja v: KLA, 665 Zenegg Genealogische Sammlung, Sch. 21/6, Kaiserstein, s. p.

³⁸ ADG, PA Klagenfurt–St. Egid, Hs. 28, *Trauuungsbuch 1745–1788*, pag. 274.

³⁹ Prav tam, pag. 286.

⁴⁰ Pusikan, *Die Kaiserstein*, str. 68, 65.

Janez Karel baron Valvasor (1664–1741) je bil ded Fanny Valvasor Morelli in sin polihistorjevega polbrata Karla (Narodna galerija, NG S 943, avtor izvirnika neznan, foto: Janko Dermastja). Fannyjinega portreta vsaj za zdaj ne poznamo.

živeli v Ljubljani tako njena sestra kot polsestra Valvasorjevi in polbrat baron Kaiserstein, desetletje zatem pa je Fanny gojila stike z vnukinjo ene od svojih kranjskih sestričen in z njenim možem, znanim kulturnim zgodovinarjem in mecenom Jožefom Kalasancem baronom Erbergom, ki je bil hkrati Kaisersteinov svak in torej s Fanny v dvojnem sorodstvu.

Presenetljivo »naključje« povezuje Frančiško baronico Valvasor s tremi vodilnimi starejšimi zgodovinarji slovenskega prostora, pisci deželnih zgodovin Koroške, Kranjske in Goriške, ki so živeli vsak v svojem stoletju in bili vsi baroničini sorodniki. Pisali so se tako kakor ona pred poroko in po njej ter tako kot njena mati, preden se je omožila: **Valvasor, Morelli in Christalnigg**. Frančiška je poznala le enega, svojega soproga Carla Morellija, čigar rokopisno zgodovino Goriške je prav

ona obvarovala pred morebitno izgubo, s tem ko jo je malo pred smrtjo podarila Goriški kmetijski družbi. Žal je rokopis še za precej dolgo obležal pri omenjeni ustanovi in je po objavi (1855–1856) začel opravljati svoje poslanstvo z zamudo šestih desetletij. Dotlej je strokovna javnost poznala samo Morellijevo zgodovino Goriške v 16. stoletju, ki jo je avtor izdal v samozaložbi (1773), še preden se je poročil s Frančiško.⁴⁵ Ko sta stopila pred oltar, je bil Carlo Morelli pl. Schönfeld (di Schönfeld) na rodnem Goriškem in širše torej že znan tudi kot zgodovinar, nevesta pa je vzbujala pozornost zaradi priimka drugega zgodovinarja, polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja.

Veliko prej, še kot otrok, je lahko Frančiška v domači hiši listala po dveh Valvasorjevih »slikanicah« – po *Topografiji Kranjske* (1679) in *Topografiji Koroške* (1681 oz. 1688), ki sta izpričani v zapuščini njenega očeta v Celovcu⁴⁶ (izvod *Slave vojvodine Kranjske* je imel Karel Jožef Valvasor v svoji hiši v Ljubljani).⁴⁷ Zelo verjetno se je na ta način prvič srečala s 120 let starejšim kranjskim polihistorjem Janezom Vajkardom (1641–1693) in zlahka je tudi poizvedela, kdo je bil avtor knjig – primernih zaradi privlačnih upodobitev celo za komaj nekaj let stare otroke –, ki se je pisal enako kot ona in je imel prav tako baronski predikat. Na rodovnem deblu v IX. knjigi *Slave* je Frančiška sama ali pa njena okolica zlahka poiskala njenega deda Janeza Karla barona Valvasorja, ob izidu knjige leta 1689 še neporočenega, a že prisednika kranjskega ograjnega sodišča, ter njegovega očeta, pradedu Karla, ki je dotlej dvakrat opravljal funkcijo poverjenika, tj. člana najožjega deželno-stanovskega organa. O Karlu rodovnik poleg tega priča, da je tedaj prav tako še živel ter da je imel z Janezom Vajkardom skupnega očeta, že pokojnega Jerneja Valvasorja, stanovskega poverjenika in glavnega prejemnika na Kranjskem, da pa sta se rodila različnim materama.⁴⁸ Frančiška je bila torej pravnukinja polihistorjevega precej starejšega polbrata Karla in po poli pranečakinja Janeza Vajkarda.

Nasprotno ni mogla vedeti ničesar o tem, da je Megiserjevo zgodovino Koroške z naslovom *Annales Carinthiae* in natisnjeno leta 1612 v resnici skoraj v celoti napisal njen sorodnik po materini strani, ki je imel enak priimek kakor mati – Christalnigg, le da tedaj še

⁴⁵ Porcedda, *Una vita per lo Stato*, str. 35–36.

⁴⁶ V popisu knjig v zapuščini Karla Jožefa barona Valvasorja v Celovcu sta knjigi navedeni brez avtorja, kot »Kranjska knjiga gradov« in »Koroška knjiga gradov« (StLA, Landrecht, K 1365, Heft 1, Valvasor (2), 20.–23. 4. 1761, prepis 22. 6. 1761, s. p.).

⁴⁷ Knjiga je brez imena avtorja navedena kot »Kranjska kronika v štirih delih« (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 118, fasc. XXXVII, lit. U–V–37, 30. 7. 1761, pag. 24).

⁴⁸ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109.

brez plemiškega predikata in zapisan nekoliko drugače, kot Christalnick. Šele sredi 20. stoletja je namreč prišla na dan resnica o Michaelu Gothardu Christalnicku (1530/40–1595) kot dejanskem avtorju prve popolne koroške zgodovine. Megiserjevo delo je bilo v Fannyjinih mladih letih že rariteta in ga leta 1761 v zapuščini njenega očeta razumljivo pogrešamo.⁴⁹ V naslovu je Christalnick naveden zgolj kot zbiratelj, čigar gradivo naj bi Megiser uporabil, in tako je zgodovinar iz 16. stoletja zelo dolgo veljal le za kronista.⁵⁰ Ta slejkoprej tudi v Christalniggovi družini pozabljeni mož, sprva katoliški in nato protestantski duhovnik, je bil šestkrat-prastric Frančiške baronice Valvasor, rojen v koroškem Weitensfeldu v tedaj še neplemiški, tržanski družini Christalnickov.⁵¹

Z vsemi tremi deželami, katerih zgodovinski spomin so ovekovečili njen soprog in dva daljna strica, je bila Frančiška–Fanny tudi osebno povezana. V mladosti z rodno Koroško, sicer domovino materinega rodu, najmanj s Kranjsko, domovino svojega očeta, ki ga ni poznala, v najlepših letih in deloma vse do smrti pa z Goriško, kamor se je omožila.

Morellijeva soproga, »bistroumna mlada dama«

Skoraj natanko štirinajst let (1778–1792), ki jih je Frančiška preživela v zakonu s Carlom Morellijem, in še štiri leta po moževi smrti, preden se je preselila v Trst, lahko označimo kot njeno **prvo goriško obdobje**. V Gorici je mlada žena postala *Francesca* in bržčas tukaj tudi *Fanny*, če je niso tako klicali že v Celovcu. Morelli je imel v mestu podedovani družinski dvorec Studeniz, kjer sta zakonca stalno živela, nanj vezano jurisdikcijo in podeželski dvorec v Ozeljanu v spodnji Vipavski dolini,⁵² ki je bil Fanny, kot bomo videli, neprimerno bolj pri srcu kakor goriško mesto.

Njen tri desetletja starejši soprog **Carlo Morelli di Schönfeld** (1730–1792) je znana osebnost in ga pravzaprav ne bi bilo treba posebej predstavljati. Ta neutrudni Goričan po rojstvu in bitju je svoji rodni deželi postavil podobno nevenljiv spomenik kakor stoletje pred njim Janez Vajkard Valvasor Kranjski, le da je Morellijevo

temeljno delo izšlo z zamudo kar dveh generacij. Carlo, prvorojenec Pietra Antonia in Elene, rojene baronice di Tacco,⁵³ se je rodil v rodbini nižjih plemičev s prvotnim priimkom Morell, leta 1650 poplemenitenih s predikatom »von Schönfeldt.«⁵⁴ Njegova rodbina, ki je nato leta 1676 dobila viteški naslov in leta 1684 še goriško deželanstvo, je bila v Gorici stara in ugledna, saj se je z dejanji proslavilo več njenih članov. Carlov oče je denimo opravljal funkcijo kvestorja Goriške grofije in po očetovi uradniški poti je šel tudi sin.⁵⁵ Po študiju je namreč vseskozi ostal v domači Gorici v državnih službah, najprej kot svetnik političnega oddelka pri goriškem namestništvu, kjer se je ukvarjal predvsem s trgovinskimi zadevami in veliko potoval. Pozneje je opravljal funkcijo namestniškega svetnika in bil dejaven v različnih komisijah, med drugim za področje šolstva in izvedbo jožefinskega katastra. Njegovo ime še danes nosi katastrski operat za Goriško in Gradiško: »Misurazione Morelliana«. Po politični reorganizaciji in ustanovitvi tržaškega gubernija v Trstu leta 1783 je tam zastopal svojo deželo, od leta 1786 kot edini deputat z Goriškega. Toda od vseh zadolžitev ga je najbolj privlačilo delo s starimi dokumenti, zaradi katerega se je tudi zapisal v zgodovino. Pri 34-ih je začel leta 1764 urejati arhive združene poknežene grofije Goriške in Gradiške, po njem se imenuje temeljni pripomoček za uporabo gradiva deželnih stanov, t. i. Morellijeva zbirka, prva registratura fonda pa je vse do danes obdržala Morellijevo ureditev. Arhivsko delo je dalo Carla Morellija kot zgodovinarja, vendar je za življenja izdal le zgodovino Goriške v obdobju 1500–1600 (v dveh delih leta 1773). Svoje temeljno delo o preteklosti rodne dežele v obdobju 1500–1790 je zapustil v rokopisu, ker ga je prehitela smrt.⁵⁶

⁵³ D. Porcedda meni, da so po krstu 9. maja 1730 opravili leto za tem, 24. maja 1731, še drugi obred v Ozeljanu, na družinski posesti Morellijev, in Carla vpisali tudi v krstno matico župnije Šempas. Dvojni vpis je že sredi 19. stoletja povzročal težave Morellijevemu življenjepiscu G. G. Della Boni (*Porcedda, Una vita per lo Stato*, str. 19). Ni mogoče, da bi imel Carlo, krščen v Gorici kot Karel Jakob, v resnici dobro leto mlajšega brata, krščenega na ime Karel Jakob Anton Florijan, ki pa je zgodaj umrl. Mlajšega brata, rojenega 8. septembra 1731, so namreč 14. septembra krstili v Gorici na ime Jožef Marija Franc Anton (*Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel – Görz*, str. 109, 266). Zaradi uničenih matičnih knjig župnije Šempas poznamo danes podatek o Carlovem krstu v Šempasu oziroma Ozeljanu le iz literature, drugače kot tistega o krstu v Gorici (*Archivio parrocchiale S. Ilario e Taziano Gorizia, liber baptisatorum VIII 1710–1731*, pag. 381).

⁵⁴ Frank, *Standeserhebungen und Gnadenakte*, str. 259.

⁵⁵ Wurzbach, *Biographisches Lexikon. Neunzehnter Theil*, str. 80, 82–83.

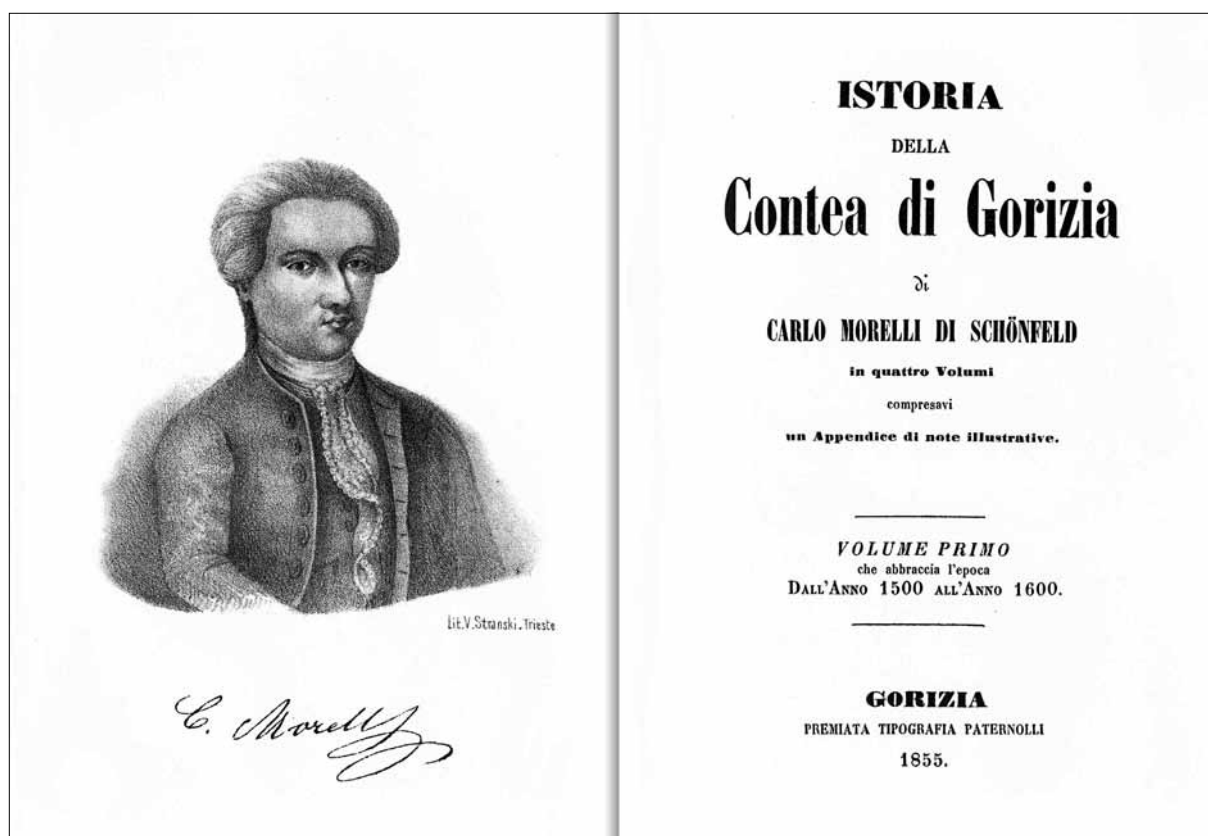
⁵⁶ *Porcedda, Una vita per lo Stato*, str. 19–47; Donatella Porcedda, geslo Morelli Carlo v: *Dizionario Biografico degli Italiani, Volume 76* (2012) (po: [http://www.treccani.it/enciclopedia/carlo-morelli_res-720ef544-9476-11e1-9b2f-d5ce3506d72e_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/carlo-morelli_res-720ef544-9476-11e1-9b2f-d5ce3506d72e_(Dizionario-Biografico)/)) (nov. 2013); prim. Wurzbach, *Biographisches Lexikon*.

⁴⁹ StLA, *Landrecht*, K 1365, Heft 1, Valvasor (2), 20.–23. 4. 1761, prepis 22. 6. 1761, s. p.

⁵⁰ Großmann, Megiser, Christalnick; Neumann, Michael Gothard Christalnick. – Kot »Chronist« je Michael Gothard denimo naveden na tiskanem rodovnem deblu Christalniggov z začetka 20. stoletja (KLA, KLA 665, *Zenegg Genealogische Sammlung*, Sch. 4/6, Christalnigg, pag. 8, *Stammtafel der Reichsgrafen Christalnigg von und zu Gillitzstein*).

⁵¹ Po istem tiskanem rodovnem deblu kot v prejšnji opombi.

⁵² *Porcedda, Una vita per lo Stato*, str. 20, 22.

Fannyjin soprog, znani goriški zgodovinar Carlo Morelli di Schönfeld (1730–1792) na naslovnici 1. dela »Istoria della Contea di Gorizia«, 1855.

Ko je Morelli – plemiški predikat pl. Schönfeld je uporabljal zelo redko⁵⁷ – leta 1778 zasnubil 17-letno Frančiško baronico Valvasor, mu je bilo že 48 let, a je bila njuna zveza, kot pišejo sodobniki in Fanny sama, kljub veliki starostni razliki zelo uspešna. Po pisanju skupnega prijatelja **Karla grofa Zinzendorfa** (1739–1813), v letih 1776–1782 guvernerja Trsta,⁵⁸ je Carlo pred tem dolgo neuspešno dvoril vdovi grofici Taaffe z Dunaja, ki jo je po smrti njenega moža konec leta 1765 pospremil iz Gorice v prestolnico. Deset let pozneje je stvar dokončno propadla zaradi prevelike družbene razlike med plemiškim uradnikom in grofico in spričo neuspešnih pogajanj o doti.⁵⁹ Julija 1778, dober mesec pred poroko, pa je Morelli prijatelju, ki je prišel k njemu na obisk v Ozeljan, oznanil, da se bo v Celovcu oženil z baronico Valvasor. Kot razkrivajo Zinzendorfovi dnevniki, je bila mlada družica s svojim možem ljubezniva in odkrita, a hkrati verjetno plašna in malo pripravljena na mondeno družbo. Carlo jo je s svojimi objemi v javnosti celo spravljal v zadrego. Zinzendorf je mlado Celovčanko označil kot

»neizrazito, a dobro« ter »kujavo«.⁶⁰ Iz tega gre sklepati, da bi pri Fanny težko govorili o posebni telesni lepoti. Kakšna je bila videti, žal ne odkriva nobena upodobitev, tako kot ne poznamo portretov njenih staršev.

Carlo in Fanny Morelli nista imela otrok,⁶¹ a zakon je bil očitno vseskozi zelo uigran. Tri tedne po njuni poroki je Zinzendorf v svoj dnevnik zapisal, da je Carlo »srečen kot kak kralj«. Desetletje pozneje (1789) pa je Fanny pisala prijateljici Luisi grofici Wagensperg Lantieri, da sta skupaj okusila več sreče kot prvo leto zakona. Skrbele so jo le Carlove delovne obveznosti, zaradi katerih je bil veliko zdoma.⁶² Zgovorne so njene naslednje,

Neunzehnter Theil, str. 80–82. O arhivu goriških deželnih stanov: Porcedda-Mitidieri, Starejši fond, str. 51–55.

⁵⁷ Porcedda, *Una vita per lo Stato*, str. 22–23.

⁵⁸ O Zinzendorfu gl. Wurzbach, *Biographisches Lexikon. Sechzigster Theil*, str. 160–163.

⁵⁹ Porcedda, *Una vita per lo Stato*, str. 40.

⁶⁰ Prav tam, str. 41. – Neporočeni grof Zinzendorf je bil Fanny nedvomno naklonjen, kot tudi ona njemu. Desetletje pozneje (1790), ko je že lep čas živel na Dunaju, je namreč Fanny pisala o njem prijateljici Luisi grofici Wagensperg Lantieri v samih presežnikih in se spominjala, kako je prijateljica nekoč domnevala, da je vanj zaljubljena. Fanny je to odločno zanikala z besedami, da ni bila zaljubljena v Zinzendorfa, temveč v njegovo dušo, in kako zelo je škoda, ker si tako dober človek verjetno ne bo ustvaril družine. Objava pisma z dne 14. januarja 1790: Documenti e testimonianze, str. 140–141.

⁶¹ Prim. Archivio parrocchiale S. Ilario e Taziano Gorizia, liber baptisatorum XII 1771–1784, liber baptisatorum XIII 1784–1811; Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Görz*, str. 140–145.

⁶² Porcedda, *Una vita per lo Stato*, str. 42.

sicer skope angleške besede o Carlu: »he is a very good and honest Man«. ⁶³ Nemajhne skrbi ji je poleg moževe obremenjenosti povzročalo tudi njegovo zdravje. Carlo je bil spomladi 1790 nekaj časa v smrtni nevarnosti, torej dobri dve leti pred smrtjo in še pred svojo upokojitvijo. Nekaj mesecev prej so se prijatelji bali tudi za Fannyjino življenje, ko je po vrnitvi iz Italije hudo zbolela. ⁶⁴

Pet let po Fannyjini preselitvi v »avstrijsko Nico« ji je leta 1783 v Celovcu umrla mati Marija Terezija baronica Kaiserstein. ⁶⁵ Iz njene oporoke, napisane dve leti in pol pred smrtjo, izvemo, da sta Frančiška (Franziska) in njena sestra Ana baronica Brabeck poleg dote, nakita in srebrnine, ki sta jih prejeli že ob poroki, dobili 8.000 goldinarjev in da je bila od tega neizplačana še dobra polovica, 4.600 goldinarjev. Dediščino po očetu v višini 3.400 goldinarjev je Frančiška dotlej prejela v celoti, Ana pa le deloma. Za svoje glavne dedinje je sicer mati imenovala tri hčerke iz drugega zakona. ⁶⁶

Iz Fannyjinega prvega goriškega obdobja je znanih tudi največ njenih lastnoročnih zapisov, med njimi velik sveženj pisem iz obdobja med letoma 1787 in 1793, shranjen v Državnem arhivu v Vidmu. Pisala jih je devet let starejši prijateljici, grofici **Lavinii Florio Dragoni** (1752–1812), hčerki znanega furlanskega pesnika ter protagonistki videmskega kulturnega življenja ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja. ⁶⁷ Žal ne vemo, kdaj se je njuno dopisovanje dejansko začelo in kdaj končalo, vsebino pisem pa poznamo za zdaj le iz interpretacije Fabiane Savorgnan di Brazzà. Iz večinoma v francoščini napisanih pisem lahko razberemo, da je Fanny spremljala moža – tega imenuje Charles – v Ozeljanu v spodnji Vipavski dolini, kjer sta imela Morellijeva dvorec, v Trstu in Gorici. Pogosto sta se – ali pa morda tudi Fanny sama – za krajši čas ustavila v Strassoldu, veliko potovala po Venetu, zlasti v Benetke, Valdagno, Recoaro in Padovo, ter tudi sicer: po Koroškem, v Kobarid, v Stari Grad na Hvaru, Split, Celovec, Gradec in na Dunaj. Pisma je Fanny večinoma pisala v Gorici, Ozeljanu in Trstu, mestu, kamor je zahajala večkrat na leto. Redno je obiskovala tudi toplice v Recoaru, ker ni bila trdnega zdravja in ker sta ji, kot je pisala Lavinii, zelo koristila tamkajšnja dober zrak in voda. Dvorec v Ozeljanu pa je bil posebej

pri srcu Carlu, ki je v tem podeželskem okolju preživel dobršen del časa, zaposlen zlasti z obdelovanjem vrta. ⁶⁸ V korespondenci z Lavinio se Fanny ni izogibala intimnim, zaupnim stvarem, pisala je o svojih čustvih, skrbih, težavah in nemiru, s prijateljico je delila navdušenje nad branjem in pisanjem. O spisih, ki jih je pošiljala Lavinii, se je ta izražala zelo pohvalno, Fannyjin slog naj bi bil po prijateljčini oceni spontan. ⁶⁹ Fanny Morelli so razveseljevale kulturne zabave, prebiranje knjig in revij, igranje klavirja in pisanje, med drugim tudi besedil za uglasbitev. Obe z Lavinijo sta bili zelo izobraženi ženski, ki sta ljubili študij, krožke in glasbo. ⁷⁰ Poleg tega so ju povezovala skupna prijateljstva, tako denimo prijatelj Carlo De Rubeis, ki je v pismu Lavinii zapisal: »Morellijeva je ljubezniva, prikupna je njena melanholija v prestolnici [Gorici], kamor bi druge rade zahajale, da bi se zabavale«. V korespondenci med prijateljicama so pogosto omenjene osebnosti iz goriškega in videmskega okolja: Clementina Coronini, Amalia Strassoldo, grof Pagani Cesa, Carlo in Nicola Gabrielli, opat Montanari, ter družine Freschi, Degrazia, Tacco in Attems. ⁷¹

V istem času kot z Lavinio, ki je živela v tedaj še beneškem Vidmu, si je Fanny dopisovala tudi z **Luiso grofico Wagensperg Lantieri** iz domače Gorice. Izjemno lepa Luisa, sorodnica kratkotrajnega goriškega deželnega glavarja Rudolfa grofa Wagensperga, sicer ni bila Goričanka. Fannyjina pisma so bila poslana na Dunaj, kamor je prijateljica pobegnila pred soprogom Federicom grofom Lantierijem. V Državnem arhivu v Gorici je ohranjenih deset Fannyjinih pisem, ki jih je Luisi napisala v letih 1788–1791 in od katerih so štiri tudi objavljena, vsa napisana leta 1790 v angleščini in v Ozeljanu. ⁷² Iz teh in drugih pisem med drugim izvemo, kaj je izobražena Celovčanka v Gorici najbolj pogrešala in kako se je vživela v milje moževega rojstnega mesta. Rada je imela samoto na deželi, sovražila pa je okolje, v katerem se je počutila opazovano. Veliko bolj kot frivolna družba Goričanov jo je veselilo branje, pri čemer je trpela, ker je v Gorici le težko prišla do angleških knjig. Angleščine je bila namreč večša do popolnosti. Od moževih knjig je imela najrajši filozofska besedila, razvnela pa so jo tudi dela, kot je veličastna Galluzzijeva »Zgodovina velikega vojvodstva Toskane pod vladavino Medičejske hiše«. ⁷³ Če je izbirala med Gorico in Ozeljanom, ni bilo nobenih pomislekov. »Malo hišo« v Ozeljanu, »vrt in vso dolino skupaj s srečnim podnebjem dežele« bi, če bi lahko, takoj in z največjim veseljem

⁶³ Po objavi pisma z dne 6. 3. 1790: *Documenti e testimonianze*, str. 141.

⁶⁴ Po objavah pisem z dne 14. 1. 1790 in 13. 5. 1790: *Documenti e testimonianze*, str. 140, 142–143.

⁶⁵ Gl. op. 35.

⁶⁶ KLA, KLA 73, *Landesgericht Klagenfurt Testamente*, Fasz. 14, 1788, Nr. 3, 23. 2. 1781.

⁶⁷ O Lavinii gl. Savorgnan di Brazzà, *Scrittura al femminile*, zlasti str. 25 sl. Biografski podatki po: Guido Fagioli Vercellone, *geslo Florio Lavinia v: Dizionario Biografico degli Italiani*. Volume 48 (1997) (po: [http://www.treccani.it/enciclopedia/lavinia-florio_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/lavinia-florio_(Dizionario_Biografico)/), nov. 2013).

⁶⁸ Savorgnan di Brazzà, *Scrittura al femminile*, str. 43.

⁶⁹ Prav tam, str. 44.

⁷⁰ Prav tam, str. 45.

⁷¹ Prav tam, str. 44.

⁷² Porcedda, *Una vita per lo Stato*, str. 41. – Objave pisem: *Documenti e testimonianze*, str. 140–143.

⁷³ Porcedda, *Una vita per lo Stato*, str. 41–42.

Dvorec Studeniz, Fannyjin »žalostni dom« v Gorici, ponuja danes gotovo bolj žalostno zunanjo podobo kot v času zakoncev Morelli (foto: B. Golec, november 2013)

prenesla daleč stran od Gorice, kjer je po njenih besedah živelo več hudobnih ljudi kakor v kakšnem velikem mestu. Po svoji mentaliteti in medčloveških odnosih je bilo tamkajšnje plemstvo, kot je Fanny pisala Luisi, eno najubornejših na svetu.⁷⁴ Tako ne preseneča, zakaj je že v tem času toliko potovala, če se ji je le ponudila priložnost. V Morellijevem dvorcu Studeniz v Gorici se je preprosto počutila tujko. Konec leta 1788 je prijateljici Lavinii pisala o »svoji trdnjavi« (*dans ma Bastille*), kot je imenovala zelo temačno sobico (kabinet), v kateri je prebivala »v tej žalostni hiši« (*dans cette triste maison*).⁷⁵

Ko se je Carlo Morelli po 36 letih službe sredi leta 1791 upokojil, mu je ostalo le še dobro leto življenja. Kljub zelo slabemu zdravju je končeval svojo Zgodovino Goriške in urejal osebne zadeve, med katere je spadala tudi skrb, kako zagotoviti Fanny potrebno gmotno varnost. Dne 27. avgusta 1792, teden dni pred smrtjo, je v njeno korist sestavil oporoko in 3. septembra v rodni Gorici zatisnil oči, star 62 let, po navedbi v mrliški matični knjigi zaradi oslabelosti (*Consumazione*).⁷⁶ 31-letna vdova Fanny je deloma postala prava lastnica moževe zapuščine premoženja, deloma pa je imela samo pravico do dosmrtnega uživanja. Večinoma je šlo samo za dosmrtno uživanje (*usu fructuaria*), pri čemer je Morelli

malo prej prodal dvorec Studeniz. Tako sta imela zakonca v Gorici nazadnje le najeto stanovanje, v katerem je Carlo tudi umrl.⁷⁷ Njegovo premoženje je bilo vredno 33.656 goldinarjev, pasive oziroma obveznosti pa je bilo kar za 52.612 goldinarjev, od česar je vse razen 880 goldinarjev pripadlo vdovi.⁷⁸ Fanny je naslednjih 37 let črpala dohodke iz posesti vipavskega Ozeljana in nekaj manjših hiš na deželi,⁷⁹ živela pa je v glavnem drugje.

Mlada Celovčanka je v svojem prvem goriškem obdobju v visoki družbi soprogevega mesta in dežele vsekakor vzbujala pozornost, a ji ta največkrat ni bila niti malo pogodu. G. D. Della Bona, ki je leta 1855 pripravil za tisk Morellijevo Zgodovino Goriške grofije, je četrto stoletja po pisateljičini smrti namenil Fanny takšno laskavo oceno: »bistroumna mlada dama in za žensko zelo izobražena« (*dama giovine di molto spirito e da una erudizione superiore al suo sesso*).⁸⁰ Zdi se, da je bilo njeno literarno ustvarjanje tedaj vsaj na Goriškem že

⁷⁴ Objava pisma z dne 6. marca 1790: *Documenti e testimonianze*, str. 141.

⁷⁵ Savorgnan di Brazzà, *Scrittura al femminile*, str. 113.

⁷⁶ Porcedda, *Una vita per lo Stato*, str. 46–47; Archivio parrocchiale S. Ilario e Taziano Gorizia, *liber defunctorum* V 1784–1811, pag. 132.

⁷⁷ ASG, Tribunale Civico Provinciale di Gorizia, busta 122, filza 304, sign. 1792–5–37, Carlo Morelli, 23. 8. 1792, 10. 10. 1792. – Po mrliški matici (gl. op. 76) je Morelli umrl v Mesarski ulici (in vico lanionum) na hišni številki 486. Prav to ulico so leta 1876 poimenovali po Morelliju, čigar ime nosi še danes (po informaciji Donatelle Porcedda 13. 11. 2013).

⁷⁸ ASG, Tribunale Civico Provinciale di Gorizia, busta 122, filza 304, sign. 1792–5–37, Carlo Morelli, 10. 10. 1792.

⁷⁹ Prav tam, 6. 9. 1801, 10. 9. 1802, 26. 8. 1805, 13. 9. 1826, 27. 1. 1828, 27. 9. 1829. Prim. objave dokumentov v: *Documenti e testimonianze*, str. 146–152.

⁸⁰ Morelli, *Istoria della Contea di Gorizia*, s. p., pred uvodom. Prim. Savorgnan di Brazzà, *Scrittura al femminile*, str. 112, op. 152.

pozabljeno, kar ne preseneča glede na Fannyjino skromnost, zaprtost pred goriško javnostjo in dolgotrajno bivanje drugod.

V njenem prvem goriškem obdobju pritegne pozornost podatek, da je Fanny – s soprogom ali sama – že tedaj obiskala Stari Grad na otoku Hvaru, mestece, kjer je preživela znaten del svojih poznih let. Morda je torej že v tem času spoznala svojega poznejšega dolgoletnega zunajzakonskega partnerja Petra (Pietra) Politea-Nisitea (1774–1866), ki mu je bilo, ko je Fanny postala vdova, komaj osemnajst let. In če se na Hvaru ni srečala z njim osebno, je morda še kot poročena spoznala njegovo takajšnje sorodstvo.

Zrela leta pisateljice »kontese Fanny«

Desetletje med Carlovo smrtjo in zbližanjem s Petrom Politeom-Nisiteom sovпада s Fannyjinimi tridesetimi in zgodnjimi štiridesetimi leti in je eno njenih manj osvetljenih življenjskih obdobj. Sprva se je morala spoprijeti z nalogo, ki ji jo je zaupal umirajoči soprog: **objaviti njegovo Zgodovino Goriške**. O tem je Morelli samo nekaj dni pred smrtjo pisal v svoji duhovni oporoki, v zadnjem pismu prijatelju grofu Zinzendorfu.⁸¹ Fanny je že leta 1793 napisala kratek Morellijev življenjepis,⁸² nato pa poskušala uresničiti pokojnikovo veliko željo, najbrž z nemalo truda, a morda zaradi plašne narave s premalo vztrajnosti. Sprogovno najpomembnejše delo je dala iz rok pred jesenjo 1795, ko so v Trstu natisnili najavo njegovega izida v šestih zvezkih.⁸³ Delo je bilo naslednje leto že povsem pripravljeno za tisk pri tržaški tiskarni Wage Fleis, a se je načrt izjalovil, morda zaradi nemirnih političnih in vojaških dogodkov v letu 1797 (vojna s Francozi, Napoleonova ukinitve Beneške republike, dodelitev njenega ozemlja Avstriji). Rokopis je ostal v Fannyjinih rokah in ta ga je Goriški kmetijski družbi izročila šele dobra tri desetletja pozneje, leta 1828, malo pred svojo smrtjo.⁸⁴ Zakaj tako pozno, vsaj za zdaj ne vemo.

V devetdesetih letih 18. stoletja, ko je pri 31-ih postala vdova, je utegnila biti precej **povezana s Kranjsko**, saj so nekaj časa živeli v Ljubljani kar trije njeni sorojenci: sestra Ana Marija in polsestra Marija Antonija, obe rojeni baronici Valvasor, ter polbrat Franc Jožef baron Kaiserstein. Polsestra Marija Antonija grofica Gaisruck, je bila tu z otroki in možem, v letih 1791–1795 predsednikom deželnega glavarstva v Ljubljani.⁸⁵ Tik preden je

z družino za stalno odšla v Lvov je podedovala skromno premoženje strica Franca Jožefa (1705–1795), zadnjega moškega Valvasorja,⁸⁶ v kranjski prestolnici pa je predtem omožila tudi dve hčerki in dočakala rojstvo prve vnukinje.⁸⁷ Tedaj je prejkone že živela v Ljubljani tudi Fannyjina prava sestra Ana Marija baronica Brabeck, katere mož je šel eni od njenih nečakinj za poročno pričo (1792).⁸⁸ Ko je Brabeck kot generalmajor leta 1796 izgubil življenje na bojišču,⁸⁹ je Ana Marija prejela pokojnino v Ljubljano, se naslednje leto vnovič poročila na gradu Hošperk pri Postojni z baronom Monfraultom, prav tako visokim častnikom, potem pa je rodno deželo svojega očeta zapustila najverjetneje še isto leto.⁹⁰ Že prej, leta 1793, se je v Ljubljani oženil Fannyjin dobro leto mlajši polbrat Franc Jožef baron Kaiserstein (1762–1830), tajnik kranjskega deželnega glavarstva. Za ženo je vzel domačinko Primitivo baronico Erberg (1774–1852)

⁸⁶ Gl. op. 42.

⁸⁷ Najstarejša hči Kristina baronica Gaisruck se je 15. oktobra 1792 v Ljubljani omožila s Karlom grofom Stürgkhom, Klementina pa 21. aprila 1794 z Vincenzem grofom Szápáryjem (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1784–1815, pag. 91, 106; Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel – Krain, str. 164, 165). Vnukinji Matildi Karolini Antoniji grofici Stürgk sta bila 10. avgusta 1794 krstna botra njena babica Antonija grofica Gaisruck in babičin 89-letni stric Franc Jožef baron Valvasor (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1784–1795, s. p., 10. 8. 1794; prim. Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel – Krain, str. 124; prim. Reisp, Kranjski polihistor, str. 293, op. 72).

⁸⁸ Ena od štirih poročnih prič je bil tudi zadnji moški Valvasor, Fannyjin stric Franc Jožef, v poročni matici 15. oktobra 1792 naveden kot »Baron Valvasor Abbé« (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, P 1784–1815, pag. 91). Še dve leti prej je Ana Marija živela na Dunaju ali v okolici, potrjeno pa je s Fanny imela pisne stike, o čemer priča Fannyjino pismo prijateljici Luisi Wagensperg Lantieri na Dunaj, datirano 6. marca 1790 v Ozeljanu (Documenti e testimonianze, str. 141–142).

⁸⁹ Gl. op. 15.

⁹⁰ Ana Marija baronica Brabeck je kot vdova od 14. februarja 1797 prejela letno pokojnino 600 goldinarjev, in sicer v vojaško blagajno v Ljubljani; po istem viru so ji izplačevanje pokojnine zaradi ponovne poroke ustavili že 7. novembra 1797 (ÖStA, KA, Vers, PensProt AR, Band 17, Standbuch II. über die pensionierten militärischen Witwen und Waisen (1790–1804), pag. 143). O njenem bivališču v Ljubljani: prav tam, HKR, K 2511, 1798, Z. 42/102). 7. septembra 1797 je v grajski kapeli gradu Hošperk pri Planini stopila pred oltar z vdovcem z visokim činom, feldmaršallajtnantom Evgenom Rudolfom baronom Monfraultom. O poroki govori poročilo v dunajskem Vojnem arhivu; nevestina priča je bil neki baron Kaiserstein, pač eden od nevestin polbratov (ÖStA, KA, HKR, K 3153, 1808, L 1/9, 3. 11. 1797). Presenetljivo je, da poroka ni vpisana v poročno matico župnije Planina, pod katero je spadal Hošperk (NŠAL, ŽA Planina pri Rakeku, Matične knjige, RM 1777–1784, v njej: P 1778–1812). Ana Marija je naslednje leto še izpričana na Kranjskem, in sicer v Ljubljani kot krstna botra 11. oktobra 1798 rojenemu nečaku, sinu svojega polbrata Franca Jožefa barona Kaisersteina, vendar ne osebno, temveč po namestnici (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1795–1805, s. p.; prim. Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel – Krain, str. 125). Monfrault je po upokojitvi leta 1805 živel v Gradcu in tam tri leta pozneje umrl (ÖStA, KA, HKR, K 3153, 1808, L 1/9, 27. 5. 1808).

⁸¹ Porcedda, Una vita per lo stato, str. 47.

⁸² Prav tam, str. 25.

⁸³ Cavazza, Porcedda, Manoscritti ed edizioni, str. 103–105.

⁸⁴ Prav tam, str. 93–94.

⁸⁵ Gl. op. 16.

in v Ljubljani so se zakoncema rodili vsi trije otroci (1795–1800).⁹¹

Ni potrjeno, da bi se kdaj preselila na Kranjsko tudi Fanny. Rada se je sicer zadrževala v Ozeljanu, medtem ko je postajala Gorica po Carlovi smrti zanj še tesnejša in zadušljivejša kakor prej. Najprej se je konec leta 1796 odselila v Trst, od koder jo je pot vodila naprej.⁹² Že leta 1798 se je mudila v Benetkah,⁹³ ki so ravno postale habsburške in del skupne države. Preden je v njeno življenje vstopil precej mlajši Petar Politeo-Nisiteo, ji je prekrizal pot še en moški, padovanski pesnik, filozof in enciklopedist **Melchiorre Cesarotti** (1730–1808), eden najvidnejših italijanskih književnikov svojega časa.⁹⁴ Ta vrstnik Carla Morellija je odločno spodbujal njeno pisateljsko nadarjenost. Kot sklepa F. Savorgnan di Brazzà, ga je Fanny najbrž spoznala po moževi smrti, ko se je preselila v Trst.⁹⁵ Njuno literarno, če ne že tedaj tudi osebno znanstvo je potrjeno še pred koncem 18. stoletja, preden se začne sklenjena vrsta Cesarottijevih ohranjenih pisem Fanny. Kot je namreč Isabelle Teotochi Albrizzi leta 1799 sporočala v pismu znanemu veronskemu pesniku Ippolitu Pindemonteju (1753–1828), je Morellijeva napisala »nekaj sentimentalnega«, kar je Cesarotti deloma prevedel,⁹⁶ očitno iz francoščine v italijanščino. Pindemonte je Isabelli čez mesec dni odgovoril, da mu je medtem neki Costantino poslal spise Morellijeve, in sklepal, da je naslovljenka verjetno od Morellijeve prejela Cesarottijev sonet o mesecu.⁹⁷ Omenjena Cesarottijeva obsežna korespondenca Fanny Morelli, o kateri bo še tekla beseda, se sicer začne v začetku naslednjega leta 1800 in konča malo pred pesnikovo smrtjo leta 1808.⁹⁸

Petar (Pietro) Politeo-Nisiteo (1774–1866) se v korespondenci prvič omenja leta 1803, ko se je zadrževal v Benetkah in tam naslednje leto opravil izpit iz prava. Rodil se je v Starem Gradu na Hvaru in bil po babici potomec hrvaškega renesančnega pesnika iz 16. stoletja Petra Hektorovića. Študiral je v Splitu in Padovi, kjer se je na univerzi usposobil za poklic profesorja matematike in fizike. Cesarottijeva pisma razkrivajo, da je še ne tridesetletni Dalmatinec sklenil z vdovo Morellijevo najtesnejše prijateljstvo. V njih je vedno imenovan Politeo, po prvem delu svojega priimka, medtem ko je Fanny naslovljena kot »contessa Morelli«.⁹⁹ Njemu je bilo tedaj devetindvajset let, njej dvainštirideset. Njuna zveza in skupno življenje sta bila javnosti dobro znana, saj ju nista skrivala. Skupaj sta ostala približno četrto stoletja, morda vse do Fannyjine smrti, čeprav zadnja leta fizično ločena. Odveč pa bi bilo razglabljati, zakaj nista stopila pred oltar in ali sta tak korak kdaj načrtovala. Kot kaže, sta v okoljih, v katerih sta se gibala, lahko shajala tudi brez poročnega prstana. Zveza med uglednim profesorjem in raziskovalcem ter dobrih trinajst let starejšo »konteso« je bila nekaterim gotovo v spotiko, a za zdaj o odzivih nanjo ne vemo nič določenega.

Tudi to, kako je Fanny »nenadoma« postala »**kontesa**« (**grofica**), ostaja odprto vprašanje. Do grofovskega naslova ni bila upravičena, saj je bila v resnici le vdova nižjega plemiča Morellija s predikatom »di Schönfeld«. Naslavljanje se ne bi smela niti kot baronica, kajti tako kot dekliški priimek je baronski naslov izgubila že s poroko leta 1778. Grofica je bila samo njena mati, dokler se ni poročila z očetom, baronom. Kakor koli, Fanny uradno nikoli ni postala grofica, a je očitno znala poskrbeti, da jo je okolica štela za »konteso«. Šlo je za neformalno, lahko bi rekli ljubkovalno rabo naziva. Prvič ga srečamo v pismu, ki ga je Fanny leta 1795 poslal iz Trsta v Gorico neznani občudovalec, podpisan kot Eziranne (?): »Madame Madame La Comtesse De Morelli A Gorice«.¹⁰⁰ »Metamorfoza« se je zgodila zgolj v prijateljskih krogih. Pravzaprav gre v naslavljanju s »konteso« videti neke vrste umetniško ime, saj ni potrjeno, da bi ga Fanny uporabljala v uradnem občevarju.¹⁰¹ Pri tem se nehoče vsiljuje vzporednica s samovoljnim pobaronjenjem njenega prastrica Janeza Vajkarda Valvasorja, ki si je baronski naslov preprosto »privzel« od polbrata, Fannyjinega pradedka Karla.¹⁰² V resnici ni imel do baronstva nikakršne pravice, okoliščine pa so mu bile za pripozna-

⁹¹ Po O. Göschnu naj bi se Kaisersteina poročila že 12. februarja 1792 (Pusikan, *Die Kaiserstein*, str. 69), dejansko pa je bila poroka šele 20. maja 1793 (NŠAL, *ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige*, P 1784–1845, pag. 98; prim. Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Krain*, str. 165). O rojstvih Kaisersteinovih otrok: NŠAL, *ŽA Ljubljana–Sv. Jakob, Matične knjige*, R 1785–1802, fol. 111, 21. 7. 1795; prav tam, *ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige*, R 1795–1805, s. p., 11. 10. 1798 in 17. 7. 1800; prim. Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel – Krain*, str. 125, 126, 219. Namestnica botre pri krstu prvega otroka je bila polsestra Kaisersteinove polsestre Fanny Morelli (Marija) Antonija grofica Gaisruck, rojena baronica Valvasor. Druge osebne podatke Franca Jožefa, umrlega na Dunaju, gl. v: Pusikan, *Die Kaiserstein*, str. 64, 69, 70–71.

⁹² Porcedda, *Una vita per lo Stato*, str. 42, op. 74

⁹³ Iz Benetk je Fanny leta 1798 pisala družini v zvezi s skorajšnjo poroko polsestre Karoline baronice Kaiserstein, ki je nato kot poročena grofica Goëss umrla na porodu (Pusikan, *Die Kaiserstein*, str. 69, 70).

⁹⁴ Patrizia di Giorgio, geslo Cesarotti Melchiorre v: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Volume 24 (1980) (po: [http://www.treccani.it/enciclopedia/melchiorre-cesarotti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/melchiorre-cesarotti_(Dizionario-Biografico)/)), nov. 2013).

⁹⁵ Savorgnan di Brazzà, *Scrittura al femminile*, str. 43.

⁹⁶ Prav tam, str. 44–45.

⁹⁷ Prav tam, str. 45.

⁹⁸ Plančič, *Inventar arhiva*, str. 62.

⁹⁹ Petravič, *Studije i portreti*, str. 240–241.

¹⁰⁰ ZPZ HAZU Dubrovnik, Arhiv Petar Nisiteo, svezak XV, s. p., 24. 6. 1795.

¹⁰¹ Naziva grofica (kontesa) ni nikjer v zapušinskih spisih zakoncev Morelli (ASG, Tribunale Civico Provinciale di Gorizia, busta 122, filza 304, sign. 1792–5–37, Carlo Morelli; busta 185, filza 383, sign. 1829–5–93, Francesca Morelli).

¹⁰² Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 305–309.

nje višjega plemiškega naslova podobno naklonjene kakor dobrih sto let pozneje njegovi pisateljsko nadarjeni sorodnici. Tako kot je Fanny iz pl. Morellijeve postala »kontesa Morelli«, je približno deset let pozneje, leta 1813, deloma spremenil identiteto tudi njen življenjski sopotnik Petar Politeo-Nisiteo, s tem ko je izpustil prvi del priimka in ostal samo Nisiteo.¹⁰³ Tako ga bomo odlej tudi imenovali.

O tem, kje se je »kontesa« mudila prvo desetletje 19. stoletja in kdaj, izvemo največ iz Cesarottijevih pisem. Od tistih, ki imajo naslov prejemnice, jih je bilo devet poslanih v Benetke, po eno pa v Gorico in Vincenzo. Pisma so sicer polna piščevega skoraj evforičnega navdušenja nad Fannyjino osebo in njenim delom.¹⁰⁴ Zagotovo je bilo za Fanny Morelli zelo pomembno leto 1804, ko je že bila v tesni zvezi z Nisiteom. Omenjenega leta sta, kot pravi Ante Petravič, na Cesarottijevo pobudo začela v Benetkah **izdajati literarni časopis za tujo književnost** z naslovom »Il giornale della letteratura straniera«. O potrebnosti takšnega časopisa Italiji in o njegovih usmeritvah je Cesarotti pisal v pismih Fanny, za katero je računal, da bo Nisiteu v veliko pomoč predvsem pri »germanskih« stvareh. Sprva bi list urejal Nisiteo sam, nato pa je Cesarotti predlagal, naj ostane urednik znanstvenega dela, drugi urednik, zadolžen za literarno področje, pa naj postane mladi pesnik Mario Pieri.¹⁰⁵ Skoraj pol stoletja pozneje je Pieri v svojih spominih zapisal, da se je Morellijeva lotila urejanja časopisa na lastne stroške. Vseboval naj bi zanimivejše članke iz nemškega, francoskega in angleškega časopisa, prevedene v italijanščino. Ostarelemu Cesarottiju je pripadala naloga določiti splošno vsebino in razdeliti delo med sodelavce. Toda časopisu ni bilo usojeno dolgo življenje, saj je izšlo le šest števil.¹⁰⁶ Dejanjsko je mesečnik izhajal samo šest mesecev v letu 1805, od januarja do junija, nato pa je moral zaradi premajhnega števila naročnikov ugasniti.¹⁰⁷ Cesarotti je njegovo usodo označil kot »pravo sramoto za Italijo«.¹⁰⁸

Kot je pokazal pregled vseh šestih števil časopisa,¹⁰⁹ je največ prostora posvečenega prevedenim člankom

oziroma povzetkom razprav francoskih, nemških, avstrijskih in britanskih avtorjev. Izbor člankov je zelo pester in priča o širokem spektru interesov izdajateljev, od medicine, astronomije, zgodovine, filozofije, prek verskih, družboslovnih in etnoloških tem vse do raznih tehničnih vprašanj. Vselej je natančno navedena publikacija, v kateri je izšel izvirnik, in skoraj vedno tudi ime avtorja. Izvirni so domala samo uredniški oziroma izdajateljski komentarji, večinoma podpisani zgolj kot »l'edit.[ore] ital.[iano]«. Vsak zvezek vsebuje proti koncu še nekaj recenzij novjših publikacij po Evropi in pa kratke, nekajvrstične vesti vseh vrst. Podpisani komentarji se pogosto nanašajo na vprašanja, ki zadevajo prevod ali prevajanje predstavljenih besedil, tu in tam je srečati tudi resnejše posege, denimo komentarje filozofske ali verske narave. Čeprav se nekajkrat pojavijo komentatorjeve inicialke (L. B., P. M., itd.), med temi ni mogoče identificirati Fannyjinih.¹¹⁰ Tako žal ne moremo z gotovostjo vedeti, ali je v mesečniku objavljala komentarje tudi Fanny Morelli, bodisi brez podpisa bodisi pod sposojenimi ali sploh pod izmišljenimi inicialkami. Glede na vse, kar o »kontesi« vemo, o tem ne bi smelo biti dvoma.

Omenjeni pesnik **Mario Pieri** (1776–1852), ki se je v tem času dodobra seznanil z Nisiteom in »konteso«, je v spominih, izdanih leta 1850, podal izredno živ portret svoje dobre znanke: »nemška ali bolje rečeno goriška vdova z imenom grofica Fanny Morelli, nadvse izobražena ženska, bistrega razuma, poznavalka zlasti francoske in nemške književnosti. Njeno vedenje je poleg tega zelo ljubeznivo, njena konverzacija prikupna. Čutiti je sicer malce »ultramontanske« [srednjeevropske] pretirane čustvenosti, kar pa v njenem primeru ni poza ali zgolj videz kakor pri angleških damah, saj je čistega, preprostega srca; posebno rada ima literature. Ta dama je bila v tesnem prijateljskem razmerju – in z njim je tudi živela – z mladim Dalmatincem, imenovanim Politeo Nisiteo, nemalo izobraženim človekom iskrene in zveste narave. Pogosto sta skupaj odpotovala v Padovo in tam preživela več tednov ali mesecev, kdaj pa kdaj tudi cele letne čase. Tja ju je vlekle zlasti znanstvo z opatom Cesarottijem, ki se mu je gospa tako zelo prikupila, da ta moj veliki učitelj nikdar ni mogel prehvaliti njenega bistrega uma in izobraženosti, vzvišenega duha in milega nastopa.«¹¹¹

Na Pierija je naredila še poseben vtis Fannyjina odločnost med požarom leta 1806, ki je izbruhnil v stanovanju poleg njegovega. Tedaj se je »Cesarottijeva in moja prijateljica« z Nisiteom spet mudila v Padovi. Pieri je hvalil njen neizmeren pogum, ko se je otovorila s knjigami in drugim in vse to nesla v gostišče, kjer sta z

¹⁰³ O tej odločitvi govori v pismi Franc-Andréju Bonelliju z dne 20. avgusta 1813 (Plančič, *Inventar arhiva*, str. 20). Prim. Petravič, *Studije i portreti*, str. 241, 252.

¹⁰⁴ Plančič, *Inventar arhiva*, str. 62. – Po Petraviču se je Nisiteo po ugasnitvi časopisa do leta 1805 zadrževal zdaj v Benetkah, zdaj v Padovi in Gorici (Petravič, *Studije i portreti*, str. 243).

¹⁰⁵ Petravič, *Studije i portreti*, str. 242.

¹⁰⁶ Savorgnan di Brazzà, *Scrittura al femminile*, str. 46.

¹⁰⁷ Buchberger, *Petar Nisiteo* (1774–1886), *Predgovor*. – Vseh šest števil mesečnika – Num. 1 (gen. 1805) – num. 6 (juj. 1805) – hrani videmska škofijska knjižnica (Biblioteca Arcivescovile e Bartoliniana di Udine), ki jo navajam kot Slovenji najbližje hranišče.

¹⁰⁸ Petravič, *Studije i portreti*, str. 242.

¹⁰⁹ To delo je v videmski škofijski knjižnici opravila dr. Maria Bidovec z Univerze v Vidmu, ki se ji za prijaznost iskreno zahvaljujem.

¹¹⁰ Inicialki P. M. gotovo pripadata Mariu Pieriju.

¹¹¹ Savorgnan di Brazzà, *Scrittura al femminile*, str. 45–46.

Nisiteom stanovala, medtem ko je bil zunaj velik trušč in cesta vsa polna ljudi. »Govor je o grofici Fanny Valvasor Morelli,« je tedaj zapisal Pieri, »nemški dami, ki že dolgo prebiva v Italiji, srednjih let, izredno izobraženi in vzvišenega duha. Da ne govorim o njenem značaju. Mislim, da ga omenjeni dogodek dovolj jasno ponazarja.«¹¹²

V tem času je že nastal **Fannyjin roman neznanega naslova** ali pa je bila s pisanjem tega vsaj precej daleč. Toda žal vemo o njenem najpomembnejšem literarnem delu komaj kaj. O jeziku romana se lahko poučimo le iz orisa življenja in dela Petra Nisitea, ki ga je leta 1905 objavil Ante Petravič. Avtor je v Nisiteovem arhivu še lahko na lastne oči videl »njezin roman na francuskom jeziku«. ¹¹³ Zelo malo je žal znanega tudi o vsebini in literarni vrednosti romana, zgolj to, kar je mogoče prebrati v pismih Melchiorreja Cesarottija. V enem veliki pesnik pravi: »Kaj je z Vašim romanom, ki mi ga (nič) ne omenjate?« Malo zatem pa: »Morali bi skrbeti za svoj roman. Velika krivica bo, če tega ne boste storili. To bi bilo v Vašem položaju najboljša tolažba. Najboljši način, da se znebite nadleže, ki Vam jo povzroča mešana družba, je ta, da živite in se pogovarjate sama s svojim duhom in da se vadite v tovrstnem načinu pisanja, za katerega ste nadarjeni po naravi in umetnosti. Ne morem Vam oprostiti nemarnosti, s katero o tem govorite. Videti je, kot da bi se odločili čim bolj poniževati in zaničevati svoje darove. Med tolikimi krepostmi imate samo eno napako, to pa v skrajni meri: skromnost. Tako pretirana je, da bi bila v očeh tistih, ki Vas premalo poznajo, lahko videti kot nečimrnost. To pomeni vreči se v napako, ki nam je najbolj zoprna, zato da bi se ji izognili.«¹¹⁴

Leta 1807 je Cesarotti Fanny spet spraševal o romanu: »Kaj je z Vašim romanom, ki ga omenjate?« Naslednje leto, v letu svoje smrti, se je še enkrat vrnil k stvari: »Potolažili ste me z novico, da ste se končno odločili dopolniti in izpiliti svoj roman. Če povem po resnici, na to nisem mogel misliti, ne da bi občutil – naj mi Bog odpusti – neke razdraženosti do Vas zaradi Vašega zapostavljanja le-tega in zaradi Vaše trme, da sami sebi ne privoščite sadov svojega duha. Veseli me, da ste se končno premislili in komaj čakam, da vidim junakinjo, ki jo je spočela in vzgojila Fabby [Fanny?]. Prepričan sem, da mi bo pri srcu in si od nje obetam najmilejše moralne poslastice. Ah, naj pride kmalu težko pričakovani Politeo in naj mi da občutiti kak predokus (*avant goût*)!«¹¹⁵

Po vsem sodeč 78-letni Cesarotti dotlej še ni mogel prebrati niti odlomkov iz romana, in pri tem je skoraj

gotovo tudi ostalo, saj je malo zatem umrl. Znameniti padovanski pesnik je očitno pridobil zaupanje v pisateljsko izrazno moč prijateljice Fanny že znatno prej ob prebiranju njenih krajših sestavkov in seveda pisem. Žal vemo le za njeno namero, da roman vendarle konča, ne pa, ali je sklep uresničila. Brez Cesarottija tudi ne bi vedeli, da je bila osrednji lik njenega romana ženska. Domnevamo lahko, da v njem ni manjkalo avtobiografskih elementov in da je avtorica iskala in našla zglede predvsem v angleški in francoski književnosti. Se je lotevala podobne problematike kot njena nekaj mlajša sodobnica Jane Austen (1775–1817)? Kakor koli, Fanny je lahko romane znamenite angleške romantične romanopiske prebirala šele več let zatem, ko naj bi bil njen lastni francoski roman vsaj v grobem že napisan.¹¹⁶ Po letu 1808, ko je Cesarotti umrl, ne izvemo ničesar več ne o Fannyjinem romanu ne o njenem siceršnjem literarnem ustvarjanju. Da bi se opogumila in dala svoje najboljše delo vendarle natisniti, ji je zelo verjetno najbolj manjkala pesnikova spodbuda. Sodeč po Cesarottijevih dobrohotnih očitkih je iz negotovosti oklevala do zadnjega, ko je bilo že prepozno.

Kot vse kaže, se je prav v letu »mentorjeve« smrti začelo Fannyjino **drugo goriško obdobje**, ki je trajalo približno šest let. Leta 1808 se je potrjeno vsaj čez poletje (o tem pričata dve pismi Erbergu) že zadrževala v Gorici, kjer ji je delal družbo Nisiteo.¹¹⁷ V tem letu, malo pred vnovično veliko spremembo političnega zemljevida, so z dvema Fannyjinima pismoma dokumentirani tudi njuni stiki s Kranjsko, s katero sta ostala povezana še ves čas obstoja Ilirskih provinc (1809–1813), če že ne zasebno, pa vsaj službeno. Tako je denimo Rafael Zelli, generalni inšpektor za javni pouk v Ilirskih provincah, leta 1811 iz Ljubljane poslal Nisiteu pozdrave za »neprimerljivo Morellijevo«. ¹¹⁸

Obe Fannyjini pismi, poslani na Kranjsko, sta bili namenjeni **Jožefu Kalasancu baronu Erbergu** v Ljubljano ali v дворец Dol pri Ljubljani in napisani poleti 1808 v Gorici.¹¹⁹ Fanny se je obakrat podpisala tako z dekliškim kot z dejanskim priimkom, kot Fanny Valvasor Morelli, naslovnika pa je imenovala »moj dragi bratranec« (*Mon chér Cousin*). V resnici ni bila sorodstveno povezana z Erbergom, temveč z njegovo ženo Jožefo Katarino, rojeno grofico Attems (1778–1847), ki se je rodila v Gorici ravno v letu Fannyjine pridožitve v to mesto. V prvem

¹¹² Prav tam, str. 46.

¹¹³ Petravič, *Studije i portreti*, str. 241.

¹¹⁴ Savorgnan di Brazza, *Scrittura al femminile*, str. 46–47.

¹¹⁵ Prav tam, str. 47.

¹¹⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Jane_Austen#Early_novels (nov. 2013).

¹¹⁷ Po A. Petraviču naj bi bil Nisiteo že leta 1808 imenovan za direktorja liceja (Petravič, *Studije i portreti*, str. 244), kar pa ne ustreza dejstvu. Direktor je postal šele pod Francozi leta 1810 (Plančič, *Inventar arhiva*, str. 11).

¹¹⁸ Plančič, *Inventar arhiva*, str. 11.

¹¹⁹ ARS, AS 730, *Gospostvo Dol*, fasc. 55, *Korespondenca, Valvasor baronica Fanny*.

pismu govori Fanny o njej kot o »moji ljubeznivi sestrični«. Fanny je bila sicer sestrična njene prav tako v Gorici rojene, a v Ljubljani živeče in umrle babice Marije Cecilije baronice Neuhaus (1731–1775), katere mati je bila najstarejša sestra Fannyjinega očeta.¹²⁰ Erbergova soproga in Fanny sta se torej dobro poznali iz Gorice. Za povrh je bil baron Erberg v svaštvu s Fannyjinim polbratom Francem Jožefom baronom Kaisersteinom, od leta 1793 poročenim z Erbergovo sestro Primitivo.¹²¹

Jožefa Kalasanca barona Erberga (1771–1843) kot znane osebnosti iz slovenske kulturne zgodovine ni treba posebej predstavljati. Izobraženi baron je bil mnogim mecen, znan je kot zbiratelj starin in umetnin, v slovensko kulturno zgodovino se je zapisal zlasti z rokopisno bio-bibliografijo kranjskih literatov (1825), njegovemu zbranemu gradivu pa dolgujemo marsikatero vedenje o preteklosti Kranjske. Do leta 1808, ko so izpričani njegovi stiki s Fanny Morelli, je bil dobro desetletje v službi kranjskih deželnih stanov in nato skupaj z ženo vzgojitelj otrok cesarja Franca I. na dunajskem dvoru.¹²² **Fannyjini pismi** omenjata prav to pomembno prelomnico v življenju baronskega para Erberg, sicer pa sta sami po sebi dovolj zgovorni, da ne potrebuje komentarja. Predstavljamo ju **v slovenskem prevodu**.¹²³

Prvo pismo:

Gorica, 24. junija 1808

Moj dragi bratranec

Vaše nadvse prijazno pismo me je dvakratno razveselilo z novico, ki jo prinaša. Prosim, sprejmite moje čestitke za čast, ki sta Vam jo, mojemu ljubemu bratrancu, izkazali Njuni veličanstvi, s tem ko sta moji ljubeznivi sestrični zaupali svoje vzvišene hčerke gospodične nadvojvodinje. Mesto po njuni izbiri ne bi moglo biti vredneje zasedeno in presvetle princeze ne bi mogle biti v boljših rokah. Krepost, pobožnost, žlahten razum in trden duh gospe Erberg v vseh pogledih upravičujejo to izbiro. Pri tem objokujem Vaš očarljivi Dol, katerega lepi vrtovi ne bodo več videli svojih dobrih gospodarjev. Dobrota, s katero ste mi obljubili kamnine, me je opogumila k prošnji, da jim priložite še izvod svoje razprave o divjih kostanjih. Politeo bi jo rad predstavil v Italiji in Dalmaciji. Po vrnitvi s kratkega potovanja po Kranjskem in Koroškem ne obžaluje drugega kot to, da je imel na voljo tako

malo časa, kajti hotel je preživeti več mesecev v rudnikih in gorah, ki skrivajo toliko rastlinskega in kamninskega bogastva. Naroča mi, naj Vam izrazim njegovo globoko spoštovanje, in sporoča, da Vam bo v Italiji na uslugo. Sprejmite zagotovila odličnega spoštovanja, s katerim ostajam Vaša nadvse ponižna služabnica.

Fanny Valvasor Morelli

Drugo pismo:

Gorica, 15. julija 1808

Moj dragi bratranec

Pravijo mi, da se boste vrnili na Dunaj. Pred odhodom si Vas drznem spomniti na Vašo obljubo v zvezi s kamninami in Vas predvsem prositi, da jim priložite svojo razpravo o divjih maronih. Pošljite, prosim, vse skupaj gospodu baronu Baselliju¹²⁴ na naslovu gospoda barona Codellija, prošta kapitlja v Gorici.¹²⁵ Tako bom uverjena, da bo za pošiljko poskrbljeno ob ugodni priliki. Oprostite tolikšno nadlegovanje in računajte name. Seveda mi bo v resnično veselje, da se Vam oddolžim. Zbogom, moj dragi bratranec, sprejmite izraze mojega spoštovanja in – verjemite mi – vedno Vaša nadvse vdana in pokorna služabnica

Fanny Valvasor Morelli

Erbergovega dvorca v Dolu sodeč po Fannyjinem nazornem opisu ni obiskal le Nisiteo, ampak skoraj brez dvoma vsaj enkrat, če ne večkrat v življenju, tudi ona. V svojem drugem goriškem obdobju je potrjeno potovala in Kranjska je bila blizu. Kot je izpričal Mario Pieri, se je spomladi 1811 nekaj dni mudila po opravkih v Benetkah, kjer sta se srečala na domu njenih znancev, medtem ko je Nisiteo ostal v Gorici.¹²⁶ Njeni poznejši stiki z Erbergoma niso znani. Bržčas so se pretrgali, ker je baronski par Erberg ostal na dunajskem dvoru vso dobo francoske zasedbe Kranjske in še čez.

Z obdobjem Ilirskih provinc (1809–1813), ki se v celoti pokriva s Fannyjinim drugim goriškim obdobjem, je povezano Nisiteovo imenovanje na mesto profesorja fizike in matematike ter hkrati direktorja goriškega lice-

¹²⁰ Sorodstvena razmerja sem lahko ugotovil s pomočjo rodovnikov zakoncev Erberg, ki ju je izdelal kolega dr. Miha Preinfalk. – Gl. tudi op. 44.

¹²¹ Gl. op. 91 in prejšnjo opombo.

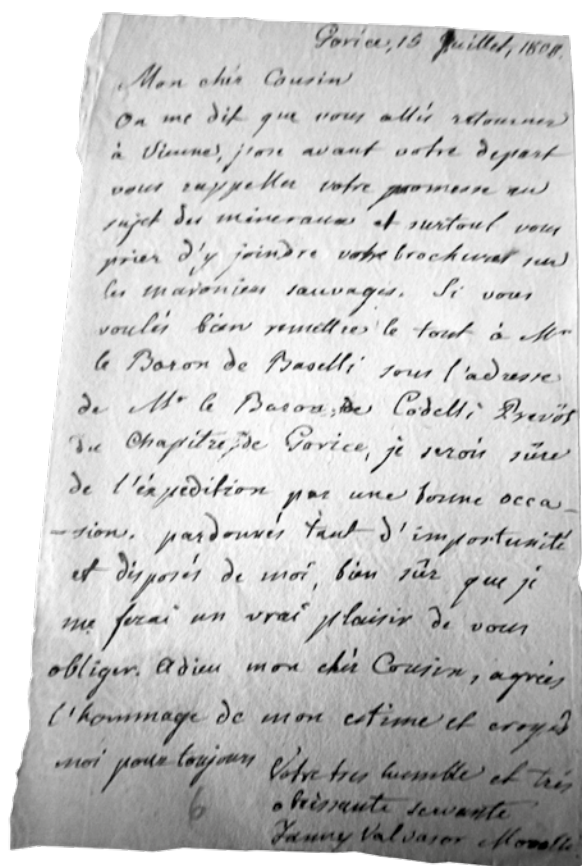
¹²² Kidrič, Erberg Jožef Kalasanc, str. 162–166.

¹²³ Za pomoč pri prevodu se iskreno zahvaljujem kolegu dr. Janezu Šumradi.

¹²⁴ Janez Krstnik Anton Marija Tomaž Baselli pl. Süssenberg (1763–1843) iz Gorice, bodoči francoski intendant Gorenjske, predtem član goriške in kranjske deželne vlade (Šumrada, Kopitar, Nastajanje Napoleonove Kranjske, str. 10). Njegovi osebni podatki: Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel – Görz, str. 204, 415.

¹²⁵ Avgust baron Codelli. Leta 1810 je bil član ilirske deputacije, ki se je prišla v Pariz priklonit Napoleonu (Šumrada, Državnopravni status, str. 383, op. 41).

¹²⁶ Savorgnan di Brazza, Scrittura al femminile, str. 47.

Fannyjino pismo v francoščini, poslano 15. julija 1808 iz Gorice Jožefu Kalasancu baronu Erbergu (Arhiv Republike Slovenije, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 55, Korespondenca, Valvasor baronica Fanny)

ja (1810), a se je obema službama odpovedal že naslednje leto, ko so licej preoblikovali v navaden kolegij. V Gorici je ostal do decembra 1813, že po odhodu Francozov.¹²⁷ V tem času se je, kot smo videli tudi iz Fannyjinih pisem Erbergu, intenzivno ukvarjal z naravoslovjem, zlasti z mineralogijo, botaniko in entomologijo, pisal je strokovne prispevke za različne akademije in bil imenovan za člana akademij v Padovi in Torinu.¹²⁸ In zelo se je navduševal nad Napoleonom, nad »vstajenjem Dalmacije« in »ilirsko idejo«, o čemer priča zlasti njegov tiskani govor ob odprtju goriškega liceja in gimnazije (1811).¹²⁹

¹²⁷ O imenovanju na mesto direktorja in odpovedi tej službi: Plančič, Inventar arhiva, str. 11. – O Nisiteovem službovanju v Gorici: Buchberger, Petar Nisiteo (1774.–1886), Predgovor. – Netočne so navedbe A. Petraviča, da je Nisiteo postal direktor že leta 1808 in ostal na tem položaju vse do leta 1814 (Petravič, Studije i portreti, str. 244, 252). Po ugotovitvah M. Buchbergerja je bil na profesorsko in direktorsko mesto imenovan hkrati poleti 1810, ostal na tem mestu eno leto in zapustil Gorico decembra 1813 (pismo avtorju 13. 1. 2014).

¹²⁸ Petravič, Studije i portreti, str. 251; Plančič, Inventar arhiva, str. 19–20.

¹²⁹ Petravič, Studije i portreti, str. 245–251. Prim. ponatis v: Buchberger, Petar Nisiteo (1774.–1866.). – Govor je nastal leta 1810 ob

Vsekakor so tudi spremenjene politične razmere botrovale Nisiteovi odločitvi, izraženi pozno poleti 1813, da se bo naslednjo pomlad umaknil v rodni Stari Grad na Hvaru.¹³⁰

Prav v politično razburkanem letu 1813 je ime Fanny Morelli prišlo do širše literarne javnosti. Ni objavila romana, tako kot nemara sploh nikoli ni videla natisnjene nega ničesar izvirno svojega, zato pa so v Pisi zagledala luč sveta pisma, ki ji jih je pisal Cesarotti. Izšla so na 62 straneh v 39. zvezku pesnikovih zbranih del.¹³¹ Odtlej oziroma že vse od leta 1808 nimamo nobenih poročil, da bi »kontesa Morelli« pisala še kaj razen pisem.

Pozna leta in usoda rokopisa romana – skrivnosti in uganke

Od leta 1813 dalje vemo o Fanny zelo malo. Nisiteo je naslednje leto pri štiridesetih pustil službo profesorja v Gorici in se preselil v rodni **Stari Grad na Hvaru**, kjer je ostal do konca življenja, torej več kot pol stoletja. Fanny je odšla tja z njim ali celo malo prej in živela v Nisiteovem dvorcu Tvrdalj nekako do leta 1826. Po navedbi v njenem zapuščinskem spisu je zadnja tri leta pred smrtjo 29. septembra 1829 preživela v Padovi, prej pa 14 let v Dalmaciji,¹³² kar pomeni, da bi bila na Hvaru že od leta 1812. Kakor koli, v Starem Gradu se je vsaj občasno zadrževala že v času Nisiteovega delovanja v Gorici, bodisi sama bodisi z njim. Kot pričajo njena pisma Giuseppeju Persoglii, poslana iz Starega Grada v letih 1815 do 1819,¹³³ naj bi namreč med letoma 1810 in 1816 potovala med Splitom in Starim Gradom.¹³⁴

Njeno bivanje z Nisiteom na Hvaru je za zdaj slabo osvetljeno. Zanimivo je, da je prav to obdobje, vse tja do okoli leta 1830, čas, ko je Nisiteo puščal ob strani znanost. V rodni Stari Grad se je vrnil z namenom, da se bo še bolj posvetil znanstvenemu delu, a je vse ostalo zgolj pri urejanju in dopolnjevanju naravoslovnih zbirk. Zaposlovala sta ga upravljanje podedovane očetove posesti in vodenje starigradske mestne občine, katere župan (načelnik) je bil celih štirinajst let. V pismih se je opravičeval, da je odložil pero zaradi poslov, zdi pa se, da ga je ob pomanjkanju spodbud zapuščala tudi volja

odprtju liceja, oblasti pa so ga natisnile naslednje leto.

¹³⁰ Plančič, Inventar arhiva, str. 20; Petravič, Studije i portreti, str. 251–252.

¹³¹ Opere dell' abate Melchiorre Cesarotti padovano. Pisa 1813, vol. 39, str. 100–161, po: Porcedda, Una vita per lo Stato, str. 42, op. 74.

¹³² ASG, Tribunale Civico Provinciale di Gorizia, busta 185, filza 383, sign. 1829–5–93, Francesca Morelli, 28. 10. 1829. – Po podatkih Milovana Buchbergerja v pismu avtorju z dne 20. 1. 2012 naj bi živela na Nisiteovem domu od decembra 1813 do leta 1827.

¹³³ Savorgnan di Brazza, Scrittura al femminile, str. 44.

¹³⁴ Prav tam, str. 113, op. 162. – Ni izključeno, da je pri prvi letnici 1810 tiskarska napaka.

do intelektualnega dela.¹³⁵ Drugo obdobje njegovega znanstvenega dela, v katerem je zaslovel kot prvi zgodovinar in arheolog ter kot največji učenjak Dalmacije, se je začelo šele po Fannyjinem odhodu iz Starega Grada oziroma po njeni smrti.¹³⁶

Nisiteova zunajzakonska zveza s trinajst let starejšo Fanny, o kateri brez dlake na jeziku govorijo sodobniki, žal ni dokumentirana z viri prve roke, tj. s korespondenco med Fanny in Petrom. Najverjetnejša razlaga, da se v Nisiteovem arhivu ni ohranilo niti eno pismo, je Petrovo načrtno uničenje vsega, kar je pričalo o njegovem intimnem življenju. Zdi se manj verjetno, da bi čistko opravil pozneje kdo drug. A med dokumenti je vsaj eden, ki jasno priča, da odnos med Nisiteom in Fanny ni ostal neskaljen. 24. novembra 1822 je namreč Fannyjina mlada družabnica Jelena pl. Geremia (1800–1849) rodila tedaj 48-letnemu Petru nezakonsko hčerko, krščeno osem dni pozneje v Vrboski kot otrok neznanih staršev. Deklica z imenom Marija (1822–1863) je nato odraščala pri tujih ljudeh na Hvaru in Pagu, dokler je ni oče pri petih letih vzel k sebi in jo sam vzgajal do možitve z rabskim plemičem Mihovilom Spalatinom (ob birmi je dobila in obdržala ime Franica!). Očetovstvo je priznal leta 1846, ko je bila 24-letna hči pred poroko, pozakonil pa jo je lahko šele leta 1860; tedaj ji je bilo 38 let in njemu 86. V postopku pozakonitve je nastala izčrpna izjava Nisiteovega služabnika, ki je izpričal, da je služil pri Nisiteu od leta 1820 do 1826 in da sta »tedaj pri njem skupaj živeli kontesa Franka vdova Morelli, rojena Valvasor, starejša ženska, ter tedaj zelo mlada Jelena pl. Geremia, hči pokojnega Otavija iz Splita kot prijateljica in družabnica kontese Morelli«. Natančen opis, kaj se je z deklico dogajalo do njenega petega leta, se je seveda opiral na Nisiteov spomin in na njegove dokumente o dekličinem vzdrževanju, saj je bil služabnik nepismen.¹³⁷

Vsa sklepanja o tem, kako je Fanny doživljala Nisiteovo »prešuštvo« z njeno mlado družabnico in »tekmico«, je treba prepustiti domišljiji. Kot gre razumeti služabnikovo pričevanje, je vsaj še štiri leta, do leta 1826, ostala v Nisiteovem dvorcu Tvrdalj, a skoraj gotovo ob pogoju, da sta tako otrok kot Jelena zapustila njun dom. Otroka so vsekakor umaknili, za njegovo mater pa najbrž ustrezno poskrbeli. Morda je bil razlog Fannyjinega odhoda s Hvara povezan z dejstvom, da je Nisiteo petletno Marijo vzel k sebi, oziroma da je izrazil takšno namero. Služabnikova navedba letnice 1826 se ujema s podatkom v Fannyjinem zapuščinskem spisu, po katerem je do smrti

leta 1829 preživela v Padovi tri leta.¹³⁸ Vzrok njenega odhoda s Hvara ostaja neznanka. Če je res odšla že leta 1826, se z Nisiteovo hčerko ni mogla srečati, saj je ta prišla na očetov dom šele naslednje leto. O Fannyjinih poznejših stikih z Nisiteom priča samo njeno potrdilo, izdano 19. junija 1828 v Padovi, da je po posredniku prejela od Petra Nisitea 218 goldinarjev in 40 krajcarjev, žal brez navedbe namena oziroma razloga.¹³⁹

Kot smo že omenili, je isto leto izročila Goriški kmetijski družbi Morellijev rokopis Zgodovine Goriške.¹⁴⁰ Morda je torej še prišla osebno v Gorico uredit določene zadeve, kolikor ni tega namesto nje opravil kar njen tamkajšnji pooblaščenec. Zdi se bolj verjetno, da se Fanny med svojim **bivanjem v Padovi** ni več vračala v Gorico.¹⁴¹ V Padovi se je naselila bodisi za stalno bodisi samo prehodno in tam umrla v starosti 68 let. Po navedbi v sodnem spisu goriškega deželnega sodišča se je njeno življenje izteklo 29. septembra 1829.¹⁴² Podrobnosti ne poznamo, tako tudi ne vzroka smrti in tega, kje so jo pokopali.

Svoje imetje na Goriškem je ves čas, odkar ni stalno živela v Gorici (od 1796), upravljala na daljavo prek pooblaščenca. Njej prvi pooblaščenec oziroma upravitelj zapuščine je bil Franc (Francesco) Fontana, ki je v Carlovem zapuščinskem inventarju leta 1792 imenovan hišni prijatelj in je ostal na tem položaju vsaj do leta 1805,¹⁴³ v zadnjih letih pred njeno smrtjo pa je to nalogo opravljal Viljem (Guiglielmo, Wilhelm) baron Tacco.¹⁴⁴ Dvorec Ozeljan s posestjo je vdova oziroma njen pooblaščenec oddajal v zakup. Znano je ime zakupnika Giuseppeja Persoglie (1804),¹⁴⁵ s katerim si je Fanny pozneje dopisovala iz Dalmacije (1815–1819).¹⁴⁶ Ko je preminila, so imetje Carla Morellija, ki ga je ženi zapustil v uživanje, v skladu z njegovo oporoko iz leta 1792 podedovali potomci njegovih sester Elisabete Zucatto in Giuliane Bar-

¹³⁸ Gl. op. 132.

¹³⁹ Plančič, *Inventar arhiva*, str. 13.

¹⁴⁰ Gl. op. 84.

¹⁴¹ V zapuščinskem spisu Carla Morellija je denimo Fannyjina prošnja, napisana v prvi osebi v Gorici 27. januarja 1828, ki pa jo je podpisal njen pooblaščenec Viljem baron Tacco; vsebina zadeva neke stare račune za vojno posojilo (ASG, Tribunale Civico Provinciale di Gorizia, busta 122, filza 304, sign. 1792–5–37, Carlo Morelli, 23. 8. 1792, 27. 1. 1828).

¹⁴² Gl. op. 132. O smrti tudi: Porcedda, *Una vita per lo Stato*, str. 42, op. 74.

¹⁴³ ASG, Tribunale Civico Provinciale di Gorizia, busta 122, filza 304, sign. 1792–5–37, Carlo Morelli, 23. 8. 1792, 10. 10. 1792, 6. 9. 1801, 10. 9. 1802, 26. 8. 1805.

¹⁴⁴ Prav tam, 27. 1. 1828, 22. 12. 1829; prav tam, busta 185, filza 383, sign. 1829–5–93, Francesca Morelli, 28. 10. 1829.

¹⁴⁵ *Documenti e testimonianze*, str. 150–152.

¹⁴⁶ O korespondenci: Savorgnan di Brazza, *Scrittura al femminile*, str. 44, 113. Avtorica imenuje Persoglia baron.

¹³⁵ Petravič, *Studije i portreti*, str. 252–253.

¹³⁶ Prav tam, str. 253 sl.

¹³⁷ Plančič, *Inventar arhiva*, str. 42–43. – Rojstni in smrtni podatki Jelene pl. (de) Geremia in njene hčerke Marije po: Buchberger, Petar Nisiteo (1774.–1886), Predgovor.

Morellijev dvorec Ozeljan v spodnji Vipavski dolini, ki bi ga Fanny skupaj z vrtom in blagim goriškim podnebjem najraje prenesla čim dlje od Gorice (foto: B. Golec, november 2013)

baro.¹⁴⁷ Toda svoj delež je zahteval tudi Nisiteo, ki ga je Fanny imenovala za dediča v oporoki z dne 16. oktobra 1820.¹⁴⁸ Svoje zadnje volje ni preklicala ali spremenila, potem ko jo je veliko mlajši življenjski sopotnik prevaral (1822) in je čez nekaj let zapustila njegov dom na Hvaru. Za dediščino po Fanny se je Petar Nisiteo pravdal še vse do leta 1837.¹⁴⁹

Posebno vprašanje zadeva njeno **literarno zapuščino**. V Nisiteovem rodbinskem arhivu, ki je zdaj shranjen v Dubrovniku,¹⁵⁰ se na Fanny nanašajo le pisma dveh njenih korespondentov – eden je pesnik Melchiorre Cesarotti –, medtem ko ni mogoče za nobeno pismo ali sestavek z gotovostjo reči, da je njeno delo. Veliko je obetal arhivski inventar Stijepa Plančiča iz leta 1986, ki pravi, da so v XV. zvezku zbrani »razni prozni sestavci pisani rukopisima nepoznatih osoba«, od tega štirje

napisani v francoščini, devet v nemščini in eden v angleščini, skupaj 27 strani na papirju različnega formata, brez datumov in podpisov.¹⁵¹ Čeprav naj bi jih torej napisale različne roke, sta dva indica kazala na to, da gre po večini, če ne kar v celoti za Fannyjine spise. Prvi indic so jeziki, ki jih je Fanny odlično obvladala in se v njih potrjeno pisno izražala, drugi pa dejstvo, da je med francoskimi besedili pismo neznane osebe iz leta 1795, datirano v Trstu in naslovljeno na »konteso de Morelli« v Gorici.¹⁵² Sestavki so torej dajali vtis, da sodijo skupaj in da so povezani s Fanny, vendar se je izkazalo nasprotno. Gre za zelo različne zapise, le deloma literarne, večidel pa trivialne vsebine, med njimi za kuharske recepte in računske beležke.¹⁵³ Vprašanje je, koliko je sploh izvirnega in koliko prepisanega. Primerjava pisav z rokopisom dveh originalnih Fannyjinih pisem iz leta 1808, namenjenih baronu Erbergu,¹⁵⁴ je izključila avtorstvo Fanny Morelli. Edina izjema je morda kratek lirčen sestavek o mesecu v nemščini (*Am Mond*). Po-

¹⁴⁷ ASG, Tribunale Civico Provinciale di Gorizia, busta 122, filza 304, sign. 1792–5–37, Carlo Morelli, 5. 12. 1829, 22. 12. 1829, 23. 12. 1829.

¹⁴⁸ Prav tam, busta 185, filza 383, sign. 1829–5–93, Francesca Morelli, 27. 1. 1831, 27. 6. 1832.

¹⁴⁹ Plančič, *Inventar arhiva*, str. 15.

¹⁵⁰ ZPZ HAZU Dubrovnik, Arhiv Petar Nisiteo.

¹⁵¹ Plančič, *Inventar arhiva*, str. 39.

¹⁵² Prav tam.

¹⁵³ ZPZ HAZU Dubrovnik, Arhiv Petar Nisiteo, svezak XV.

¹⁵⁴ Gl. op. 119.

ševna pisava in razmiki besed bi lahko kazali na Fanny, vendar identifikacijo pisave otežuje dejstvo, da je zapis v gotici, medtem ko sta referenčni francoski pismi v humanistiki. Tudi nedatirano pismo nekega Sigmunda, namenjeno neimenovani sestri, ni pismo katerega od Fannyjinih bratov, saj nista ustrezna ne vsebina ne piščevo osebno ime. S Fanny je tako v celotnem sklopu potrjeno povezano le prej omenjeno pismo, ki ji ga je leta 1795 napisal neznani občudovalec.

V istem arhivu se je ohranilo tudi 61 pisem Melchiorreja Cesarottija, ki jih je ta pošiljal Fanny med letoma 1800 in 1808, ko je umrl, a žal brez konceptov njenih odgovorov velikemu pesniku. Potrebno bo ugotoviti, ali so bila vsa ohranjena pisma objavljena leta 1813 v Cesarottijevih zbranih delih ali pa je v Nisiteovi zapuščini vendarle še kaj doslej neznanega. Na zadnjo možnost navaja priloženo pismo direktorja padovanske univerzitetne knjižnice iz leta 1924, po katerem naj bi bila Cesarottijeva pisma »grofici Valvasor-Morelli« tedaj v pripravi za tisk.¹⁵⁵

Fannyjina pisma, raztresena po prej omenjenih arhivih v Italiji in Sloveniji, so javnosti znana le deloma, samo štiri v celoti,¹⁵⁶ nekatera v izvlečkih,¹⁵⁷ dve, poslani Erbergu, pa v pričujočem prispevku v slovenskem prevodu. Morda bo prišlo na dan njeno dopisovanje še s kom, ki ga v njeni okolici doslej nemara sploh še nismo zaznali. In treba bo preveriti, ali je bila res v pisnih stikih z Madame de Staël (1766–1817), eno vodilnih pisateljic svoje dobe, kot je v kratkem življenjepisu Petra Nisitea mimogrede navrgel Ante Petravič (1905).¹⁵⁸

Najbolj skrivnostna je usoda Fannyjinega najobsežnejšega in zagotovo **najpomembnejšega rokopisa – romana** z žensko kot glavno junakinjo. Petravič, ki je v začetku 20. stoletja pregledoval Nisiteov arhiv in med drugim poročal o ohranjeni Cesarottijevi korespondenci Fanny, je roman, kot je bilo že povedano, še videl na lastne oči. Leta 1905 je v biografskem prikazu Petra Nisitea zapisal, da je v rokopisu, napisan v francoščini in da ni mogel ugotoviti, ali je bil kdaj natisnjen.¹⁵⁹ Od tu dalje se moramo opreti na še neobjavljene ugotovitve Milovana Buchbergerja. Nisiteov pravnuk dr. Ante Politeo je leta 1913 rokopis romana skupaj s 15 pesmimi in pismi posodil Tadeuszu Stanisławu Grabowskemu (1881–1975), poznejšemu krakovskemu univerzitetnemu profesorju slavistike, literarnemu zgodovinarju in diplomatu. Poleg spisov Fanny Morelli je Grabowsky odnesel

tudi izvirnik rokopisa »Ribanje i ribarsko prigovarjanje«, pesnitve znamenitega hrvaškega renesančnega pesnika Petra Hektorovića (1487–1572), prednika Petra Nisitea. Kljub dolgotrajnim pogajanjem med Grabowskim in Nisiteovimi nasledniki se dragoceni rokopisi niso nikoli vrnili v roke lastnikov v Stari Grad na Hvaru. Kot priča dopisovanje z njimi, naj bi se Grabowsky izgovarjal in neprepričljivo zatrjeval, da se je vse izgubilo v vojni vihri.¹⁶⁰ Kakor koli, morda romana le ni doletelo uničenje in ga bo raziskovalna vztrajnost kdaj izbrskala na plano. Najprej bi ga bilo seveda treba iskati v zapuščini Stanisława Grabowskega.¹⁶¹

Namesto sklepa

Fabiana Savorgnan di Brazzà, avtorica monografije o starejšem pisanju žensk v Furlaniji (2011), ki je doslej edina obravnavala osebnost Fanny Morelli neodvisno od njenih dveh življenjskih sopotnikov, je upravičeno zapisala, da je pisateljčin lik v več pogledih še vedno skrivnosten. Po njenih besedah namreč iskanje sledov »goriške dame« v javnih arhivih, tudi zunaj Furlanije, ni obrodilo sadov.¹⁶² Nekoliko, a še zmeraj daleč od želja, je podoba »zadnje Valvasorjeve« osvetlil pričujoči prispevek, pri nastajanju katerega sicer prav tako niso bili izčrpani vsi znani viri.

Če si sposodimo sklepne besede omenjene literarne zgodovinarke, se Fanny v virih kaže kot živahna, občutljiva in izobražena ženska, ki je imela veliko skupnega s svojo videmsko prijateljico Lavinio Florio. Obe sta pomembna lika v »ženski literarni renesansi«, kot se je v (današnji) Furlaniji uveljavila z zamudo v primerjavi z drugimi italijanskimi in evropskimi deželami, denimo s Francijo. Delovanje oseb, kakršni sta bili Lavinia in Fanny, je pomenilo skromen in umerjen prispevek inteligentnih žensk z občutkom za kulturo, ki so se v svojem času udeleževale v kulturnem življenju.¹⁶³

Fanny Valvasor-Morelli torej ni bila grofica, ampak gre naslavljanje s »konteso« razumeti kot umetniški do-datek. Nikakor je tudi ni mogoče imeti za »prvo slovensko pisateljico«. Vsa podobnost je zgolj v imenu, saj avreolo prve slovensko pišoče literatke ohranja njena soimenjakinja, dve generaciji mlajša pesnica Fanny Hausmann

¹⁵⁵ Plančič, *Inventar arhiva*, str. 62. – O objavi pisem leta 1813 gl. op. 131.

¹⁵⁶ *Documenti e testimonianze*, str. 140–143.

¹⁵⁷ Savorgnan di Brazzà, *Scrittura al femminile*, str. 43–44, 113.

¹⁵⁸ Petravič, *Studije i portreti*, str. 241.

¹⁵⁹ *Prav tam*.

¹⁶⁰ Pismi Milovana Buchbergerja avtorju z dne 20. 1. 2012 in 28. 8. 2013. – Celotno korespondenco med družino Politeo in Grabovskim hrani Rita Politeo v Starem Gradu na Hvaru. – O Grabovskem gl. http://pl.wikipedia.org/wiki/Tadeusz_Stanis%C5%82aw_Grabowski (nov. 2013).

¹⁶¹ Iskanje po bazah krakovskega državnega arhiva, dostopnih na medmrežju, ni dalo rezultatov.

¹⁶² Savorgnan di Brazzà, *Scrittura al femminile*, str. 48.

¹⁶³ *Prav tam*.

(1818–1853), ki sicer ni bila naše gore list.¹⁶⁴ Zato pa lahko »zadnjo Valvasorjevo«, soprogo zgodovinarja Carla Morellija, označimo kot prvo znano romanopisko s slovenskega ozemlja in o njenem izgubljenem romanu upravičeno sklepamo, da je vsaj deloma nastal na naših tleh. Če bo kdaj vendarle spet prišel na površje, bomo izvedeli tudi to, ali ima zgodba kakšno zvezo s slovenskim obnebjem.

Viri in literatura

Arhivski viri

Archivio parrocchiale S. Ilario e Taziano Gorizia:

- liber baptisatorum VIII 1710–1731, liber baptisatorum XII 1771–1784, liber baptisatorum XIII 1784–1811, liber defunctorum V 1784–1811.

ADG = Archiv der Diözese Gurk, Klagenfurt:

- PA Klagenfurt–St. Egid: Hs. 8, Geburtsbuch 1734–1760; Hs. 9, Geburtsbuch 1761–1782; Hs. 23, Alphabetischer Index zu den Geburtsbüchern 1734–1757; Hs. 41, Sterbbuch 1780–1787.
- PA Maria Saal: Repertorium zum Taufbuch 1632–1906; Trauungsbuch 1750–1770.
- PA St. Georgen am Weinberg: Hs. 1, I B Geburtsbuch 1709–1756; I B Trauungsbuch 1756–1770.

ARS = Arhiv Republike Slovenije:

- AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani: II. serija, fasc. V 1–16; III. serija, fasc. U–V 1–140.
- AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani: šk. 118.
- AS 315, Deželna deska za Kranjsko: gl. knj. 10.
- AS 730, Gospostvo Dol: fasc. 55.
- AS 1084, Zbirka osmrtnic in poročnih naznanil: šk. 2.

ASG = Archivio di Stato di Gorizia:

- Tribunale Civico Provinciale di Gorizia: busta 122, 185.

DAG = Diözesanarchiv Graz-Seckau, Graz:

- Matriken-Zweitschriften: Graz–Dom, Sterbefälle 1839.

KLA = Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt:

- KLA 73, Landesgericht Klagenfurt Testamente: Fasz. 14.
- KLA 665, Zenegg Genealogische Sammlung: Sch. 4, 12, 21.

NŠAL = Nadškofijski arhiv Ljubljana:

- NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana: fasc. 117.

- ŽA Ljubljana–Sv. Jakob, Matične knjige: R 1785–1802.
- ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige: Rep R 1653–1692, Rep R 1692–1740, R 1784–1795, R 1795–1805, P 1784–1815.
- ŽA Moravče, Matične knjige: R 1707–1724.
- ŽA Planina pri Rakeku, Matične knjige: RM 1777–1784 (v njej: P 1778–1812)

NŠAM = Nadškofijski arhiv Maribor:

Matične knjige:

- Maribor–Sv. Janez Krstnik: M 1664–1762.

ÖStA, KA = Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv:

- Vers = Versorgungsunterlagen: PensProt AR = Pensionprotokolle der Offiziere, Witwen und Waisen Ältere Reihe: Band 17.
- HKR = Hofkriegsrat: K 2511, K 3153.

StLA = Steiermärkisches Landesarchiv, Graz:

- Archivbehelfe: B 249/1, B 249/3.
- Landrecht: K 1364, K 1365.

ZPZ HAZU Dubrovnik = Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku

- Arhiv Petar Nisiteo: svezak XV.

Literatura

- Andrejka, Rudolf: Vrhovni predstavniki državne uprave na Kranjskem od 1747 do 1941. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XXIV (1943), str. 103–111.
- Buchberger, Milovan: *Petar Nisiteo (1774.–1866.): povodom 200. godišnjice govora pri otvaranju Liceja u Gorici*. Zagreb: [M. Buchberger], 2011.
- Buttolo, Frančiška: Fanny Haussman (1818–1853) – biografija prve slovenske pesnice v luči njenega domnevno spornega avtorstva. *Slavistična revija* 58 (2010), št. 4, str. 465–474.
- Cavazza, Silvano – Porcedda, Donatella: Manoscritti ed edizioni dell'istoria della contea di Gorizia. V: Cavazza, Silvano (ur.) et. al: *Studi e documenti su Carlo Morelli e l'Istoria della Contea di Gorizia* (Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli. Volume quinto. Studi e documenti). Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2003, str. 89–99.
- Črnivec, Živka (ur.): *Ljubljanski klasiki 1563–1965*. Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1941–1958), 1999.
- Documenti e testimonianze sull' Istoria. V: Cavazza, Silvano (ur.) et. al: *Studi e documenti su Carlo Morelli e l'Istoria della Contea di Gorizia* (Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli. Volume

¹⁶⁴ Prim. Buttolo, Fanny Haussman (1818–1853).

- quinto. Studi e documenti). Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2003, str. 100–302.
- Fabjančič, Vladislav: *Knjiga ljubljanskih hiš in njih prebivalcev. II. del. Novi trg*. Ljubljana, 1944 (tipkopis v Zgodovinskem arhivu Ljubljana).
- Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918. 3. Band. K–N. Schloss Senftenegg*: Selbstverlag, 1972.
- Golec, Boris: Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja. *Zgodovinski časopis* 61 (2007), št. 3–4, str. 303–364.
- Großmann, Karl: Megiser, Christalnick und die Annales Carinthiae. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* LVII (1949), Heft 3–4, str. 359–373.
- Kidrič, France: Erberg Jožef Kalasanc. *Slovenski biografski leksikon. Knjiga prva. Abraham–Lužar*. Ljubljana: Zadruga gospodarska banka, 1925–1932, str. 162–166.
- Neumann, Wilhelm: *Michael Gothard Christalnick: Kärntens Beitrag zur Geschichtsschreibung des Humanismus*. Klagenfurt: Landesmuseum, 1956 (Kärntner Museumsschriften 13).
- Petravić, Ante: *Studije i portreti*. Zagreb: Antun Scholz, 1905.
- Plančič, Stijepo: *Inventar arhiva profesora Petra Nisitea* (Centar za zaščito kulturne baštine. Svezak 25 – Arhivska građa 5). Stari Grad: Centar za zaščito kulturne baštine, 1986.
- Popelka, Fritz: *Geschichte der Stadt Graz. II. Band mit dem Häuser- und Gassenbuch der Vorstädte am rechten Murufer von Hans Pirchegger*. Graz–Wien–Köln: Styria, 1960.
- Porcedda, Donatella: Una vita per lo Stato e per l'Istoria della Contea di Gorizia. V: Cavazza, Silvano (ur.) et. al: *Studi e documenti su Carlo Morelli e l'Istoria della Contea di Gorizia* (Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli. Volume quinto. Studi e documenti). Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2003, str. 19–47.
- Porcedda-Mitidieri, Donatella: Starejši fond goriških deželnih stanov. *Arhivi* XXI (1998), str. 51–55.
- Pusikan [Göschel, Oskar]: *Die Kaiserstein. Geschichte des Hauses*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1872.
- Radics, P.[eter] von: Domherr Franz Josef Freiherr von Valvasor. *Laibacher Zeitung* 118 (1899), Nr. 212, 16. 9. 1899, str. 1677–1678.
- Radics, P. [eter] von: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693). Mit 5 Porträts und 15 anderen Abbildungen; samt Anhang, Nachtrag und der Genealogie der Familie Valvasor*. Laibach: Krainische Sparkasse, 1910.
- Radics, P. [eter] pl.: Valvazorjev rod na Spodnjem Štajerskem. *Narodni ilustrovani koledar* 11 (1899). Ljubljana: Dragotin Hribar, [1899], str. 103–114.
- Reisp, Branko: Novejša spoznanja o Valvasorju. *Glasnik Slovenske matice* XXIX/XXXI (2005/2007), št. 1–3, str. 10–19.
- Reisp, Branko, Valvasor (Vavas(s)or, Vavis(s)or ipd.). *Slovenski biografski leksikon. Četrta knjiga. Táboarska–Žvanut*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1980–1991, str. 344–345.
- Savorgnan di Brazza, Fabiana: *Scrittura al femminile nel Friuli dal cinquecento al settecento*. Udine: Paolo Gaspari Editore, 2011.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*. Gorz: Selbstverlag, 1904.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz*. Graz: Lydia Schiviz von Schivizhoffen, 1909.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Selbstverlag, 1905.
- Suhadolnik, Jože – Anžič, Sonja: *Mestni trg z okolico in Ciril-Metodov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris predela med grajskim hribom, Cankarjevim nabrežjem, Trančo, Stritarjevo ulico in podgrajskega dela Ciril–Metodovega trga ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2000.
- Suhadolnik, Jože – Anžič, Sonja: *Novi trg z okolico. Arhitekturni in zgodovinski oris mestnega predela in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2006.
- Štih, Peter: Morelli di Schönfeld Carlo. *Primorski slovenski biografski leksikon. II. knjiga. Kacin–Pirjevec*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1982–1985, str. 461–462.
- Šumrada, Janez: Državnopravni status Ilirskih provinc s kratkim pregledom upravne ureditve. V: Rajšp, Vincenc – Bruckmüller, Ernst (ur.): *Vilfanov zbornik. Pravo–zgodovina–narod. Recht–Geschichte–Nation*. Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 375–390.
- Šumrada, Janez (ur.) – Kopitar, Adrijan: *Nastajanje Napoleonove Kranjske: korespondenca François-Marie Fargues, francoskega intendanta za Kranjsko in Gorenjsko, 1809–1810 = Avènement de la Carniole Napoléonienne: correspondance de François-Marie Fargues, intendant français de Carniole et Haute-Carniole, 1809–1810*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2004.

- Tominšek, Jos.[ip]: Ante Petravić. Studije i portreti. Zagreb. 1905. *Ljubljanski zvon* 26 (1906), št. 2, str. 120–121.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, IX. Laybach, 1689.
- Wiesflecker, Peter: Im alten und im neuen Österreich. Notizen zur Geschichte der Familie Stürgkh. V: Riegler, Josef (Hg.): *Bauern, Bürger, hohe Herren* (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Band 34). Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 2005, str. 105–134.
- Witting, Joh.[ann] Bapt.[ist]: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Neue Folge IV (1894), str. 89–146.
- Wurzbach, Constant v.[on]: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche von 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben. Zweiter Theil (Bnionsky-Coirdova)*. Wien: Verlag der typographisch-literarisch-artistischen Anstalt, 1857.
- Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben. Neunzehnter Theil. Mall-Mysliveczek*. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1868.
- Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben. Sechzigster Theil. Zichy-Žyka*. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1891.

Časopisni viri

- Il Giornale della letteratura straniera. Venezia: dai torchi di Andrea Santini, 1805. Num. 1 (gen. 1805) – num. 6 (ju. 1805).

Elektronski viri

- http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_kaiserlichen_Generale_der_Fr%C3%BChen_Neuzeit/B.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Jane_Austen#Early_novels
- http://pl.wikipedia.org/wiki/Tadeusz_Stanis%C5%82aw_Grabowski
- http://regiowiki.pnp.de/index.php/Karl_Kajetan_Graf_von_Gaisruck
- <http://www.burgen-austria.com/archive.php?id=1132>

- [http://www.treccani.it/enciclopedia/carlo-morelli_res-720ef544-9476-11e1-9b2f-d5ce3506d72e_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/carlo-morelli_res-720ef544-9476-11e1-9b2f-d5ce3506d72e_(Dizionario-Biografico)/)
- [http://www.treccani.it/enciclopedia/lavinia-florio_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/lavinia-florio_(Dizionario-Biografico)/)
- [http://www.treccani.it/enciclopedia/melchiorre-cesarotti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/melchiorre-cesarotti_(Dizionario-Biografico)/)

Zusammenfassung

„CONTESSA FANNY“ – SKIZZE ÜBER EINE VERGESSENE ROMANAUTORIN

„*Nomen est omen*“: geborene Baronin Valvasor, Tochter der Gräfin Christalnigg, Ehefrau von Carlo Morelli, Lebensgefährtin von Petar Nisiteo

Lange war Frančiška (Franziska) – Fanny Morelli (1761, Klagenfurt/Celovec – 1829, Padua), geborene Baronin Valvasor, ein vergessener Name einer Schriftstellerin vom Rande des slowenischen Gebietes. Sie wurde als posthume Tochter des letzten Mannes aus dem Geschlecht der Barone Valvasor geboren, sodass nach ihrer Geburt dieses Geschlecht von männlicher Seite unwiderruflich zum Aussterben verurteilt war. Interessant ist, dass Fanny mit drei führenden älteren Historikern verwandt war, die – jeder in seinem Jahrhundert – eine Geschichte ihres Landes, nämlich Kärnten, Krain und Görz, verfassten. Sie wurde als Großnichte des Krainer Polyhistor Janes Vajkard (Johann Weichard) Valvasor (1641–1693) geboren; stammte mütterlicherseits aus dem Geschlecht des Kärntner Historikers Michael Gothard Christalnigg (1530/40–1595) und heiratete Carlo Morelli (1730–1792), den Autor eines umfassenden Geschichtswerkes über Görz. Im Alter von 17 Jahren vermählte sie sich mit dem drei Jahrzehnte älteren Morelli und lebte in harmonischer Ehe in der Stadt Görz (Gorizia/Gorica), wo sie sich jedoch nicht wohl fühlte. Daher verbrachte sie nach dem Tod ihres Ehemannes die meiste Zeit zwischen Triest, Venedig, Padua und Stari Grad auf der dalmatinischen Insel Hvar. Den Wunsch ihres Ehemannes nach Herausgabe seines Werkes, der Geschichte von Görz, konnte sie leider nicht erfüllen, obwohl dieses bereits im Jahr 1796 in der Druckerei war. Erst knapp vor ihrem Tod sorgte sie dafür, dass es 1828 in die richtigen Hände kam, doch musste es noch bis in die fünfziger Jahre des 19. Jahrhunderts auf sein Erscheinen warten.

Fannys große Liebe war die Literatur. An der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert galten ihr die Sympathien der Liebhaber der schönen Künste insbesondere zwischen Görz, Padua und Venedig, wo sie, zusammen mit ihrem neuen Lebensgefährten, für kürzere Zeit (1805)

eine der ausländischen Literatur gewidmete Literaturzeitung herausgab. Selber schrieb sie vor allem Prosawerke, wobei ihr unveröffentlichter Roman in französischer Sprache heute als verschollen gilt, ebenso wie ihr gesamter literarischer Nachlass mit Ausnahme einiger Briefe. Als Witwe lebte sie mit dem deutlich jüngeren dalmatinischen Wissenschaftler Petar Nisiteo (1774–1866) zusammen, in dessen Nachlass ihr Roman bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts erhalten worden war. Unvergleichlich besser ist sie aus ihrer Korrespondenz bekannt, besonders aus den Briefen, die ihr Melchiorre Cesarotti (1730–1808), einer der führenden italienischen Dichter seiner Zeit, in den Jahren 1800–1808 schrieb. Einer dieser Briefe, der bereits 1813 veröffentlicht wurde, enthüllt, dass die Hauptfigur ihres Romans eine Frau war.

Fanny Morelli, die vergessene Romanautorin vom Rande des slowenischen Gebietes, verstieß mit ihrer Lebensweise gegen die Gesellschaftsnormen der damaligen Zeit und war in mancher Hinsicht eine „Vorläuferin von George Sand“. Noch mehr gemeinsame Züge ließen sich mit ihrer Zeitgenossin Madame de Staël finden, mit der sie angeblich in Briefkontakt stand. An den slowenischen Raum ist Fanny neben ihren Wurzeln und ihrem Leben an dessen nördlichen und westlichen Rändern auch anderweitig gebunden. Sie verbrachte eine Zeitlang in Morellis Schloss im unteren Wippachtal (Vipavska dolina) in Ozeljan, das ihr bedeutend mehr am Herzen lag als Görz, und hatte auch Kontakte mit Krain, unter anderem mit Jožef Kalasanc (Josef Kalasanz) Baron Erberg (1771–1843), einem Kulturhistoriker, Mäzen sowie Kunst- und Antiquitätensammler.

Die Darstellung ihres Lebens und Wirkens kann im Moment nur bruchstückhaft sein, eine Skizze, mit deren Hilfe vielleicht einmal ein Porträt gestaltet wird. Mit Ausnahme eines kurzen genealogischen Abrisses, einer knappen Darstellung ihrer Jugend und zweier Briefe, die Fanny im Jahr 1808 an Erberg schrieb, basiert der Beitrag nämlich nur auf der Literatur, den Nachlassschriften sowie den veröffentlichten Briefen und Regesten der Archivquellen.

Schlagwörter: Frauenliteratur, Roman, Valvasor, Morelli, Cesarotti, Politeo-Nisiteo, Erberg, Celovec/Klagenfurt, Gorica/Görz, Ozeljan, Stari Grad auf der Insel Hvar

Mateja Ratej

»Proklete babe, zakaj ne grejo prej zdravnika iskat«

Kazenska zadeva ginekologa Benjamina Ipavca leta 1929

RATEJ Mateja, dr., znanstvena sodelavka,
Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 1,
1000 Ljubljana

618.1:929Ipavec B
343.621:929Ipavec B.

»PROKLETE BABE, ZAKAJ NE GREJO PREJ
ZDRAVNIKA ISKAT«

Kazenska zadeva ginekologa Benjamina Ipavca leta 1929

Avtorica se v kulturnozgodovinski razpravi ukvarja z ustavljenim kazenskim procesom, ki je leta 1929 potekal pred mariborskim Okrožnim sodiščem zoper uglednega mariborskega ginekologa Benjamina Ipavca zaradi suma opravljanja nedovoljenih abortusov. Ipavčev kazenski spis, ki ga hrani Pokrajinski arhiv Maribor, ilustrira stisko žensk, ki so bile v primeru neželenih nosečnosti prepuščene lastni iznajdljivosti. Splav je bil v prvi jugoslovanski državi zakonsko prepovedan, konec tridesetih let 20. stoletja je v Slovenski ljudski stranki potekala izjemna politizacija nizke rodnosti, ki je padanje rojstev označevala kot moralno bolezen naroda, abortus kot belo kugo, zdravnike, ki so ga izvajali, pa kot morilce in naj-ostudnejše škodljivce naroda.

Ključne besede: Kraljevina SHS/Jugoslavija, Benjamin Ipavec, abortus, zgodovina spolov, biografije

RATEJ, Mateja, Phd, Research Fellow,
Institute of Cultural History, Research Centre of the
Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 1,
1000 Ljubljana

618.1:929Ipavec B
343.621:929Ipavec B.

»DARN WOMEN, WHY DON'T THEY GO SEE A
DOCTOR EARLIER?«

Gynecologist Benjamin Ipavec's criminal case from 1929

This cultural history paper focuses on a suspended criminal case that took place before the Maribor District Court in 1929 against a respected Maribor gynecologist, Benjamin Ipavec, on account of the suspicion that he was carrying out illegal abortions. Ipavec's court file, which is held by the Regional Archives Maribor, illustrates the plight of women who had to rely on their own resourcefulness in case of unwanted pregnancy. Abortion was initially illegal in the state of Yugoslavia. In the late 1930s, low birthrates became a highly politicized issue within the Slovenian People's Party. The party referred to the decreasing birth rates as a moral disease of the nation, abortion became the white plague, and the doctors who performed it, murderers and the most abhorrent plague upon the nation.

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SHS)/Yugoslavia, Benjamin Ipavec, abortion, gender history, biographies

Četudi je v začetku leta 1929 po nastopu šestojanuarske diktature na čelo jugoslovanske vlade stopil general, se državljani Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev vsaj v prvih mesecih bržkone niso veliko ukvarjali s posledicami spremembe režima. Preskrbo, komunikacije in promet v državi je hromila izjemno huda zima z obilico snega in s temperaturami globoko pod nič stopinj Celzija.¹ Z najnižjo izmerjeno temperaturo -26 stopinj Celzija je bila tudi mariborska mestna oblast v polni pripravljenosti na vremensko katastrofo. Župan Alojzij Juvan je pozival prebivalstvo k strpnosti in medsebojni pomoči, hkrati s tem je občinska oblast poskrbela za odprtje javne okrepčevalnice in ogrevanega prostora, kjer so se lahko premraženci za kratek čas ogreli; na več mestih je bilo moč dobiti brezplačen vroč čaj.²

Zaradi primanjkovanja premoga so bile najprej deloma, nato pa z mestnim odlokom v celoti zaprte osnovne in srednje šole ter nekateri javni uradi; prekinjene so bile železniške povezave, zaprta pa je bila tudi mestna tržnica. Grozilo je, da bo preskrba prebivalstva s hrano v mestu povsem zastala.³ V takšnih razmerah so postali mestni heroji okoliški trgovci z mesom, *špeharji*, ki so sredi februarja kljub snežnim zametom v mesto pripeljali meso po običajnih cenah; okrog šestdeset mož je na otovorjenih saneh prispelo v Maribor s skoraj dvesto zaklanih svinjami. Časopisni komentar je medtem slikovito opisal stisko Mariborčanov, ki so stali v vrsti za prgišče premoga: »*Kakor tobak za nosljanje delijo trgovci dragoceni črn dijamant strankam, ki se nastavljajo kot svoječasnó za kruh in mleko. Kako dolgo še?*«⁴

Zaloge premoga so bile skorajda v celoti namenjene železnici, gospodinjstva pa so se morala znajti po svoje. Pomanjkanje, ki je preseglo celo razmere med prvo svetovno vojno, je prebivalce mesta nagnalo v gozdove bližnje mariborske okolice, kjer so nabirali suhljad za kurjavo.⁵ Zamrznjene vodovodne cevi, prazni mestni trgi in lačne divje zveri, ki so silile v obljudena območja, so prebivalcem zbujele misli o apokalipsi.⁶ Morebiti je kdo razloge za hudo zimo na tihem povezal s političnimi razmerami v državi, javno in na glas kaj takega ni bilo mogoče.

Svetovna gospodarska kriza je leta 1930 z velikimi koraki vstopila tudi v Kraljevino Jugoslavijo, kakor se je od začetka oktobra 1929 z upravno razdelitvijo na banovine imenovala prva jugoslovanska država. Z gospodarsko krizo so postali vsakdanji pojmi političnega (kot javnega) govora: revščina, varčevanje, brezposelnost. V letih gospodarske krize sta bili zaradi pomanjkljive prehrane in slabih stanovanjskih in socialnih razmer značilni manjše število rojstev in visoka umrljivost dojenčkov, preživeli in odraščajoči otroci pa so bili telesno šibki in slabo razviti. Povečala se je obolevnost prebivalstva, pogoste so bile zlasti tuberkuloza, revmatizem in nalezljive bolezni. Povečalo se je število socialno-patoloških dejanj, tako kršitev javnega reda in miru kot prestopkov zoper nedotakljivost lastnine in telesa.⁷

Huda zima v marsičem prelomnega leta 1929 je bila za mariborskega zasebnega ginekologa Benjamina Ipavca (1878–1962) dodatno naporna. Njegov bleščeč poklicni vzpon je bil bržkone trn v peti tistim, ki so proti zdravniku sprožili policijsko preiskavo, s pomočjo katere je državno tožilstvo v začetku leta zaradi suma opravljanja nezakonitih abortusov zbiralo dokaze za sestavitev obtožnice.⁸ Kazenska zadeva je s kulturnozgodovinskega gledišča dragocena odstrnitev zamolčevanih usod žensk, ki so se med obema vojnama odločale za prekinitve neželenih nosečnosti.

Pred drugo svetovno vojno je bil abortus na Slovenskem socialno nesprejemljiv in kazensko preganjan. Jugoslovanski kazenski zakonik iz leta 1929 je v svojem 170. in 173. členu določal zaporno kazen do treh let za žensko, ki bi umetno prekinila nosečnost in zaporno kazen do petih let za osebo (zdravnika, lekarnarja ali babico), ki bi abortus opravila.⁹ V tem duhu je v tesni navezavi na katoliške vrednote konec tridesetih let prejšnjega stoletja v Slovenski ljudski stranki kot najvplivnejši slovenski politični stranki potekala izjemna politizacija nizke rodnosti. Ban Dravske banovine Marko Natlačen in član omenjene stranke je sredi februarja 1940 v banskem svetu prebral poročilo o gibanju prebivalstva na Slovenskem. Porazno poročilo, kot se je izrazil komentator *Slovenca* in nadaljeval, da se slovenskemu narodu ni treba bati tujih osvajalcev, ker se bo sam iztrebil. Ban Natlačen je povedal, da je naravni prirastek na Slovenskem še po koncu svetovne vojne veliko obetal, a je začel v tridesetih letih strmo padati. »*Socialna bolezen padanja rojstev je močno zajela naše meščanstvo, globoko se je vgnezdila med delavstvom in sega v mnogih krajih tudi že po kmetu,*« je ban Natlačen vlekel meje med ra-

¹ S proglasom se veljavnost obstoječe ustave SHS ukinja, *Slovenec*, 6. 1. 1929, 1; Zima in mraz uničujeta neusmiljeno dalje, *Mariborski večernik Jutra*, 13. 2. 1929, 1.

² *Mariborski dnevni drobiž*, *Mariborski večernik Jutra*, 18. 2. 1929, 2; Zahvala mariborskemu prebivalstvu, *Mariborski večernik Jutra*, 1. 3. 1929, 2.

³ *Mariborski dnevni drobiž*, *Mariborski večernik Jutra*, 16. 2. 1929, 2.

⁴ Najmrzlejši dan v Mariboru, *Mariborski večernik Jutra*, 11. 2. 1929, 2.

⁵ Pomanjkanje premoga v Mariboru, *Mariborski večernik Jutra*, 12. 2. 1929, 2.

⁶ Veliki beli molk, *Mariborski večernik Jutra*, 13. 2. 1929, 2.

⁷ Lazarevič, *Velika gospodarska kriza*, 473–479.

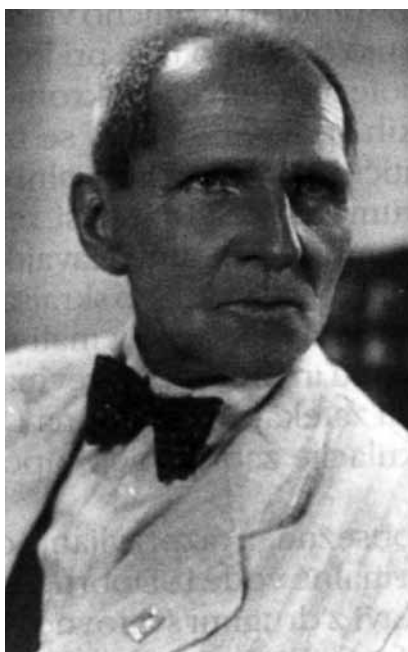
⁸ SI_PAM/0645 Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, (dalje: SI_PAM/0645), Vr IX 168/29.

⁹ Iz novega kazenskega zakonika, *Slovenec*, 1. 2. 1929, 1.

zredi in nazadnje svareče zažugal: padanje rojstev ni le socialna, tudi moralna bolezen je! Ban Dravske banovine je meril na abortus. Imenoval ga je bela kuga, zdravnike, ki so ga izvajali, pa morilci in najostudnejši škodljivci naroda.¹⁰

Benjamin Ipavec je bil deveti od desetih otrok zdravnika in skladataelja iz znamenite šentjurske družine Gustava Ipavca in njegove žene Karoline. Po opravljeni maturi na celjski gimnaziji je študiral v Gradcu, kjer je bil leta 1905 promoviran za doktorja medicine. Vrnil se je v Šentjur, kjer je opravljal zdravniško službo, leta 1907 pa se je preselil v Ljubljano, kjer se je izpopolnjeval v ginekologiji pri tedanjih vrhunskih slovenskih strokovnjakih. V letih 1914–1916 je bil polkovnik zdravnik 26. avstrijskega pešpolka v Ljubljani, v letih 1917–1918 pa zdravnik operater pri profesorju dr. Ernstu Wertheimu na II. ginekološko-porodniški kliniki na Dunaju. Leta 1919 se je vrnil v Ljubljano, od koder ga je Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro poslal v Dobrno, da bi od Nemcev prevzel zdravilišče za ženske bolezni. Še pred izvedbo koroškega plebiscita leta 1920 je ponovno po dekretu omenjenega zdravstvenega odseka potoval v Pliberk, kjer je osnoval ginekološko-porodniški oddelek, nato pa se je še istega leta naselil v Mariboru kot zasebni ginekolog.¹¹

Osebnostno radoživ, duhovit in novostim dobe, ki jo je živel, naklonjen zdravnik športne postave in načina življenja, ki se je že leta 1914 ponašal z lastnim avtomobilom, se je kot glasbenik rad udeleževal kulturnega utripa v mestu. Kmalu po prihodu v Maribor je podprl predlog uspešnega zdravniškega kolege dr. Mirka Černiča o ustanovitvi sanatorija za zahtevnejše kirurške posege, ki ga je imel nato v zakupu v letih 1925–1927. Leta 1929 je v Tomšičevem drevoredu odprl svoj zasebni (ginekološki in porodniški) sanatorij,

Dr. Benjamin Ipavec
(Zdravniški vestnik, št. 3/2009)

Dr. Ivan Jurečko (Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Eman Pertl)

ki je deloval do konca druge svetovne vojne. Po njej je do upokojitve deloval kot ginekolog pri Zavodu za socialno zavarovanje Maribor.¹²

Za ginekologa Ipavca so se leta 1929 začele težave, ko je državni tožilec v Mariboru ob koncu februarja podal predlog preiskovalnemu sodniku o sodni obdukciji trupla osemindvajsetletne Marije Rožmarin iz Sv. Marka pri Ptuj, ki je kot tuberkulozna bolnica umrla potem, ko je Ipavec iz zdravstvenih razlogov umetno prekinil njeno nosečnost. Zaradi suma, da je šlo za nezakonit splav, je bila sprožena preiskava.¹³ Še istega dne zgodaj popoldne sta v mrtvašnici pobreškega pokopališča zdravnika Ivan Jurečko in Ivan Zorjan opravila raztelesenje trupla Marije Rožmarin. Mlada ženska srednje

rasti je bila visoka 161 cm, zdravnika pa po opravljeni obdukciji in natančnem opisu zunanjih delov telesa in notranjih organov nista mogla podati končnega mnenja, ki ga je potrebovalo državno tožilstvo – zanj sta potrebovala mikroskopsko obravnavo vsebine maternice umrle, ki bi pokazala, ali so v njej po splavu ostali deli placent. Pri obdukciji prisoten Benjamin Ipavec je bil redkobeseden.¹⁴ Toliko bolj jasna sta bila Zorjan in Jurečko dva meseca kasneje po opravljeni mikroskopski analizi maternice, ko sta zapisala, da je bila krvna gmota v njej slabo odstranjena placenta. Abortus, ki ga je Ipavec opravil Mariji v četrtem mesecu nosečnosti, je njeno od tuberkuloze oslajljeno telo obremenil do tolikšne mere, da je bolnica nekaj ur zatem umrla.¹⁵

Benjamin Ipavec je svojo plat resnice predstavil dan poprej v dopisu Mestnemu fizikatu. Marija Rožmarin je prišla k njemu konec

¹⁰ Nazadujemo!, Slovenec, 16. 2. 1940, 1.

¹¹ SI_PAM/1763 Eman Pertl, 53/3, Ob 80-letnici nestorja slovenskih ginekologov dr. Benamina Ipavca.

¹² Prav tam; Pertl, Razvoj zdravstva v Mariboru, 77; Borko itd., Ob 130-letnici rojstva dr. Benamina Ipavca, 145–149.

¹³ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Uradni zaznamek, predlog preiskovalnemu sodniku, 27. 2. 1929.

¹⁴ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Ogled in zaslišanje izvedencev, 27. 2. 1929.

¹⁵ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, nadaljevanje ogleda, 29. 4. 1929.

Šentjur v tridesetih letih 20. stoletja, tedaj Sveti Jurij ob južni železnici
(Pokrajinski arhiv Maribor, Zbirka fotografij in razglednic, inv. 1368)

januarja 1929, ker jo je h ginekologu napotil zdravnik Aleksej Novoselky iz Sv. Marjete pri Ptuj, ki je ocenil, da je bolnici potrebno opraviti splav zaradi napredujoče tuberkuloze. Ipavec je poseg sprva odklonil, saj je upal na izboljšanje Marijinega zdravstvenega stanja, do česar pa ni prišlo, zato je opoldne 25. januarja 1929 opravil splav. Marija je bila po posegu mirna in ni posebno krvavela, le težko dihanje in smrtna bledica njenega obraza sta izdajali, da je hudo bolna. Zvečer je umrla na domu Marije Lešnik, ki je v Mariboru opravljala babiško službo.¹⁶

Jurečko in Zorjan sta v začetku maja 1929 na prošnjo državnega tožilstva dopolnila svoje zdravniško mnenje. Zapisala sta, da zdravnik ne bi smel opraviti abortusa, če bi ocenil, da bo s tem skrajšal bolničino življenje. Četudi sta izrazila prepričanje, da bi Marija Rožmarin brez posega umrla zaradi tuberkuloze že v nosečnosti, pa sta hkrati zapisala, da je abortus brez dvoma pospešil njeno smrt.¹⁷ Kazalo je, da bo mnenje sodnega izvedenca dr. Ivana Jurečka, ki je pogosto odločalo o usodi človeka,

tokrat pokopalo zdravniškega kolega, vendar se Jurečkova naloga v zvezi z zadevo Ipavec s tem ni končala.

Sredi junija 1929 sta zdravnika ponovno pričala na Okrožnem sodišču in tokrat nedvoumno podprla ravnanje Ipavca: »zagovoru dr. Ipavca se mora pripisovati polna verodostojnost, /.../ tudi se ne da z ničesar posneti, da bi dr. Ipavic opustil kake potrebne mere v svrhu rešitve življenja, /.../ kar se tiče metode same, je bila ista v tem štadiju nosečnosti odgovarjajoča in pravilna, kakih drugih komplikacij /.../ pa nikakor ni mogel in jih tudi ni moral predvideti.«¹⁸ Od kod nenaden preobrat v zadevi Ipavec? Je za ginekologa, ki je kot kaže poleg nujnih opravljal tudi nedovoljene abortuse, posredoval njegov mlajši brat in mariborski srezki poglavar (srez, politični okraj) dr. Marko Ipavec (1880–1937)? Ali pa sta Zorko in Jurečko ocenila, da zaradi smrti kmečke ženske, ki je bila tako ali drugače zapisana smrti, ni vredno ogroziti vzpenjajoče se zdravniške kariere ginekologa Ipavca? Dobro situiran neporočen zdravnik z visokimi dohodki se je polno posvečal karieri.¹⁹

¹⁶ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, dopis Benjamina Ipavca Mestnemu fizikatu v Mariboru, 26. 2. 1929.

¹⁷ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, zdravniško mnenje dr. Jurečko in dr. Zorjan, 3. 5. 1929.

¹⁸ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Ogled in zaslišanje izvedencev, 15. 6. 1929.

¹⁹ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Pismo o glasu – Benjamin Ipavec, 4. 6. 1929.

Obdolženec se je pred sodnikom zagovarjal že konec maja 1929, kjer je sam nakazal izhodišča, ki sta jih Jurečko in Zorjan kasneje potrdila. Povedal je, da je smrt Marije Rožmarin povzročila gripa kot nepričakovan zaplet, ki ga operater ni mogel predvideti. Splav je bil potreben tudi zaradi Marijinega odločnega vztrajanja in bojazni, da zaradi slabega počutja ne bo vzdržala nosečnosti, saj je v štirih mesecih izgubila pet kilogramov telesne teže. Ginekolog je začel s pripravami na splav že 21. februarja 1929, ko je Marija ležala pri babici Lešnik. Tri dni je dobivala zdravila za spodbujanje popadkov, nato pa je babica obvestila ginekologa, da ima Marija vročino, bljuva gnoj in močno kašlja. Ipavec je zato operacijo odložil na naslednji dan. Sodniku je izrazil prepričanje, da ostanki placente v maternici niso mogli ključno poslabšati zdravstvenega stanja pacientke, kakor tudi ni Marijina tuberkuloza vplivala na zaplet pri splavu. Ker je bil prisoten pri obdukciji, je lahko zagotovil, da je bil končni vzrok smrti Marije Rožmarin respiratorno obolenje.²⁰

Še preden sta Ipavcu stopila v bran Zorjan in Jurečko, ga je na zaslišanju podprla sedemintridesetletna babica Marija Lešnik, ko je sodniku prepričano povedala: »*Po mojem mnenju je Rožmarinova umrla pod znaki pljučnega edema, ne pa vsled operacije.*« Nosečnica Rožmarin je prišla k njej sredi februarja 1929. Ker je močno kašljala, ji je babica pripravila lipov čaj z medom. Morda je bila noseča Marija bolj kot kaj drugega žrtev hude zime februarja 1929, saj je babici povedala, da je čakala na vlak iz Ptuja v nezakurjeni čakalnici. Ko je slednjič pripeljal s peturno zamudo, je bila že na robu moči. Tudi babici je zatrjevala, da ne zdrži nosečnosti. Njeno telo je bilo rumenkaste barve, jezik pa močno obložen, imela je osušene ustnice, zato ji je babica na njeno željo pripravila brizganec (mešanica vina in mineralne vode), ki ga je bila Marija očitno vajena zdoma. Zaradi hudega kašlja je bil Marijin trebuh napihnjen, srce pa komaj slišno.²¹

Neposredno po smrti Marije Rožmarin je babica Lešnik prosila svojo sestro, da odda na pošti brzojavko za Marijinega soproga. Ker se Ivan Rožmarin tudi naslednji dan ni oglasil, je Benjamin Ipavec odredil prevoz trupla v mrtvašnico. Ko je babica ugotovila, da je bila brzojavka napačno poslana v Sv. Martin pri Ptujju namesto na Marijin dom pri Sv. Marku, je poslala svojega moža z avtom na Ivanov in Marijin dom.²² Enaintridesetletni kmečki posestnik in gostilničar, ki se je od konca marca 1929 kazenske zadeve udeleževal kot zasebni udeležec

nec z odškodninskim zahtevkom,²³ je sredi julija 1929 na sodišču povedal, da sta se z Marijo poročila junija 1926. Njegova nevesta je bila tedaj povsem zdrava. Že naslednje leto jo je pričelo zbadati v pljučih, zaradi česar je bila večkrat pri zdravniku, jeseni 1928 tudi v Gradcu, kjer pa zdravnik ni ugotovil večjih poškodb pljuč. Po zanositvi se je Marija počutila čedalje slabše, strah jo je bilo, da bo na porodu umrla kot toliko njenih sodobnic, zato je želela prekiniti nosečnost, še posebej, ker je bil temu naklonjen tudi njen ptujski zdravnik Novoselsky. Z Ivanom sta se odpravila v Maribor, kjer sta obiskala Benjamina Ipavca. Tudi on se je po tretjem obisku odločil za abortus. Po zdravnikovem zagotovitvi, da bo z ženo vse v redu, se je Ivan pomirjen vrnil domov. Ni pomislil, da je peturno čakanje na vlak v nezakurjeni čakalnici ptujske železniške postaje ženino življenje približalo smrti.²⁴

Slabe higienske razmere in nepoučenost nosečnic/porodnic o delovanju lastnega telesa so bili tudi v začetku tridesetih let 20. stoletja zlasti na slovenskem podeželju pogost razlog za smrt porodnic in novorojenčkov.²⁵ Kazenske zadeve babic iz mariborske okolice, ki so jim v okoliščinah nesnažnosti zaradi sepse umrle porodnice, so se zato v obravnavanem času največkrat zaključile z opustitvijo pregona ali oprostilnimi sodbami.²⁶ Prav tako kazenski spisi mariborskega Okrožnega sodišča dokazujejo, da so v mariborski okolici konec dvajsetih let 20. stoletja delovali mazači oz. mazačice, ki so opravljali nelegalne abortuse in so se ti včasih končali s smrtjo nosečnic.²⁷ Po ugotovitvah Ane Cergol Paradiž je mariborsko okrožno sodišče v obdobju med leti 1919 in 1929 dosožalo strožje kazni za vpletene v nezakonito izvajanje abortusa kot celjsko okrožno sodišče, četudi za celotno obdobje med obema vojnoma poroča o manj kot petnajstih obsodbah mariborskega okrožnega sodišča zaradi nezakonitih prekinitev nosečnosti; izrečene zaporne kazni so bile v večini primerov nekajmesečne.²⁸

Kljub podpori zdravniških kolegov in sodelavcev kazenska zadeva za Benjamina Ipavca ni tekla brez za-

²⁰ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Zaslišanje obdolženca, 27. 5. 1929.

²¹ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Zaslišba priče, 7. 6. 1929.

²² SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Zapisnik – Marija Lešnik, 28. 2. 1929.

²³ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, dopis Ivana Rožmarina Okrožnemu sodišču Maribor, 29. 3. 1929.

²⁴ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Zaslišba priče – Ivan Rožmarin, 17. 7. 1929.

²⁵ Rija Podkrajšek, V vašo korist in za zdravje vaših otrok, Žena in dom, 1. 8. 1931, 315.

²⁶ SI_PAM/0645, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr IX 230/1928, Lozej Marija – smrt porodnice zaradi opustitve potrebnih babiških ukrepov – ustavitev zadeve; spis VIII 569/1928, Vračko Marija, Napast Terezija – babici; tri mesece zapora in oprostitev zaradi smrti porodnice; spis Vr X 30/1929, Bahč Evgenija – opustitev nujnih ukrepov pri porodnici – ustavitev zadeve.

²⁷ SI_PAM/0645, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 811/1928, Woller Marija – nelegalno opravljanje splavov, smrt dveh nosečnic – 11 mesecev težke ječe.

²⁸ Cergol Paradiž, Ženske reproduktivne pravice, 241.

pletov. Državno tožilstvo je intenzivno iskalo dokaze proti njemu in konec maja 1929 končno naložilo policiji poizvedbo v zvezi z abortusom, ki ga je v začetku februarja 1929 opravil Benjamin Ipavec »gospodični« Danici Borko, knjigovodkinji pri trgovskem podjetju v Murski Soboti, na domu Daničinih staršev na Meljskem hribu v Mariboru.²⁹ Sredi junija 1929 je policija že razpolagala z nekaj informacijami, katerih glavni vir je bil nadzornik železniške proge Ciril Dobovišek. Zaupno je povedal policistu, da je v začetku februarja 1929 videl soseda Stanka Hittija, zaročenca Daničine sestre Elvire, nesti zdravniško torbo in aparat za klistiranje. Hiteč mimo Doboviška, mu je Stanko v naglici navrgel: »Proklete babe, zakaj ne grejo prej zdravnika iskat.« V spravljivejšem tonu je dodal, da Danica hudo krvavi.³⁰

Uradnik pri mariborski Zavarovalnici (Kreditni zadrugi) Vardar Stanko Hitti na policijskem zaslišanju v Mariboru ni skrival, da je postala Danica, ki je bila zadnji dve leti zaposlena kot »kontoristinja« (knjigovodkinja) pri murskosoboškem veletrgovcu Karolu Šiftarju, kmalu po nastopu službe šefova ljubica. To je bilo zanjo usodno, saj se je od Karola okužila s spolno boleznijo. Sredi oktobra 1928 je zanosila, v začetku februarja 1929 pa je začela močno krvaveti. Na domu njenih staršev jo je obiskal ginekolog Ipavec, ki se je po pregledu odločil za splav iz zdravstvenih razlogov. Vmesna policijska preiskava se je zaključila z domnevo, da je Danica Borko neustavljivo krvavela ne zaradi spolne bolezni, kakor je zatrjevala tudi njena mati Marija, temveč zaradi poskusa abortusa ob nestrokovni pomoči že pred prihodom zdravnika, ki je nato samo dokončal delo in ji s tem rešil življenje.³¹

Štiriindvajsetletna Danica Borko je bila medtem zaslišana v Murski Soboti, s svakom Hittijem pa se očitno nista uspela uskladiti v pripovedi, saj ni bila niti pol toliko zgovorna kot mariborski sorodnik. Zanimala je tako krvavitev kot nosečnost. Res je bila v začetku februarja 1929 zaradi bolezni na dopustu pri starših v Mariboru, domnevala je, da preboleva gripo. Končno je predlagala, da se policija o njenem zdravstvenem stanju pozanima pri dr. Ipavcu, »ker jaz sploh ne vem, kaj mi je bilo.«³² A Daničina izpoved je bila julija 1929 pred mariborskim okrožnim sodiščem iskrenejša in kompleksnejša. Ko je poleti 1927 prišla v službo k Šiftarju, je ta že naslednji dan prišel v njeno sobo. Ni ovinkaril z dvorjenjem, tem-

Mariborčanka na fotografiji brzoslakača, med obema vojnama (Pokrajinski arhiv Maribor, Zbirka fotografij in razglednic, inv. 12549)

več ji je takoj povedal, da pričakuje od nje spolne usluge. Danica je pristala, ker se je bala za službo: »Od tega časa je Šiftar izkoristil vsako priliko, ki se mu je nudila in ko sem jaz bila sama, da je z menoj občeval.«³³

Dejstvo, da je Danica pristajala na spolno kupčijo, nam razkriva nianse odnosa do ženskega spola, ki so ga pred drugo svetovno vojno sprejemale tudi ženske. Kot je slikovito ilustriral vzklík Daničinega svaka – »proklete babe«, ki očitno ni potreboval širokih pojasnil, so ženske krivdo za neželeno nosečnost nosile same. Nikoli ne bomo vedeli, kako zavrženo in ponižano se je počutila ženska, ko je morala proti svoji volji pred sodiščem govoriti o najintimnejših in najmračnejših podrobnostih svoje zasebnosti.

Danica je že januarja 1928 v spolovilu začutila spremembe, a je šele na pobudo Šiftarja obiskala zdravnika, ki ji je diagnosticiral sifilis, dva meseca kasneje pa ma-

²⁹ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, dopis državnega pravdnika Žandarmerijski stanici, 29. 5. 1929.

³⁰ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, dopis Žandarmerijske stanice Maribor državnemu tožilstvu, 17. 6. 1929.

³¹ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, dopis žandarmerijske stanice Maribor državnemu tožilstvu v Mariboru, 22. 6. 1929.

³² SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, dopis Žandarmerijske stanice Murska Sobota državnemu tožilstvu v Mariboru, 20. 6. 1929.

³³ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Zaslišba obdolženca – Danica Borko, 10. 7. 1929.

riborska zdravnica še »triper« (gonorejo). Zdravniškim navodilom ni sledila, deloma zaradi službe, deloma zaradi pomanjkanja denarja. Do jeseni 1928 Šiftar vendarle ni silil vanjo, sredi oktobra 1928 pa se je v pisarni spet polastil njenega telesa. Da se mu je kljub slabemu počutju »udala«, je pred sodiščem skušala upravičiti z besedami: »Vsakokrat namreč, ko sem spolno občevanje odklonila, me je prišel sekirati.«³⁴ Kmalu po tem je postalo Daničino mesečno perilo neredno, čemur pa ni posvečala pozornosti, dokler je ni močna krvavitev konec januarja 1929 položila v posteljo. Takrat je bila na domu svojih staršev, ker je želela zvečer na planinski ples. Iz Murske Sobote si je prav v ta namen pripeljala večerno toaleta.³⁵

Ginekolog Ipavec je Danici po obisku v ordinaciji povedal, da ima splav, predpisal ji je počitek in obljubil, da se bo naslednji dan oglasil na domu. Ker so imeli naročen obisk, si je Danica izprosila dodaten dan, na kar je dr. Ipavec pristal, a vendarle poslal babico, da je preverila bolnico in Daničini materi naročila, kako naj skrbi za hčer, da ne bo izkrvavela. Ko je prišel ginekolog, da bi dokončal abortus, je bila Danica na pol nezvestna, zato sodišču ni mogla opisati, kaj je zdravnik počel, vendar se je njeno zdravstveno stanje po tem naglo izboljševalo. Svoji službi pa se kljub boleči izkušnji ni nameravala odpovedati. Sredi februarja 1929 je ponovno odpotovala v Mursko Soboto, kjer je sprva delala le nekaj ur dnevno. V naslednjih mesecih je jemala zdravila po navodilu Benjamina Ipavca.³⁶

Danica je ostro zaničala, da bi skušala sama odpraviti nosečnost, temveč je vztrajala: »Da sem bila v drugem stanju, sem zvedela šele od dr. Ipavca. /.../ Radi tega nisem započela ničesar, da bi plod odpravila.« Sporni predmet med njenimi osebnimi potrebščinami je bil irigator, ki ga je uporabljala za izpiranje nožnice pri zdravljenju gonoreje, ženske pa so dolg gumijast nastavek očitno uporabljale tudi kot pripomoček za umetno prekinitev nosečnosti.³⁷

Elvira Borko je bila leto dni mlajša od Danice; sestri sta bili hčerki železniškega uradnika, zato je bila starejša rojena na Tirolskem, mlajša pa v Grobelnem. Elvira je bila po poklicu učiteljica, ki je šolske počitnice običajno preživljala na domu svojih staršev. Na zaslišanju v zvezi z abortusom sestre se je Elvira zavila v molk, medtem ko je bil njen zaročenec Stanko Hitti zgovornejši, a neprepričljiv v izjavah. V drugi polovici leta 1928 je

bil zaposlen pri murskosoboški izpostavi mariborske zavarovalnice, zato je imel priložnost pogostejše videti Danico. Ob novembrskem srečanju se mu je zdela žalostna, na njegovo skrb pa se je dekle hitro odprlo in sva ku povedalo za svojo nesrečo. Ne pa tudi za nosečnost, je Stanko zagotavljal v tokratnem zaslišanju. Zanj je družina izvedela hkrati z Danico po obisku Benjamina Ipavca, ki mu je Hitti po opravljenem abortusu odnesel zdravniško torbo v ordinacijo.³⁸

Da bi oprali Daničino ime, so družinski člani z izpovedmi prihajali v vse večja neskladja. Če se že zdi možno, da bi bila Danica zaupnejša z bodočim svakom kot z lastno sestro, pa je malo verjetno, da Hitti o temačnostih, ki jih je izvedel od Danice, ne bi govoril z zaročenko. Tudi Elvirina in Daničina mati, šestinštiridesetletna Marija Borko, je na zaslišanju trdila, da z Danico ni govorila o neprijetnih straneh hčerine službe, dokler se ji ni konec januarja 1931 zaradi močne krvavitve vendarle zaupala. Da ji v Murski Soboti ni lahko, pa je vedela že prej, saj ji je zet Hitti jeseni 1928 povedal za hčerino spolno bolezen.³⁹ Kolikšna je bila cena, ki jo je povzročal molk na polju spolnosti v slovenskih družinah, daje slutiti tudi Marijino pojasnilo za lastno pasivnost: »Ker je polnoletna in me je ženiralo (biti v zadregi, sramovati se, op. p.) govoriti žnjo take stvari, ji nisem glede tega ničesar omenila. /.../ Kako je izvršil dr. Ipavec operacijo, meni ni znano, ker se nisem pokazala. Zato tudi žnjim sploh nisem govorila.«⁴⁰ Kljub zapovedim dobe (ali ravno zaradi njih) pa so, kot je razvidno tudi iz danega primera, družine v primerih neželenih nosečnosti presegle predsodke, strnile vrste in storile vse za zaščito družinskega imena.

Dvainštiridesetletna babica Dragica Nežič je bila rojena Tržačanka, v Mariboru pa je delala kot zasebna babica, velikokrat v sodelovanju z Benjaminom Ipavcem. S svojo izpovedjo je vrgla dolgo senco dvoma na trditve Daničine družinske člane, ki so skupaj z njo trdili, da niso vedeli za nosečnost. V začetku februarja 1929 je v času nedeljskega kosila na Dragičina vrata potrkala služkinja dr. Ipavca z naročilom, naj se babica kar se da hitro oglasi v zdravnikovi ordinaciji. Tam je našla Danico, ki je močno krvavela, zato je Ipavec babici naročil, da jo pospremi do doma. Dekletu pa tak način razkritja nikakor ni bil všeč, odklonila je spremstvo s pojasnilom, da domači ne vedo ničesar o njeni nosečnosti. Ko se je popoldne oglasila pri Borkovih, so bili domači že seznanjeni s Daničinim stanjem, medtem

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Zaslišba obdolženca – Danica Borko, 10. 7. 1929 in 16. 7. 1929.

³⁸ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Zaslišba priče – Elvira Borko, 11. 7. 1929 in Stanko Hitti, 19. 7. 1929.

³⁹ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Zaslišba priče – Marija Borko, 17. 7. 1929.

⁴⁰ Prav tam.

ko je dekle tresla mrzlica. Dragica se je po Ipavčevem naročilu prepričala, da je stanovanje primerno za operacijo, naslednje jutro pa je prinesla še zdravniško torbo z instrumenti. Ker je nekaj časa ostala pri Danici, sta imeli priložnost za pogovor, ki se ga Danica ni branila. Nasprotno, babici je postregla z nadvse slikovito podobo življenja v Murski Soboti.⁴¹

Preseneča sproščenost, s katero je Danica babici pripovedovala o svojem ljubezenskem razmerju s šefom, nato pa zaključila, »da je v Murski Soboti mladina precej pokvarjena in da tudi gospe zelo pogosto abortirajo«. Tam je to »nekaj navadnega«, je še pripomnila. Babici se je spričo dekletovega samozavestnega nastopa in pozornosti vredne poučenosti o splavu zdelo samoumevno, da je Danica vedela za svojo nosečnost, zato je o tem ni izrecno spraševala. Nasprotno, sumila je, da je Danica sama poskušala odpraviti plod že v Murski Soboti, ker pa se krvavitev ni ustavila, je poiskala zdravniško pomoč v Mariboru. Ko je dr. Ipavec izpraskal plod iz maternice, je bil ta že mrtev.⁴²

V drugi polovici julija 1929 je bil tako Benjamin Ipavec zaslišan še v zadevi domnevno nezakonitega abortusa Danice Borko. Potem ko je zavrnil svojo krivdo, je tudi on postavil na laž Daničino trditev, da ni sama storila ničesar za pospešitev splava. Kajti navzlic temu, da je bila noseča že nekaj mesecev, ni pri dokončanju splava našel »niti kaplje plodne vode«, ki bi je moralo biti vsaj liter.⁴³

Disciplinsko sodišče zdravniške zbornice v Ljubljani je maja 1930 sporočilo Okrožnemu sodišču v Mariboru, da zaradi pomanjkanja dokazov ne bo uvedlo postopka zoper Benjamina Ipavca.⁴⁴ Četudi se je mogel ginekolog v Mariboru svojega časa kadarkoli opreti na trdno socialno zaledje, ki ga je poleg brata Marka sestavljal vsaj še dr. Mirko Černič, z vsakim dnem vplivnejša zdravniška avtoriteta v mestu, se zdi Ipavčeva vloga v primeru abortusa Danice Borko čista, celo odrešilna. V okoliščinah časa, ki je ženske v primeru neželenih nosečnosti prepuščal lastni iznajdljivosti, je dekletu rešil življenje, družini pa čast. Konec julija 1929 je našla novo službo v Slovenski Bistrici.⁴⁵ Toliko manj odgovorov je ponujala zdravnikova vloga v primeru smrti Marije Rožmarin v

tisti hudi zimi leta 1929. Puščala je neprijeten madež ne le na integriteti ginekologa, temveč tudi na družbi neenakosti, ki je neusmiljeno, neopazno in nekaznovano mlela svoje podrejene dele.

Viri in literatura

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Maribor

SI_PAM/0645, Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spisi Vr IX 168/29, Vr IX 230/1928, Vr VIII 569/1928, Vr X 30/1929, Vr VII 811/1928.
SI_PAM/1763, Eman Pertl.

Časopisni viri

Slovenec, 1929, 1940.
Mariborski večernik Jutra, 1929.
Žena in dom, 1931.

Članki in monografije

Borko, Elko itd.: Ob 130-letnici rojstva dr. Benjamina Ipavca, ginekologa in prvega predstojnika rentgenološkega zavoda SBM. *Zdravniški vestnik*, št. 3/2009.
Lazarevič, Žarko: Velika gospodarska kriza. *Slovenska novejša zgodovina; od programa zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja*. Ljubljana itd.: INZ za Mladinska knjiga, 2006.
Paradiž Cergol Ana: Ženske reproduktivne pravice – pravna regulacija abortusa. *Dolga pot pravic žensk: pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem*. Ljubljana: FF in Studia Humanitatis, 2013.
Pertl, Eman: Razvoj zdravstva v Mariboru. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1/1986.

Zusammenfassung

„VERDAMMTE WEIBER, WARUM SUCHEN SIE SICH NICHT FRÜHER EINEN ARZT“

Die Strafsache gegen den Gynäkologen Benjamin Ipavec im Jahr 1929

Die Weltwirtschaftskrise erreichte im Jahr 1930 auch das Königreich Jugoslawien, wie der erste jugoslawische Staat mit der Verwaltungsaufteilung in Banschaften seit Oktober 1929 genannt wurde. Begriffe der politischen (als öffentlichen) Rede wurden mit der wirtschaftlichen Krise alltäglich: Armut, Sparen, Arbeitslosigkeit. Für die Krisenjahre waren aufgrund von Mangelernährung und schlechten Wohn- und Sozialverhältnissen eine

⁴¹ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Zaslišba priče – Dragica Nežič, 16. 7. 1929.

⁴² Prav tam.

⁴³ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Zaslišba obtoženca – Benjamin Ipavec, 19. 7. 1929.

⁴⁴ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, dopis Disciplinskega sodišča Zdravniške zbornice v Ljubljani Okrožnemu sodišču v Mariboru, prispelo 9. 5. 1930.

⁴⁵ SI_PAM/0645, Vr IX 168/29, Pismo o glasu – Borko Danica, 27. 7. 1929.

geringere Geburtenrate und eine höhere Säuglingssterblichkeit charakteristisch; die überlebenden und heranwachsenden Kinder waren schwach und körperlich unterentwickelt. Die Häufigkeit von Erkrankungen in der Bevölkerung stieg, wobei vor allem Tuberkulose, Rheumatismus und ansteckende Krankheiten zunahmen. Auch die Zahl sozialpathologischer Taten stieg an, sowohl von Störungen der öffentlichen Ruhe und Ordnung als auch von Vergehen gegen die Unantastbarkeit von Eigentum und Leib und Leben. Der strenge Winter des in vielerlei Hinsicht als Umbruchsjahr zu bezeichnenden Jahres 1929 war für den Marburger Privatgynäkologen Benjamin Ipavec (1878–1962) noch besonders beschwerlich, da gegen ihn aufgrund des Verdachtes von illegalen Abtreibungen polizeilich ermittelt wurde. Diese Strafsache ist vom kulturhistorischen Blickpunkt eine wertvolle Enthüllung der verschwiegenen Schicksale von Frauen, die sich zwischen den beiden Weltkriegen für eine Unterbrechung einer ungewollten Schwangerschaft entschieden. Vor dem Zweiten Weltkrieg war die Abtreibung in Slowenien sozial inakzeptabel und strafrechtlich geahndet. Das jugoslawische Strafgesetzbuch aus dem Jahr 1929 bestimmte in seinen Paragraphen 170 und 173 Haftstrafen von bis zu drei Jahren für die Frau, die ihre Schwangerschaft künstlich abbrach, sowie von bis zu fünf Jahren für die Person (Arzt, Apotheker oder Hebamme), die den Abortus vornahm. In diesem Geist und in enger Anbindung an die Werte des Katholizismus kam es in den dreißiger Jahren innerhalb der einflussreichsten slowenischen politischen Partei Slovenska ljudska stranka (Slowenische Volkspartei) zu einer starken Politisierung der niedrigen Geburtenrate. Mitte Februar 1940 bezeichnete der Banus der Draubanschaft, Marko Natlačen, im Banschaftsrat den Abortus als weiße Pest und die Ärzte, die eine Abtreibung durchführten, als Mörder und abscheulichste Schädlinge des Volkes. Das Disziplinargericht der Ärztekammer in Ljubljana teilte im Mai 1930 dem Kreisgericht in Maribor mit, dass es wegen Mangel an Beweisen kein Verfahren gegen den Gynäkologen Benjamin Ipavec einleiten wird. Dazu trug vielleicht auch die Rolle von Marko Ipavec, dem Bruder des Arztes, bei, der damals Vorstand des Marburger Kreises war. Dennoch blieben viele Fragen offen, besonders in Bezug auf den Tod von Benjamin Ipavec' Patientin Marija Rožmarin.

Schlagwörter: Königreich SHS/Jugoslawien, Benjamin Ipavec, Abortus, Geschlechtergeschichte, Biografien

Marina Vrhovac

»Nova ženska – skrbna mati, žena in gospodinja, zraven pa še veliko več – zaposlena, izobražena in politično dejavna.«

Vida Tomšič in žensko vprašanje

VRHOVAC Marina, univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, Srednja ul. 7, SI-2312 Orehova vas

305-055.2

»NOVA ŽENSKA – SKRBN MATI, ŽENA IN GOSPODINJA, ZRAVEN PA ŠE VELIKO VEČ – ZAPOSLENA, IZOBRAŽENA IN POLITIČNO DEJAVNA.«

Vida Tomšič in žensko vprašanje

Prispevek se ukvarja s prezentacijo Vide Tomšič in njene- ga boja za enakopravnost spolov, ki je bil strnjen v tako imenovano žensko vprašanje. Slednjega so komunisti izoblikovali na podlagi marksistične teorije, po kateri bi naj enakopravnost žensk avtomatično izhajala iz njihove popolne ekonomske osamosvojitve. Žensko vprašanje so vključili v revolucionarni program delavstva in se tako distancirali od feminizma. Čeprav je obdobje socializma na Slovenskem doprineslo veliko socialnih pravic, je ženske tudi dodatno obremenilo. Poleg vloge matere, žene in gospodinje so postale pomembne tudi vloge izobražene in zaposlene ženske ter ženske, ki je politično dejavna. Naloga, ki je nastala na podlagi metode analize in interpretacije primarnih ter sekundarnih virov, predstavi delo in miselnost ene najvplivnejših političark prejšnjega socialističnega sistema.

Ključne besede: Vida Tomšič, žensko vprašanje, socializem

VRHOVAC Marina, BA Ethnology and Cultural Anthropology, Srednja ul. 7, SI-2312 Orehova vas

305-055.2

“NEW WOMAN – A CARING MOTHER, WIFE AND HOUSEWIFE AND MUCH MORE – EMPLOYED, EDUCATED AND POLITICALLY ACTIVE.”

Vida Tomšič and the Woman Question

The article deals with Vida Tomšič and her struggle for gender equality, which became synonymous with “the woman question”. The Communists derived the latter from Marxist theory, according to which full economic independence of women would automatically result in their equality. The woman question was included in the working class revolutionary program, thus distancing it from feminism. Although socialism in Slovenia yielded more social rights, it placed new burdens on women’s shoulders. In addition to being a mother, wife and housewife, the new proclaimed role was that of an educated, employed and politically active woman. The article is based on an analysis and interpretation of primary and secondary sources and presents the work and mentality of one of the most influential female politicians in the former socialist system.

Key words: Vida Tomšič, the Woman Question, socialism

Uvod

Žensko vprašanje¹ je bilo v komunistični percepciji predvsem del vprašanja proletarske revolucije, kar pa še ni impliciralo domnevne neobčutljivosti komunistov za dejanski položaj žensk. Vida Tomšič je na 5. državni konferenci KPJ² izrecno poudarila, da komunisti obravnavajo žensko problematiko kot posebno vprašanje prav zato, ker ti problemi dejansko obstajajo in zahtevajo rešitve.³

Popolno emancipacijo žensk je Vida Tomšič videla le ob emancipaciji vseh ljudi. Vedno je opozarjala, da ne gre za enakopravnost ženske v odnosu do moškega. Če bi ostali samo pri tem, bi ostali na polovici poti, ker bi to bila le polovična enakopravnost ali pa vzrok nove neenakopravnosti obeh – moškega in ženske. Dodala je še:

»V tem velikem boju, ki pretresa svet in ki piše novo poglavje zgodovine človeštva, postavljamo nove temelje enakopravnosti vseh ljudi ne glede na spol, barvo kože, vero, narodnost itd. To je nov položaj človeka v družbi, tak družbenoekonomski položaj, ki mu bo omogočil, da bo kot subjekt zagospodaril nad celotno družbo.«⁴

Socialistični režim je prinesel določene pravice žensk in jih uredil na zakonodajni ravni. To so bile (med drugimi) predvsem socialne pravice, enakopravnost v zasebni sferi si je pa vsaka posameznica morala izboriti sama. Lahko bi tudi rekli, da je enakopravnost prinesla ženskam nove obveznosti, saj je postala dvojno obremenjena kot delavka in kot mati ter gospodinja. Feministična kritika socialistične ureditve spolov je napadala dejstvo, da so pravice žensk v socializmu ostale omejene na socialne pravice in ženskam niso zagotavljale politične moči.⁵ Aktivistke Antifašistične fronte žensk so že v letu 1948 v ospredje postavljale problematiko usklajevanja družinskega in poklicnega življenja, kar lahko opazimo tudi v reviji *Naša žena* iz tistega časa.⁶ V vzpostavljanju sistema otroškega varstva in porodničarstva so aktivistke videle rešitev, kako doseči žensko enakopravnost. Prvotne akcije političnega dela med ženskami, kot npr. izobraževanje o pomenu vključevanja v politiko, o zakonih, ustavi in gospodarstvu, pa so bile postavljene v ozadje.⁷ Patriarhalni odnosi so tako na družinski kakor na širši družbenoekonomski ravni v okviru socializma ostali nerevidirani.

Kratek življenjepis

Za Vido Tomšič lahko trdimo, da je bila ena najvidnejših političark nekdanje Jugoslavije in ena od vodilnih bork za enakopravnost spolov že v času narodnoosvobodilnega gibanja in po njem. Rodila se je 26. junija 1913 v Ljubljani kot hči učitelja in gospodinje. Po končani osnovni šoli in gimnaziji v Ljubljani se je leta 1931 vpisala na Filozofsko fakulteto, kjer je študirala zemljepis in zgodovino. Leta 1936 se je vpisala na Pravno fakulteto in študij zaključila spomladi leta 1941. Že v študentskih časih je bila politično aktivna in kritična do takratne družbene ureditve ter diskriminiranega položaja žensk. Zanimanje za žensko vprašanje je vzpodbudila prav njena mati. Kot je dejala v enem izmed intervjujev,⁸ do ženskega vprašanja ni prišla preko prebiranja knjig, ampak veliko bolj praktično. Mati ji je namreč večkrat pripovedovala življenjsko zgodbo brez otroštva, ko si je morala kot osemletna pestrna služiti kruh, pozneje pa je z drugimi ženskami delila usodo nezakonske matere.⁹ Pridružila se je različnim študentskim in ženskim društvom, leta 1934 pa se je včlanila v tedaj prepovedano Komunistično partijo Jugoslavije (KPJ). Z besedami, »da bo svet lepši in boljši za vse ljudi«, opiše pobude, ki so jo pripeljale v revolucionarno gibanje, kateremu je posvetila svojo življenjsko energijo in mu ostala zvesta do konca.¹⁰

Leta 1937 se je poročila s Tonetom Tomšičem, enim od vodilnih slovenskih komunističnih revolucionarjev. Po napadu na Jugoslavijo 6. aprila 1941 in okupaciji sta živela v ilegali. Tone je organiziral delo Osvobodilne fronte (OF) v okupirani Ljubljani, Vida pa je sodelovala pri izdajanju revije *Naša žena*. 10. avgusta 1941 je v sanatoriju Emona rodila sina Mihaela, ki sta ga morala skrivati v dečjem domu,¹¹ pri prijateljih in njeni materi, saj mu nista mogla nuditi varnosti. Decembra 1941 sta bila Vida in Tone aretirana s strani nemške in italijanske tajne policije. Pred italijanskim vojaškim sodiščem je bil Tone obsojen na smrt, Vida pa na 25 let zaporne kazni. Kot je zapisala Mateja Jeraj,¹² je

Portret Vide Tomšič, avtor Slavko Pengov, 1945-1980 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana)

¹ Deželak Barič, *Uresničevanje ženske enakopravnosti*, 254.

² 5. državna konferenca Komunistične partije Jugoslavije, ki je potekala od 19. do 23. oktobra 1940 na Dubravi pri Zagrebu.

³ Deželak Barič, *Uresničevanje ženske enakopravnosti*, 254.

⁴ Šetinc v: Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, 5.

⁵ Kobolt, *Nezadovoljna bela ženska*, 20.

⁶ Vrečko, *Podobe in vloge žensk*, 19.

⁷ Ibid.

⁸ Rožman, *Vida Tomšič*, 125.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Nekdaj ustanova za varstvo in vzgojo zapuščenih in osirotelih otrok ter otrok iz revnih družin, ki živijo v nevzdržnih razmerah.

¹² Jeraj, *Vida Tomšič (1913-1998)*, 519.

Vida prisotne osupnila z izjavo, naj ubijejo tudi njo, saj se ne čuti nič manj kriva od nega. V pismu možu 20. maja 1942, dan preden so ga ustrelili, je takole razmišljala: »Zelo rada gledam križ – meni se zdi to važno potrdilo, da ima človek samo enkrat načrtano pot v življenju in da mora izpričati svoje hotenje in mišljenje magari s smrtjo in le to je – človek.« S smrtjo ljubljenega človeka se je težko sprijaznila.¹³

Da bi ubežala svoji bolečini, si je želela, do bo v prihodnosti čim bolj zaposlena s svojim sinom in delom. Tako je po osvoboditvi Slovenije leta 1945 postala sama del oblasti. Prepričana je bila, da brez stroge discipline ni mogoče uresničiti nobene zamisli, kaj šele revolucije, in da se mora vsak, ki politično deluje, sprijazniti z vsemi posledicami svojih odločitev.¹⁴ Tako je bila uspešna političarka, ki se je zavzemala za socialni razvoj in pravice žensk in otrok. V prizadevanjih za večjo socialno pravičnost in boljši položaj žensk in otrok je našla skupni jezik tudi z drugače mislečimi, z ženama nekdanjih ameriških predsednikov, Eleonor Roosevelt in Barbaro Bush.¹⁵

Nekaj let po drugi svetovni vojni se je poročila s Francem Novakom in imela dva otroka, Živo in Branka. Franc Novak je bil zdravnik ginekolog in pozneje profesor na Medicinski fakulteti. Z njim je tesno sodelovala na področju načrtovanja družine. Zavzemala se je za svobodno odločitev o rojstvu otroka, dostopnost kontracepcijskih sredstev in uvedbo spolne vzgoje v sestavni del šolskega pouka.

Leta 1978 je bila habilitirana za redno profesorico Pravne fakultete v Ljubljani za področje družinskih odnosov, 12. decembra 1979 pa ji je tedanja Univerza Edvarda Kardelja podelila častni doktorat. Upokojila se je leta 1984, vendar je še naprej ostala aktivna v raznih organizacijah. Z nastankom nove države Republike Slovenije je izgubila svoj politični vpliv. Kot je zapisala Mateja Jeraj,¹⁶ je država, ki jo je sooblikovala, razpadla, stranke, ki ji je pripadala več kot petdeset let, ni bilo več in z grenkobo je priznavala, da so bile ideje, v katere je verjela od mladosti do pozne starosti, utopične, neuresničljive. Umrla je 10. decembra 1998 v Ljubljani.

Začetki in ideje

Vida Tomšič je na 5. državni konferenci KPJ leta 1940 v svojem referatu z naslovom *Naloge KP pri delu med ženskami* predstavila in opredelila odnos KPJ do

ženskega vprašanja. V svojem referatu je predstavila štiri skupne zahteve, katere mora revolucionarni proletariat uvrstiti v svoj program:

1. Zahteve, ki zadevajo materinstvo: popolna zaščita mater pred porodom in po njem; domovi za matere in nosečnice, porodnišnice, bolnišnice, babiška in zdravniška pomoč, jasli, otroški domovi, zakonska zaščita otrok, odprava razlik med nezakonskimi in zakonskimi otroki; dovolitev splava, kjer niso dani vsi pogoji, da mati lahko skrbi za otroka;

2. zahteve, ki zadevajo dvojno moralo v našem javnem in zasebnem življenju: popolna enakopravnost žensk pred zakonom; učinkovit boj proti prostituciji z zaposlovanjem žensk in kaznovanjem zvodnikov in kupcev; konec dvojne morale v pravu in javnem življenju, ki kaznuje žensko za isto dejanje, za katero moški ne trpi posledic ali si celo pridobi ugled (prostitucija, nezakonski otroci, prepoved iskanja očeta itd.); uvedba civilne poroke in možnost razveze zakona;

3. zahteve gospodarske narave: enaka plača za enako delo, konec razlikam pri plači in zaposlitvi med poročenimi in neporočenimi ženskami, odprava nočnega dela za ženske, določen delovni čas za hišne pomočnice; zaščita delavk pred posledicami dela in pred spolnim nadlegovanjem; plačan porodniški dopust z zakonskim jamstvom, da bodo po tem dopustu sprejete nazaj na delo; plačan čas za dojenje, otroške jasli; dostop do vseh poklicev in šol;

4. politične zahteve: priznanje vseh političnih pravic s popolno aktivno in pasivno volilno pravico.¹⁷

Ta referat lahko označimo kot začetek poglobljenega dela na področju ženskega vprašanja in enakopravnosti spolov. Žensko vprašanje je Vida Tomšič opredelila kot posebno družbeno vprašanje, ki se je pojavilo z nastankom zasebne lastnine. Moški si je potomstvo zagotovil tako, da je žena pripadala samo njemu in rodila naslednike njegovega imetja. Skrb za ohranitev zasebne lastnine je izoblikovala rodbinske odnose in pripeljala do tega, da je žena izgubila vso svobodo in enakopravnost, da je bila potisnjena v podrejen položaj, v katerem je še danes. V kapitalizmu se je žensko vprašanje še posebej zaostri, saj je potegnil množico žensk iz ozkega družinskega kroga v družbeno proizvodnjo. V kapitalistični družbi bi naj nosile izkoriščane ženske vsa bremena kot delavke, gospodinje, matere, pravnih pravic pa naj ne bi imele nobenih.¹⁸ V svojem referatu se je tudi večkrat oslonila na Lenina. Izpostavila je prepričanje, da če se

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid., 521.

¹⁶ Ibid., 522.

¹⁷ Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, 21-22.

¹⁸ Ibid., 19-20.

hočejo ženske bojevati proti položaju, v katerem so, morajo nujno povezati svoj boj z bojem proletariata.¹⁹

Opredelila se je tudi proti feminizmu, ki je bil kljub mnogim medvojnimi feministkam in njihovi podpori v času partijske ilegale uradno razglašen za desničarsko oportunistično silo, ki ima namen pridobiti monopol nad vsemi ženskami. Zapisala je, da morajo izpostaviti vpliv feminizma v svojem delu med ženskami in opozoriti tudi na razne »leve« napake pri tem delu:

»Feminizem postavlja skupne zahteve žensk vseh slojev ločeno od zahtev delovnega ljudstva. S poudarjanjem skupnih ženskih zahtev v nasprotju in v boju proti moškim skriva feminizem razredni temelj ženskega vprašanja ter s tem odvrta množico žensk od boja proti kapitalizmu kakor tudi proti razredni družbi sploh. Kakor jasneje in odločnejše postavlja naša partija žensko vprašanje, tem bolj izgublja feminizem svojo upravičenost. /.../ Feminizem v naših vrstah je treba označiti kot desničarsko oportunistično pomoč meščanskemu ženskemu gibanju pri širjenju iluzij, da se da žensko vprašanje rešiti v okviru razredne družbe s pomočjo nekakšnih reform.«²⁰

V referatu je podala tudi predloge, kakšno mora biti njihovo delo med ženskami, da jih pod vodstvom KP vključijo v delovanje. Izpostavila je obsežno propagandistično izobraževanje žensk, da se bodo zavedle svojega položaja v kapitalizmu, kakor tudi svojega mesta v boju delovnega ljudstva; agitacijo za različne akcije; protivojno propagando, kjer je bil ključnega pomena za mir sporazum s Sovjetsko zvezo itd. Oblike partijskega dela med ženskami pa bi zajemale legalne ženske organizacije v mestih in na vasi, tisk časopisov, sestanke, razne akcije proti vojni in drugini itd.

Leta 1941 je začela izhajati revija *Naša žena*,²¹ pri izdajanju katere je sodelovala Vida Tomšič. Diskurz revije med drugo svetovno vojno je bil ideološko komunistično obarvan. Tako je ženske družbeno in politično izobraževala ter jih pozivala v skupen boj proti okupatorjem, saj naj bi le tako dosegle enakopraven položaj v družbi. V uvodniku prve številke *Naše žene* januarja 1941 je Vida Tomšič pozvala vse delovne žene naj ustvarjajo svoje gibanje na temelju svojih potreb in zahtev:

»V prvi vrsti so to splošne potrebe vsega ljudstva, ki dela. Cene, mezde, plače, dolgovi, vojna nevarnost itd., to so vprašanja, ki težijo prav tako delavko, kmetico, na-

meščenko, uradnico, študentko, služkinjo, gospodinjo, kakor delovne može. Le, da vse te splošne ljudske težave delovna žena često še v hujši meri občuti.«²²

Opozorila je še na zapostavljenost žensk kot mater ter na zgrešenost feminističnega gibanja meščanskih žena. V enem izmed intervjujev je povedala, kako se je pred vojno začela politično angažirati:

»Jaz sama sem v revolucionarne vrste prišla tudi zaradi diskriminacije žensk pred vojno in zaradi spoznanja, da ženske same te diskriminacije ne moremo odpraviti, ampak da je treba spremeniti družbene odnose. Če naj se ženska uveljavi kot samostojna osebnost in ne kot privesek moža, očeta, brata mora torej imeti možnost, da se uveljavi po svojem delu, in potem je pač pot do tega ista kot pri celotnem delavskem razredu: ker že delajo – gre za veljavo dela v družbi in za premagovanje konflikta, ki nastaja med tradicionalno in biološko vlogo ženske in med njeno polno udeležbo v združenem delu.«²³

Ob koncu vojne, ko sta centralni komite KPS in izvršni odbor OF pripravljala kadrovske sestavo Narodne vlade Slovenije, so določili Vido Tomšič za ministrico za socialno politiko. Tako je postala sama del najvišje oblasti in je sodelovala pri sestavi ustave ter zakonov.

Položaj žensk na prehodu v socializem na Slovenskem

Druga svetovna vojna je bistveno posegla v tradicionalne spolne vloge na Slovenskem. Pod vplivom dramatičnih razmer, ki jih je ustvarila okupacija in delovanja ideoloških mehanizmov, so ženske tedaj dejansko z velikim korakom stopile v javni prostor, ki ga je do tedaj skoraj izključno upravljala moška polovica družbe. Emancipacijski procesi so v Sloveniji potekali predvsem v okviru spodbud in usmeritev partizanskega, tj. odporniškega in revolucionarnega tabora. Glede na končni razplet vojne in z njim povezan prevzem oblasti s strani odporniško-revolucionarnih političnih sil pa so tozadevni procesi iz časa vojne v marsičem določili položaj ženske tudi v povojnem obdobju in vplivali na modernizacijo dotedanje patriarhalne družbe. Vendar spreminjanje družbenih vlog niti med vojno niti po njej ni potekalo gladko in premočrtno, temveč se je soočalo s tradicijo in predsodki v družbi kot celoti, torej tudi znotraj same ženske populacije.²⁴

¹⁹ Ibid.

²⁰ Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, 27-29.

²¹ Revija posebne komisije za delo med ženskami, iz katere je leta 1943 nastala Slovenska protifašistična ženska zveza (SPŽZ).

²² Tomšič v *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 26.

²³ Tomšič, *Vloga žensk*, 1544.

²⁴ Deželak Barič, *Uresničevanje ženske enakopravnosti*, 253.

Oba tabora, protirevolucionarni tabor (protikomunistični) in revolucionarni (partizanski) tabor, sta določila družbene vloge žensk. Protirevolucija in kolaboracija je ohranjala tradicionalni pogled na žensko in njeno vlogo videla predvsem kot steber vsake vzorne katoliške družine. V tem ideološko-političnem izhodišču ženske niso imele vidnejše vloge. Niso spodbujali avtonomnega ženskega delovanja in protirevolucija je bila ves čas vojne zadeva moških. Družina in morala sta se pogosto eksplicitno utemeljevali na katolištvu in se kot taki zoperstavljali nevarnostim, ki naj bi jih družini in morali, s tem pa celotnemu narodu, prinašala komunistična revolucija, ki so jo enačili z OF.²⁵

Nasprotno pa je OF v odpor skušala zajeti čim več moških in žensk. Kot primer poglejmo propagandni letak CK KPS, 8. marca 1941²⁶

»DELA VKE, KMETICE, DELOVNE ŽENE SLOVENIJE!

8. marca, na mednarodni ženski dan združite svoje vrste, priključite se armadi delovnega ljudstva, ki se pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije bori:

- proti imperialistični vojni,
- proti druginji, pomanjkanju in špekulaciji,
- proti terorju in koncentracijskim taboriščem,
- za zaščito mater in otrok,
- za enako plačo za enako delo,
- za popolno politično in socialno enakopravnost žene,
- za mir in naslonitev na Sovjetsko zvezo,
- za ljudsko vlado, vlado delavcev in kmetov.

Ve žene, ki dajete življenje, uprite se strašnemu pokolju, ki zajema že ves svet, uprite se izgladovanju vaših otrok, uprite se nasilju, ki ovira napredek in blagostanje človeštva.

ŽIVELA BORBA ZA POPOLNO OSVOBODITEV ŽENE!

ŽIVELA BORBA ZA MIR IN NASLONITEV NA SOVJETSKO ZVEZO!

ŽIVELA BORBA ZA LJUDSKO VLADO!

ŽIVELA KOMUNISTIČNA PARTIJA JUGOSLAVIJE!

ŽIVEL 8. MAREC!

**Centralni komite
Komunistične partije Slovenije**

Splošna podrejenost žensk jih je spodbujala, da so se začele bojevati za spreminjanje takratnih razmer. V

jugoslovanski družbi je treba med pomembne temelje uvrstiti prizadevanja revolucionarnega delavskega gibanja med vojnami, zlasti nedvoumna stališča KPJ, ki so bila plod množičnih bojev žensk za svoje pravice, proti izkoriščanju, in marksističnih teoretičnih spoznanj o virih neenakosti ter o možnostih za odpravljanje razrednih neenakosti in tudi drugih oblik podrejenosti ljudi. Med te spada prav gotovo tudi podrejenost po spolu.²⁷

KPJ je vse od ustanovitve naprej namenjala veliko pozornosti ženskemu vprašanju. Ko je morala delovati v ilegali, se je prek različnih legalnih organizacij (na primer Zveza delavskih žena in deklet, Aliansa ženskih pokretov, Dom visokošolk v Ljubljani) in društev bojevala za osvoboditev žensk, ki jo je vselej razumela kot neločljivo sestavino boja proti izkoriščanju in neenakopravnosti ter za odpravo razredne družbe.²⁸

KPJ načeloma ni dopuščala samostojnih ženskih organizacij znotraj stranke, češ da je žensko vprašanje le del boja delavskega razreda in bo rešeno šele s proletarsko revolucijo. Ženskam, ki so si hotele izboljšati dotedanji položaj v družbi, naj torej ne bi preostalo drugega kot priključiti se boju proletariata, ki se »dosledno bojuje za odpravo lastnine, za brezrazredno družbo ...«. ²⁹ Vendar je bila potreba, da se tudi ženske aktivno vključijo v osvobodilno gibanje, zato je leta 1942 v Bosanskem Petrovcu ustanovljena Antifašistična fronta žensk (AFŽ) Jugoslavije, ki naj bi združila ženske Jugoslavije vseh narodnosti in ver. Širili so propagando, da naj se ženske v okviru narodnoosvobodilnega gibanja bojujejo proti fašizmu in nacizmu ter za neodvisnost svojih narodov. Tako se je začelo politično prebujanje žensk. Na slovenskem prostoru je leta 1943 ustanovljena Slovenska protifašistična ženska zveza (SPŽZ), ki je bila vključena tako v OF kot v AFŽ.

Maja 1942 je vodstvo OF v *Odloku o postavitvi narodne oblasti na osvobojenem slovenskem ozemlju* priznalo volilno pravico tudi ženskam. Odlok je imel v danih razmerah predvsem političnopropagandni pomen, ki pa je nedvoumno sporočal, kakšna bo zakonska ureditev tega vprašanja po vojni. Z uveljavitvijo aktivne in pasivne volilne pravice žensk pri volitvah oblastnih organov na partizanskem ozemlju leta 1942 so bile izpolnjene zahteve vseh tistih, ki so si med obema svetovnima vojnami in že prej prizadevali za uvedbo ženske volilne pravice, saj je le-ta v bistvu predstavljala pomemben predpogoj za uresničevanje ženske enakopravnosti v praksi na političnem in s tem tudi na širšem družbenem obmo-

²⁵ Deželak Barič, *Politizacija ženske na Slovenskem*, 318.

²⁶ *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 28.

²⁷ Jogan, *Ženske na poti*, 20-21.

²⁸ *Ibid.*, 21.

²⁹ *Jeraj Komunistična partija*, 161.

ču.³⁰ Vendar pa je vstop žensk v javno sfero ter osvajanje političnih funkcij sprožilo odkrito zavračanje javnega udejstvovanja žensk tudi med samimi pripadniki OF. Bili so primeri, ko so moški, sicer podporniki OF, jasno izražali svoje negativno mnenje glede ženske volilne pravice. To lahko pripišemo tradicionalnim predstavam o vlogi žensk in podcenjevanju njihovih sposobnosti. AFŽ pa je imela podporo Tita, ki je na prvi konferenci AFŽ Jugoslavije decembra 1942 v Bosanskem Petrovcu povedal: »Glavni namen Antifašistične fronte žensk, ki se ji je posrečilo združiti ženske za velike cilje boja, za zmago nad okupatorjem in njegovimi hlapci, je, da se ženske dokončno osvobodijo, da izbojujejo svojo državljansko in družbeno enakopravnost.«³¹

Precej protislovno glede na deklarirano žensko enakopravnost je dejstvo, da v Izvršnem odboru OF (IOOF) kot izvršnemu organu OF slovenskega naroda v njeni politični in hkrati oblastni funkciji do jeseni 1944 ni bilo nobene ženske. Šele z razširitvijo IOOF septembra 1944 z dotedanjih 11 na 27 članov dobijo v njem mesto tudi ženske, a tudi tokrat eno samo (3,7 odstotka); pripadlo je predsednici Slovenske protifašistične zveze ter članici CK KPS Angelci Ocepke. Na tej ravni je bil torej odnos do vprašanja ženske participacije v politiki in oblasti še vedno izrazito konservativen, pri tem pa se tudi KPS ni občutno razlikovala od preostalih političnih subjektov.³²

V revolucionarnem taboru se je zgodil temeljni premik v odnosu do ženske, saj so uvedli splošne volilne pravice, pripustili ženske k upravljanju in reševanju političnih ter oblastnih vprašanj, vendar pa so vodilni položaji še vedno pripadali moškim. Le redkim ženskam se je uspelo prebiti v vrh političnega odločanja. Največji prodor³³ je gotovo uspel dvema članicama centralnega komiteja KPS, Vidi Tomšič in Lidiji Šentjunc. Glede na nakazano stanje zato ni presenetljiv zaplet, ki se je dogodil tik pred koncem vojne, ko sta centralni komite KPS in izvršni odbor OF pripravljala kadrovske sestavo Narodne vlade Slovenije. Zanj nista predvidela nobene ženske in šele na intervencijo Edvarda Kardelja iz Beograda, češ da je nemogoče imeti vlado brez ženske, so končno določili Vido Tomšič za ministrico za socialno politiko.³⁴

Vstop v politiko

V Narodni vladi Slovenije, ustanovljeni 5. maja 1945, je postala Vida Tomšič ministrica za socialno politiko

(1945-1946). Ostale pomembnejše funkcije so bile: sekretarka skupščine FLRJ (1948-1952), članica Izvršnega sveta Skupščine LRS (1952-1953 in 1958-1962), predsednica Skupščine LRS (1962-1963), predsednica Zbora narodov Zvezne skupščine SFRJ (1967-1969), članica Sveta federacije (1967-1974 in 1982-1990), članica Zvezne in Republiške ustavne komisije za pripravo ustave SFRJ in SRS, članica Predsedstva SRS (1974-1982), predsednica Republiškega družbenega sveta za mednarodne odnose (1974-1984), članica vodstvenih organov OF, SZDL in Zveze borcev, predsednica Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije (1948-1952), organizacijska sekretarka CK ZKS (1952-1958), predsednica Komisije za razvoj družbeno političnih skupnosti in mednarodne odnose v CK ZKJ (1962-1972), članica predsedstva Zvezne konference SZDL Jugoslavije, predsednica Zveznega sveta za načrtovanje družine Jugoslavije (1971-1978).³⁵

Delovala je na področju enakopravnosti žensk, in med drugim pisala in objavljala članke, predavanja s konferenc in seminarjev. V novi Jugoslaviji je postala enakopravnost žensk ustavna pravica, zato se je pojavilo vprašanje, kako to enakopravnost uresničiti, katere politične in druge razmere je potrebno ustvariti. Eden izmed faktorjev počasnega napredovanja enakopravnosti v družbi je zagotovo tudi število žensk na političnih funkcijah. Ker je bilo število žensk v slovenski skupščini premajhno, da bi lahko imele kakšno pomembnejšo besedo v političnem življenju, se je načelo enakopravnosti spolov v praksi počasi uveljavljalo. Ekonomska neodvisnost žensk je bila ključnega pomena za osvoboditev podrejenosti moškim, zato so ženske iskale zaposlitev zaradi ekonomskih razlogov, pa tudi zaradi drugih ugodnosti, ki jih je nudila (zavarovanje, ponos, občutek, da nekaj prispevajo k družbi itd.).

Delegacija AFŽ Jugoslavije pri tovaršu Titu leta 1953. Z leve proti desni: Ljubovka Tomič, Vida Tomšič, Tito, Blaženka Mimica in Mara Radić (V. Tomšič: *KPJ v boju za emancipacijo žensk*, 1978, str.79.)

³⁰ Deželak Barič, *Uresničevanje ženske enakopravnosti*, 256.

³¹ Deželak Barič, *Politizacija ženske na Slovenskem*, 321.

³² Deželak Barič, *Vloga in položaj žensk na Slovenskem*, 32.

³³ Deželak Barič, *Uresničevanje ženske enakopravnosti*, 260.

³⁴ Ibid.

³⁵ Rožman, *Vida Tomšič*, 130.

Z leve: Miloš Ledinek, Franc Leskošek-Luka, Pavle Žaucer in Vida Tomšič ob 20-letnici vstaje v Slovenj Gradcu.
Avtor Danilo Škofič, 1. 10. 1961 (*Arhiv časopisne hiše Večer*)

Nova oblast, kljub vojnemu revolucionarnemu preboju, ni ovrgla tradicionalne delitve spolov. Že res, da je politično vodstvo spodbujalo politično udejstvovanje žensk, vendar se ni nameravalo odpovedati tradicionalnemu ženskemu poslanstvu, materinstvu in vsem družbenim vlogam povezanih z njim (vzgoja, nega, varstvo itd. otrok). Te družbene vloge naj bi še naprej pripadale predvsem ženskam. Dediščina tradicije je bila brez dvoma obremenjujoča, še posebej na kmetih. Povojne demografske razmere, proces pridobivanja konsenza širših ljudskih množic in zakoreninjenost katolicizma so pristavili svoje. Toda vsi ti razlogi ne upravičujejo potenciranja lika matere v povojnem imaginariju in ne pojasnijo, zakaj so lik matere pogosto interpretirali kot trpeč in submisiven. Verjetno zato, ker trpeče in submisivne ženske s svojo ponižnostjo niso ogrožale ne v politiki angažiranih moških niti tistih, ki so ostajali zunaj politike, so pa oblast podpirali.³⁶

Vida Tomšič je bila mnenja, da lahko ženske dosežejo svoje pravice le v okviru skupnega prizadevanja za pravice vsega človeštva. Zato se je po vojni zavzela za ukinitve vseh predvojnih ženskih društev, v letu 1953 pa še za ukinitve AFŽ. Bila je mnenja, da mora država

z ustrezno zakonodajo zagotoviti ženskam enakopravnost. Ravno ukinitve ženskih društev in negativen odnos KPJ do feminizma je povzročilo, da so bile ženske premalo zastopane v oblastnih in političnih organih, v poklicnem življenju pa so se težje uveljavljale kot moški. Temu so pripomogli tudi zakoreninjeni tradicionalni pogledi na vlogo ženske kot matere in gospodinje, ki je po novem tudi delavka. Leta 1961 so ustanovili Konferenco za družbeno aktivnost žensk, ki je združevala delo vseh prejšnjih ženskih društev in organizacij. V sistemu konferenc³⁷ za družbeno aktivnost žensk ni bilo več individualnega članstva, ampak so bili vanje vključeni predstavniki različnih družbenopolitičnih organizacij in drugih institucij. Po novem statutu SZDL³⁸ Jugoslavije iz leta 1961 so imele konference oziroma sveti za vprašanja družbenega, ekonomskega in političnega položaja žensk status posebnih oblik delovanja organov Socialistične zveze.³⁹

Zaposlitev s polnim delovnim časom za nedoločen čas je ženskam prinesla osnovno ekonomsko neodvisnost in je posledično bistveno pripomogla k spremembi

³⁶ Verginella, *Naše žene volijo*, 78.

³⁷ Tomšič, *Samoupravljanje*, 65.

³⁸ SZDL: *Socialistična zveza delovnega ljudstva*

³⁹ Tomšič, *Samoupravljanje*, 65.

njihove vloge in izboljšanju položaja tako v družini kot v širši družbi. Tovrstno vstopanje žensk na trg dela pa ne bi bilo mogoče brez istočasne ustanovitve razvejane mreže javno dostopnih socialnih servisov. V ta namen so bili ustanovljeni otroške jasli in vrtci, podaljšano varstvo, otroške kolonije in domovi, sprva tudi še mlečne in pozneje šolske kuhinje, organizirana skrb za starejše in bolne, pa tudi delavske kuhinje in menze, ki naj bi ženske razbremenile gospodinjskih opravil in celodnevne skrbi za otroke, za starejše obolele ali pomoči potrebne sorodnike in za druge družinske člane.⁴⁰

Zaradi vseh teh sprememb na zakonodajni ravni so se pojavila razpravljanja o redefiniranju družine. Vida Tomšič je bila prepričana, »da moramo, ko zavestno spreminjamo državo in privatno lastnino, spreminjati tudi družino.«⁴¹ Napisala je, da »materinstvo zadržuje doma veliko žensk in jih družbeno pasivizira, to pa povzroča nihanje, ki je bilo glede zaposlitve žensk prisotno vse povojno obdobje: kadar je nastala potreba po zaposlitvi več žensk, smo bili za otroške ustanove, ko pa smo imeli preveč delovne sile – ob raznih reformah – je bilo tudi mnogo več člankov in govorjenja o tem, kako nujno in celo nenadomestljivo je, da je mati samo doma pri otrocih.«⁴² Tako je razložila dejstvo, da je koncept varstvenih ustanov za otroke, vezan samo na zaposlenost žensk, nihal in bil podvržen predsodkom o vlogi žensk. Uresničevanje enakih pravic žensk pri delu in v dužbi pa so oteževale (otežujejo) tudi neenake življenjske razmere v družini, stara delitev dela in stare obveznosti v gospodinjstvu.⁴³ Rešitev konflikta med tema sferama bi naj bila možna le delno z enakomerno delitvijo dela med vse družinske člane v individualnem gospodinjstvu.⁴⁴

Veliko se je ukvarjala s problematiko zakonske zveze in načrtovanja družine. Zavzemala se je za svobodno odločitev o rojstvih otrok kakor tudi za uvedbo predzakonskega svetovanja, ki je omogočil, da so ženske stopale v zakonsko zvezo svobodno in oba partnerja sta bila poučena o pravicah in dolžnostih, ki izhajajo iz zakonske zveze. Omenila je, da v preteklosti ni bila prikrajšana le ženska za svoj delež v družbi, ampak tudi moški za svoj delež v družini, v odnosih z otroci.⁴⁵

Spremembe na zakonodajni ravni

Leta 1946 so bili sprejeti ustava FLRJ in zakoni o zakonski zvezi, odnosih med starši in otroki, skrbništvu

in posvojitvi, ki so postavili družinske odnose na nove, enotne temelje. Uzakonjeno je bilo načelo ločitve cerkve od države, kakor tudi monogamija (prej je bilo pripadnikom islamske veroizpovedi dovoljeno mnogoženstvo). Ženska in moški sta bila po ustavi enakopravna tudi v zakonskih in družinskih odnosih in sta imela enake pravice ter dolžnosti do skupnih otrok.

Temeljna načela o položaju ženske v socialistični Jugoslaviji so bila določena v ustavi z dne 31. januarja 1946. Ta je po vzoru sovjetske ustave iz leta 1936 zagotovila ženskam enakopravnost »na vseh področjih državnega, gospodarskega in družbenopolitičnega življenja« (24. člen). Ženske so dobile volilno pravico (23. člen), pravico do enakega plačila za enako delo, do posebne zaščite v delovnem odnosu (24. člen), dostop do vseh javnih služb (33. člen) in enakopraven položaj v izobraževalnem sistemu (38. člen).⁴⁶

V skladu s socialistično politiko, ki je že v osnovi spodbujala splošno zaposlenost in je dajala poseben poudarek ženski emancipaciji, so ženske prvič za vse vrste poklicev pridobile pravico do zaposlitve za nedoločen čas s polnim delovnim časom, iz česar so izhajale pomembne individualne pravice do socialnega, zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja. Prav tako so dobile pravico do porodniškega dopusta pred porodom in po njem, ki je bil plačan enako kot redni delovni čas s stalnimi dodatki. V veljavo je stopila prepoved odpovedi delovnega razmerja vsem nosečnicam in doječim materam; zakonodaja pa je materam zagotavljala socialno varnost in ekonomsko neodvisnost tudi s posebno določbo, ki je ženski omogočila, da se po preteku porodniškega dopusta vrne nazaj na isto delovno mesto s polnim delovnim časom, ki ga je zapustila ob nastopu porodniškega dopusta. Ženske so kot polno zaposlene delavke in matere postale upravičene do različnih socialnih transferjev, pomoči in olajšav na individualni osnovi in ne več v odvisnosti od zaposlenega moškega.⁴⁷

Razvoj družbenoekonomskih odnosov je rešil številna socialna vprašanja, odprl pa je tudi nova. Dosledna uporaba načela enakopravnosti v praksi je za nove življenjske in pravne dileme zahtevala nove pravne rešitve. O njih je tekla razprava pri sprejemanju mnogih zakonov, ki na prvi pogled niso imeli neposredne zveze s tematiko, na primer okoli legalizacije abortusa (pri sprejemanju kazenskega zakona); nadalje pri zakonu o imenih (sprejeta je bila svobodna izbira družinskega imena zakoncev); ali zakona o osebni legitimaciji (v kateri ni več podatka o očetovem imenu, da bi se poleg

⁴⁰ Burcar, *Od socialistične*, 304.

⁴¹ Tomšič, *Vloga žensk*, 1553.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Tomšič, *Samoupravljanje*, 60.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Tomšič, *Izbrani teksti*, 17.

⁴⁶ Jerač, *Slovenke*, 92.

⁴⁷ Burcar, *Od socialistične*, 303.

drugega izgnili tudi nadaljevanju tradicionalne diskriminacije nezakonskega otroka) in podobno.⁴⁸

V času socializma se je tudi ustava FLRJ spreminjala in dopolnjevala. Po spremembah iz leta 1971 in iz leta 1974 so sprejemale republike in pokrajini za področje zakonske in družinske zakonodaje svoje zakone. S tem je bila dana možnost, da se je ta zakonodaja v nekaterih elementih bolj prilagodila konkretnim razmeram v posameznih republikah. Tako na primer ustava FLRJ iz leta 1946 pravi: »Zakonska zveza je kot osnova družine pod zaščito države.« Ustava SFRJ iz leta 1974 pa pravi: »Družina uživa dužbeno varstvo. Zakonsko zvezo in pravna razmerja v zakonski zvezi in družini ureja zakon. Zakonska zveza se veljavno sklepa s svobodno privolitvijo oseb, ki jo sklepata pred pristojnim organom. /.../ Starši imajo pravico in dolžnost skrbeti za vzrejo in vzgojo svojih otrok. Otroci so dolžni skrbeti za svoje starše, ki jim je potrebna pomoč. /.../ Otroci, rojeni izven zakonske zveze, imajo enake pravice in dolžnosti kot otroci, rojeni v zakonski zvezi.« (188. člen).⁴⁹ Ustava SFRJ iz leta 1974 še določa, da je pomen zakonske zveze za družbo v zasnovanju družine.

V okviru ustave SFRJ iz leta 1974 je v poglavju o svoboščinah, pravicah in dolžnostih človeka in občana zapisana »pravica človeka, da svobodno odloča o rojstvu svojih otrok. Ta pravica se lahko omeji samo iz zdravstvenih razlogov.« (191. člen). Ta človekova pravica je bila zapisana tudi v vseh republiških in pokrajinskih ustavah ter v ustreznih zakonih. Povsod je bil splav možen na zahtevo nosečnice, vendar samo do desetih tednov nosečnosti. Po desetih tednih pa je bil predpisan poseben postopek. Dve republiki (Slovenija in Hrvaška) sta uredili poleg tega tudi dostopnost kontracepcije, sterilizacijo, zdravljenje neplodnosti in umetno oploditev.⁵⁰

Toda, kakor se je pokazalo že v Sovjetski zvezi, črka zakona je žensko enakopravnost le omogočala, uresničiti je ni mogla. V enopartijski državi, kjer je KP vodila vse politično in ekonomsko dogajanje, je povsem razumljivo, da je partijsko vodstvo skušalo vplivati tudi na način uresničevanja enakopravnosti žensk. Čeprav je bila ženska enakopravnost neločljiv sestavni del vseh na marksizmu in leninizmu temelječih gibanj in jo je tudi KPJ že kmalu po ustanovitvi zapisala v svoj program, pa je po končani vojni tako jugoslovansko kot slovensko politično vodstvo neutrudno izjavljalo, da so ženske dobile enakopravnost zato, ker so si jo zaslužile s sodelovanjem v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji. V državi, v kateri ženske niso dobile enakopravnosti po

parlamentarni poti, ampak z revolucijo, pa se je zlahka uveljavilo mnenje, da morajo ženske vedno znova dokazovati, da si določeno pravico zares zaslužijo. Po načelu, da iz pravic izhajajo tudi obveznosti, so politični voditelji ženske vedno znova opozarjali, da izbojevana enakopravnost nalaga velike dolžnosti. Dolžnosti je seveda določalo partijsko vodstvo v skladu s trenutnimi potrebami notranje in zunanje politike. Kljub temu da so bile enkrat bolj poudarjene ene, drugič pa druge naloge, so vse vodile k istemu cilju – k oblikovanju »nove ženske«, ki naj bi bila vse tisto, kar se je od nje običajno pričakovalo – skrbna mati, žena in gospodinja, zraven pa še veliko več – zaposlena, izobražena in politično dejavna.⁵¹

Boj za enakopravnost spolov na mednarodni ravni (OZN)

Vida Tomšič se je kot borka za enakopravnost spolov udeleževala tudi na mednarodni ravni. Kot članica različnih parlamentarnih delegacij je opravila veliko število obiskov v tujini – obisk Anglije in Francije leta 1951; Misija dobre volje v Indiji od decembra 1952 do januarja 1953; obisk Bolgarije leta 1956, Mehike in Venezuele leta 1960; obisk Šrilanke in Indije leta 1974 – ter se udeležila številnih kongresov in konferenc.⁵² Udeležba na pomembnejših kongresih in konferencah vključuje plenum Mednarodne demokratične federacije žensk v Moskvi (leta 1946) in Rimu (leta 1948). Kot predsednica Centralnega odbora AFŽ Jugoslavije je bila predstavnik organizacije Mednarodne demokratične federacije žensk (MDFŽ) do leta 1949. Vodila je delegacijo Zveze ženskih društev Jugoslavije v Sovjetski zvezi (leta 1956) in delegacijo Zveze komunistov Jugoslavije na III. nacionalni konferenci žensk – komunistk KP Italije v Rimu (leta 1962). Udeležila se je regionalnega kongresa Mednarodne zveze za načrtovano starševstvo in obiskala ženske organizacije v Maliju, Gvineji in Senegal (leta 1967). Bila je vodja delegacije jugoslovanskega koordinacijskega odbora za pomoč Vietnamu na mednarodni konferenci o Vietnamu v Stockholmu (leta 1969); sodelovala je na 20. plenarni konferenci mednarodnega sveta žensk na Dunaju (leta 1973).⁵³

Pomembna zapuščina je njeno delovanje v okviru Organizacije združenih narodov (OZN), kjer je bila aktivna članica in predstavnik v različnih organih in komisijah. OZN je prvič obiskala leta 1954 kot članica jugoslovanske delegacije. Zasedala je nekatera pomembna vodstvena mesta. Med letoma 1952 in 1979 je bila organizacija najbolj dejavna, takrat so sprejeli vse

⁴⁸ Tomšič v Geč-Korošec, *Družinsko pravo*, 6.

⁴⁹ *Ibid.*, 6-7.

⁵⁰ *Ibid.*, 12.

⁵¹ Jeraž, *Slovenke*, 93-94.

⁵² Rožman, *Vida Tomšič*, 134-135.

⁵³ *Ibid.*

Zaključno plenarno zasedanje 5. kongresa SZDL Slovenije. Na sliki: 2. z leve Boris Kraigher, ob njem desno je Franc Leskošek-Luka in Vida Tomšič. Avtor Jože Gal, 9. 3. 1961 (*Arhiv časopisne hiše Večer*)

konvencije, ki se nanašajo na pravice žensk: Konvencija o političnih pravicah ženske leta 1952; Konvencija o privolitvi k sklenitvi zakonske zveze, minimalni starosti za sklenitev zakonske zveze in registraciji zakonske zveze leta 1957; Deklaracija o odpravi diskriminacije žensk leta 1967; Konvencija o odpravi vseh oblik diskriminacije žensk leta 1979 (nadgradnja iz leta 1967).

OZN je v Mednarodnem letu žensk leta 1975 in v Dekadi žensk (1976-1985) zapisala v svoje dokumente, da je izboljšanje položaja žensk integralno strateško vprašanje razvoja, ki pomeni ne samo ekonomsko rast, temveč tak razvoj, ki naj mobilizira vse materialne in človeške moči vsake dežele in mednarodne skupnosti. Tako lahko omogoči polno udeležbo žensk kot tudi moških v družbenoekonomskem življenju in udeležbo najširših slojev prebivalstva v uživanju plodov razvoja, v upravljanju in v političnem odločanju.⁵⁴ Medtem ko je več ali manj večina držav sprejela pravne enakosti obeh spolov v nacionalne zakonodaje, se je moralo vse ostreje postaviti vprašanje, zakaj se te spremembe v vsakdanjem življenju tako počasi uresničujejo. Zaradi tega je bila naloga akcije OZN v Mednarodnem letu žensk, da se preide od priznavanja enakopravnosti žensk *de iure* na *de facto* uresničevanje te enakopravnosti.⁵⁵

Vida Tomšič je posebno pozornost namenjala vprašanju načrtovanja družine, ki pa je sprožilo različne odzive. Izhajala je iz načela, da mora človek postati gospodar svoje usode, da bi morala znanost posebej omogočiti ženi zdravo in srečno materinstvo, rojstvo otrok, ki bodo zaželeni in ljubljene.⁵⁶ Predstavniki nordijskih držav, s Švedsko na čelu, so večkrat poskušali doseči, da bi načrtovanje družine postala politika ZN kot ena izmed pomoči nerazvitim deželam. Pri tem je glede omejevanja rojstev prišlo do nesoglasja – nekatere države so ga imele za najzanesljivejšo pot za reševanje socialnih vprašanj manj razvitih držav, druge so se uporabi kakršnih koli sredstev za omejevanje rojstev močno upirale. Predlog je doživel odpor pri izrazito katoliško usmerjenih državah Južne Amerike, z Argentino na čelu.⁵⁷ Jugoslovanska delegacija je nato predlagala, da naj bi OZN in njene agencije posvetile izrecno pozornost temu problemu, kjer se ženske množično zatekajo k splavom, namesto da bi jim dajali zdravstvene nasvete in preventivna sredstva. Tako so zbudili zanimanje in akcijo mednarodne zdravstvene organizacije.⁵⁸

Svoje aktivno delo na tem področju je nadaljevala. Kot je sama zapisala: »Nemara se bo zdel npr. poziv vseh

⁵⁴ Tomšič, *O globalnem*, 1358.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Rožman, *Vida Tomšič*, 136.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Ibid.*, 137.

teh konferenc, naj moški doma več delajo, komu naiven. Vendar takšno stališče nima samo svojih vzrokov, ampak bo imelo tudi globlje posledice. Tako naj vpliva npr. na pripravo na zakon, ki naj bi že v šoli začela odpravljati dosedanje stereotipe z vzgojo k razdelitvi tistega dela, ki se še opravlja v družini in gospodinjstvu. /.../ Položaj žensk in moških je torej treba korenito spremeniti – spremembe pa so mogoče le v gibanju naprej, ko se hkrati z življenjem ljudi mora spremeniti tudi njihova miselnost, zavest.«⁵⁹

Zadnja konferenca OZN o ženskah katere se je udeležila je bila v Nairobiju leta 1985.

Zaključek

Vida Tomšič je pripadala komunistični partiji, ki je izhajala iz temeljnih spoznanj marksistične teorije o družbi. Vse politične stranke,⁶⁰ ki so temeljile na idejah Marxa in Engelsa ter na Beblovi interpretaciji teh idej, so predvidele tudi spremenjen položaj žensk v novem družbenem redu. Komunistična partija Jugoslavije, ki se je zgledovala tudi po izkušnjah prve socialistične države Sovjetske zveze, je prizadevanja za enakopravnost žensk vključila v svoj program že leta 1920, na 2. državnem partijskem kongresu v Vukovarju.⁶¹

Boj za enakopravnost spolov je Vida Tomšič strnila v žensko vprašanje, ki se je pred nastankom FLRJ dotikal pravnega izenačenja in formalne enakopravnosti obeh spolov. V novi Jugoslaviji pa je postala vsaka oblika diskriminacije glede na spol protiustavno dejanje, zato je žensko vprašanje zavzemalo stališče boja za nove pravice, za spremembo odnosov med ljudmi, za novo vlogo delavstva. Menila je, da lahko ženske dosežejo svoje pravice samo v okviru skupnega prizadevanja za pravice vsega človeštva.

Razčistila je v čem je žensko vprašanje družbeno. Trdila je, da se mora spremeniti cela družba za novo opredelitev položaja in vloge vseh družinskih članov: »Tu ne gre le za splošna merila o standardu, gre za bistvo odnosov. Saj je danes že očitno, da lahko v tovarnah v raznih deželah ljudje delajo z enakimi stroji – toda njihov položaj, vloga in miselnost in njihove možnosti, da vplivajo in odločajo o odnosih pri delu in o svojem življenju izven delovnega procesa, so različni – in v tem se razlikuje samoupravljalni socializem od drugih sistemov. Zato bi po mojem mnenju morali ugotoviti, da je žensko vprašanje družbeno zato, ker je njegova dokončna razrešitev povezana z daljnosežnimi spremembami,

s prestrukturiranjem celotne družbe v smislu novih odnosov med ljudmi pri delu in v družini.«⁶²

Ker je bilo število žensk v skupščini LRS (SRS) premajhno, da bi lahko imele pomembnejšo besedo v političnem življenju, je bil boj Vida Tomšič težji. Sodelovala je pri oblikovanju zakonskih predpisov za zaščito ženske in matere na delovnem mestu, v času nosečnosti, poroda in nege otrok.⁶³ Nove priborjene pravice so se v praksi počasi uveljavljale, pa vendar so obrodile sadove. Uvedli so ustanove, kot so otroške jasli, vrtec, kolonije, gospodinjstvijski servisi, šolske in delavske menze itd. Splav so legalizirali, kontracepcijska sredstva so postala splošno dostopna, v šolski pouk so uvedli spolno vzgojo. Veliko se je delalo na področju vzgoje za aktivno odgovorno starševstvo, ljubeč odnos med družinskimi člani, vzajemno pomoč pri gospodinjstvih opravilih in vzgoji otrok, saj v preteklosti ni bila prikrajšana le ženska za svoj delež v družbi, ampak tudi moški za svoj delež v družini, v odnosih z otroci.

Vida Tomšič je svoje aktivno delo na področju ženskega vprašanja opravljala tudi na mednarodnem prizorišču. Nastope v OZN je izkoristila za promocijo političnega sistema socialističnega samoupravljanja in za prizadevanje za pravice žensk v skladu s cilji evropske socialne demokracije.⁶⁴ Ko se je Republika Slovenija osamosvojila in je nastopil drugi politični sistem, je ugotavljala, da je zastopanost žensk v oblastnih organih manjša kot prej. Brezposelnost je marsikdaj najbolj prizadela ženske, ki zaradi materinske funkcije težje dobijo delo. Ugotovila je tudi, da število nasprotnikov ženske enakopravnosti narašča, pa vendar je upala, da ženske v Sloveniji nikoli ne bodo dovolile, da bi jim kdo vzel pravice, ki so jih že pridobile.⁶⁵

Viri in literatura

- Burcar, Lilijana: Od socialistične k (neoliberalni) kapitalistični družbenoekonomski ureditvi: redefinicija državljanstva žensk. *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, 61, 2009, št. 657/661, str. 296-331.
- Deželak Barič, Vida: Vloga in položaj žensk na Slovenskem v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941-1945. *Naše žene volijo* (ur. Milica Antić Gaber). Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999, str. 21-42.
- Deželak Barič, Vida: Politizacija ženske na Slovenskem v času druge svetovne vojne. *Ženske*

⁵⁹ Tomšič, K vprašanjem, 402-403.

⁶⁰ Jeraž, Komunistična partija, 161.

⁶¹ Ibid.

⁶² Tomšič, Na rob, 12.

⁶³ Rožman, Vida Tomšič, 134.

⁶⁴ Jeraž, Vida Tomšič (1913-1998), 520.

⁶⁵ Ibid.

- skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev (ur. A. Žižek). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 317-322.
- Deželak Barič, Vida: Uresničevanje ženske enakopravnosti na Slovenskem med drugo svetovno vojno in po njej. *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, 61, 2009, št. 657/661, str. 236-268.
- Geč-Korošec, Miroslava: *Družinsko pravo SFRJ: 1. del: Pravna ureditev zakonske zveze in izvenzakonske skupnosti*. Ljubljana: Center za samoupravno normativno dejavnost, 1981.
- Jeraj, Mateja: Komunistična partija, Antifašistična fronta žensk in uresničevanje ženske enakopravnosti v Sloveniji (1943-1953). *Arhivi*, 26, 2003, št. 1, str. 161-178.
- Jeraj, Mateja: *Slovenke na prehodu v socializem: (vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945-1953)*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.
- Jeraj, Mateja: Vida Tomšič (1913-1998). *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem* (ur. Alenka Šelih et al.). Ljubljana: Tuma: SAZU, 2007, str. 518-522.
- Jogan, Maca: Ženske na poti od delne družinske do celostne družbene uveljavitve. *Ženske in diskriminacija* (ur. Maca Jogan). Ljubljana: Delavska enotnost, 1986, str. 9-58.
- Kobolt, Katja: Nezačeto bela ženska od dvojne k trojni obremenjenosti ali ujetnica dialektike vica. *Feminizam – politika enakosti za vse. Pro Femina: časopis za žensku književnost i kulturo Beograd, zima/proleće 2011, specijalni broj* (ur. J. Petrović in D. Arsenijević). Beograd: Fond B92, 2011, str. 19-26.
- Rožman, Sara: Vida Tomšič in njeno delovanje v okvirih socialistične ženske politike. *Ženske na robovih politike* (ur. Milica Antić Gaber). Ljubljana: Sophia, 2011, str. 125-142.
- Slovenke v narodnoosvobodilnem boju: zbornik dokumentov, člankov in spominov*. 1. zvezek. Ljubljana: Zavod Borec, 1970.
- Tomšič, Vida: Vloga žensk v gospodarskem in družbenem razvoju pri nas in v svetu. *Teorija in praksa*, 9, 1972, št. 11-12, str. 1537-1557.
- Tomšič, Vida: K vprašanju o položaju žensk v sodobnem svetu. *Teorija in praksa*, 13, 1976, št. 5-6, str. 394-411.
- Tomšič, Vida: *Ženska, delo, družina, družba*. Ljubljana: Komunist, 1978(1).
- Tomšič, Vida: Na rob novih zakonov. *Teorija in praksa*, 15, 1978(2), št. 1-2, str. 10-22.
- Tomšič, Vida: O globalnem, svetovnem pomenu boja za enakopravnost žensk. *Teorija in praksa*, 15, 1978(3), št. 11-12, str. 1357-1371.
- Tomšič, Vida: *Izbrani teksti / Vida Tomšič*. 2 zvezka, izbor tekstov pripravila Renata Mejak. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1980.
- Tomšič, Vida: *Samoupravljanje in udeležba žensk v razvoju*. Ljubljana: Univerzum, 1983.
- Verginella, Marta: Naše žene volijo. *Naše žene volijo*. (ur. Milica Antić Gaber). Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999, str. 71-84.
- Vrečko, Lea, Hana Habjan in Lea Zupanc: *Podobe in vloge žensk v ženskem revijalnem tisku v času socializma in na prehodu v demokracijo: Pregled Naše žene in Jane*. Delovni zvezki ICK – nacionalni razred, 5, št. 1. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2009.

Zusammenfassung

„DIE NEUE FRAU – EINE TREUSORGENDE MUTTER, EHEFRAU UND HAUSFRAU, UND AUSSERDEM NOCH VIEL MEHR – BERUFSTÄTIG, GEBILDET UND POLITISCH AKTIV.“

Vida Tomšič und die Frauenfrage

Vida Tomšič war eine bedeutende Politikerin und die erste Frau in der slowenischen Nationalregierung des ehemaligen Jugoslawien. Im Rahmen der kommunistischen Vorstellung, die die Geschlechteremanzipation mit der Klassenemanzipation gleichsetzte, trat sie für die Gleichberechtigung der Geschlechter sowie für soziale Entwicklungsmöglichkeiten für alle Frauen und Kinder ein. Der Feminismus wurde im Sozialismus als eine rechte opportunistische Kraft angesehen, die die Frauen vom gemeinsamen Kampf abwendet, und war daher unerwünscht. Auch Frauenvereine und -gruppen waren verboten, mit Ausnahme der Antifaschistischen Frauenfront AFŽ, die im Jahr 1953 aufgelöst wurde. Die zu einem Teil der proletarischen Revolution gewordene Frauenfrage setzte sich durch. Vida Tomšič war der Meinung, dass Frauen ihre Rechte nur im Rahmen des gemeinsamen Bemühens um die Rechte der gesamten Menschheit erlangen können. Deshalb wurden Frauen in der Kommunistischen Partei gesellschaftlich und politisch ausgebildet und zum gemeinsamen Kampf gegen die Besatzer aufgerufen, da sie, so die Überzeugung, nur auf diesem Weg eine gleichberechtigte Stellung in der Gesellschaft erlangen konnten.

Vida Tomšič war Ministerin für Sozialpolitik und wirkte als Teil der höchsten Staatsgewalt bei der Ausarbeitung der Verfassung und der Gesetzgebung mit. Sie erklärte, dass Frauen sich formal-juristische Rechte und die wirtschaftliche Selbständigkeit erkämpfen müssen,

wenn sie gleichberechtigt sein wollen, daher förderte sie die weibliche Berufstätigkeit. Als Angehörige der Legislative bemühte sie sich um die Einführung von Gesetzen, die die Stellung der Frauen verbessern sollten. Die Grundprinzipien über die Stellung der Frau im sozialistischen Jugoslawien waren bereits in der Verfassung von 1946 festgelegt worden. Diese garantierte den Frauen Gleichberechtigung auf allen Gebieten des staatlichen, wirtschaftlichen und gesellschaftspolitischen Lebens, das Wahlrecht und das Recht auf gleichen Lohn für gleiche Arbeit, den Zugang zu allen öffentlichen Ämtern sowie die gleichberechtigte Stellung im Bildungssystem. Unter anderem bekamen Frauen zum ersten Mal für eine Reihe von Berufen das Recht auf unbefristete Vollzeitarbeit, woraus wichtige Individualrechte in Bezug auf die Sozial-, Kranken- und Pensionsversicherung hervorgingen, außerdem das Recht auf einen Mutterschaftsurlaub vor und nach der Geburt, der wie die reguläre Arbeitszeit einschließlich fester Zulagen bezahlt wurde. Im Laufe der Zeit wurde die Verfassung verändert und ergänzt. Im Rahmen der jugoslawischen Verfassung von 1974 war erstmals das Recht des Menschen verankert, frei über die Geburt der eigenen Kinder zu entscheiden. Dies bedeutete die Legalisierung der Abtreibung, die freie Wahl des Familiennamens der Eheleute, den Zugang zu Verhütungsmitteln, die Möglichkeit der Sterilisation, der Behandlung von Unfruchtbarkeit und der künstlichen Befruchtung und ähnliches mehr.

Das sozialistische Regime brachte bestimmte soziale Rechte für Frauen und verankerte sie auf der Ebene der Gesetzgebung. Doch konnte der Buchstabe des Gesetzes die Gleichberechtigung der Frauen nur ermöglichen, nicht aber verwirklichen. Die Frau bekam neue gesellschaftliche Rollen, sie war nicht nur Mutter, Hausfrau und Erzieherin, sondern auch Arbeiterin und politisch aktiv. Im Einparteiensstaat, in dem die Kommunistische Partei das gesamte politische und wirtschaftliche Geschehen lenkte, versuchte die Parteiführung auch auf die Art und Weise der Verwirklichung der Gleichberechtigung Einfluss zu nehmen. Der Eintritt der Frauen in die öffentliche Sphäre war von der Missbilligung von Menschen aus allen Reihen begleitet. Es war für Frauen schwierig, gleichberechtigt in der Politik mitzuwirken und wichtige Positionen zu besetzen. Die feministische Kritik der sozialistischen Geschlechterordnung richtete sich gegen die Tatsache, dass die Rechte der Frauen im Sozialismus auf soziale Rechte beschränkt blieben und Frauen keine politische Macht sicherten. Gefangen in den traditionellen Ansichten über die Geschlechterrollen musste sich jede einzelne Frau ihre Gleichberechtigung in der Privatsphäre alleine erkämpfen. Langsam aber doch begann sich aber auch die patriarchale Aufteilung der Rollen in der Familie aufzuweichen.

Schlagwörter: Vida Tomšič, Frauenfrage, Sozialismus

Polona Sitar

»Tist občutek, ko dobiš prvo plačo – zdej si boš lahka pa sama kej kupla«

Podobe vsakdanjega življenja slovenskih žensk po letu 1945 skozi vidike zaposlitve in potrošnje

SITAR Polona, mlada raziskovalka,
Inštitut za kulturne in spominske študije, ZRC SAZU,
Novi trg 4, 1000 Ljubljana

305-055.2"1945/..."
347.962.7-055.2"1945/..."

»TIST OBČUTEK, KO DOBIŠ PRVO PLAČO – ZDEJ SI BOŠ LAHKA PA SAMA KEJ KUPLA«

Podobe vsakdanjega življenja slovenskih žensk po letu 1945 skozi vidike zaposlitve in potrošnje

Prispevek se osredotoča na razumevanje sprememb, ki jih ženskam prinese zaposlitev za polni delovni čas v obdobju socializma na Slovenskem. Nova identiteta zaposlenih žensk se je navzven manifestirala tudi v drugačni, bolj urejeni zunanji podobi, finančna neodvisnost pa je botrovala temu, da so ženske iskale raznolike prostočasne aktivnosti tudi izven doma in načine kultiviranja ženskosti skozi potrošnjo. V prispevku bomo poskusili razumeti, kaj je ženskam pomenil lastni zaslužek, kako so z njim upravljale in kako se je njihova zunanja podoba spremenila z zaposlitvijo. Prispevek temelji na analizi terenskega dela in intervjujev z upokojenimi sogovornicami, ki so svoje aktivno življenje preživele v obdobju socializma, s čimer želi prispevati dodaten diskurz k že obstoječemu političnemu in ekonomskemu uradnemu zgodovinskemu diskurzu.

Ključne besede: zaposlitev žensk, socializem, potrošne prakse, podjetje Slovenija sadje

SITAR Polona, Young Researcher,
Institute of Culture and Memory Studies, Research
Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts,
Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana

305-055.2"1945/..."
347.962.7-055.2"1945/..."

"THAT FEELIN' WHEN YOU HAVE GOTTEN YOUR FIRST SALARY – NOW YOU CAN FINALLY BUY SOMETHING FOR YOURSELF"

Images of everyday life for Slovenian women after 1945, from the perspective of employment and consumption

The article focuses on comprehension of the changes that came with full-time jobs for women during the era of socialism in Slovenia. We will try to understand what the money earned by women themselves meant to them and how they managed it. We will investigate how they spent it and how their external appearance changed after they got a job, and how much it mattered to them. The pressure from working full-time, while caring for children and the household was one aspect of life under socialism—however, not the only one. The new identity of a working woman manifested itself on the outside in a new, tidier appearance, and financial independence induced them to start engaging in diverse leisure time activities outside their homes, while cultivating their womanhood through consumerism.

Key words: paid work, consumption practices, Slovenia sadje enterprise, socialism

Uvod

»Tist občutek, ko dobiš prvo plačo ... To je pa tak ponos! Zdej pa le ne bo treba tulk šparat, si boš lahka sama kej kupla. To je blo tok luštn!« Tako je Meta, rojena leta 1928 v Domžalah, ki je danes upokojena, opisala svoje občutke, ko je prejela svojo prvo plačo v tovarni Helios (Tovarna barv, lakov in umetnih smol Marx-Engels Količevo) v Domžalah. Meta pripada generaciji žensk, ki se je prva množično zaposlila. »Veljalo je, da so ženske isto kot moški in se lahko zaposlijo,« se je spominjala. V obdobju socializma je bila zaposlitev za polni delovni čas ključen razlog za vstop žensk v javno sfero. Močno je preoblikovala javne in zasebne sfere življenja, razumevanja moškosti in ženskosti ter družbena pričakovanja do žensk v gospodinjstvu in zakonu.

V tem prispevku bomo skozi Metino zgodbo, njene izbire, odločitve in strategije, poskusili razumeti, kakšne spremembe je ženskam prinesla zaposlitev v socializmu in kako je vplivala na njihov družbenoekonomski položaj, pri čemer pa bomo vključili tudi pripovedi drugih sogovornic. Meto smo izbrali za osrednjo sogovornico, ker je bila zaposlena v podjetju Slovenija sadje, v enem najpomembnejših slovenskih podjetij v Jugoslaviji, med katere je spadalo tudi podjetje Slovenija vino. V obeh podjetjih je bilo zaposlenih nekaj mojih sogovornic, zato so Metine izkušnje skupne tudi drugim ženskam. Poskusili bomo razumeti, kje so se ženske v socializmu zaposlovale, kaj jim je pomenil lastni zaslužek in kako so z njim upravljale. Zanimalo nas bo tudi, kako se je njihova zunanja podoba spremenila z zaposlitvijo in kakšen pomen so ji pripisovale.

Z Meto sva se srečevali v kavarni atrija v enem izmed domov starejših v Ljubljani. Običajno je pila kratko kavo, v katero je stresla paket sladkorja in pri tem z žlico mešala tako trdo, kot da bi želela z njo izdolbsti dno skodelice. »Zdej opažam, da če pijem kavo, se začnem trest, potem mi pa srce tako močno poje.« Bila je ena izmed tistih sogovornic, pri katerih si iz obrazne mimike takoj razbral razpoloženje. Njen izraz se je lahko v trenutku iz strogega in resnega prelevil v mehkega in nežnega. »Takrat, ko se smejem, sem luštna, ko se pa grdo držim, pa deset let gor!«

Meta se je rodila materi gospodinji, ki je doma skrbela za velik vrt. Čeprav njena mati ni študirala, se je skupaj z Metinim očetom zavzemala za šolanje svojih petih otrok. Leta 1945 je bila Meta sprejeta v SKOJ, leta 1947 pa v Komunistično partijo. Njeno šolanje je prekinila 2. svetovna vojna, zato je morala po njej opravljati dopolnilne izpite. »Ampak naš oče je reko: 'Ne bo tega, nobene potuhe! To je treba narest, pa fertik'.« Končala je nemško meščansko srednjo šolo v Domžalah in na

spodbudo očeta nadaljevala šolanje na gimnaziji Ledina v Ljubljani.

Izkušnje življenja v obdobju socializma se razlikujejo glede na posamezne sogovornice zaradi razlik v družbenem razredu, spolu, izobrazbi, poklicu ... Z raziskovanjem ambivalentnosti in dvomnosti življenjskih svetov sogovornic lahko ustvarimo nove načine konceptualizacije in pisanja o spolu, ki ga dojemamo ne le kot ustvarjeno identiteto, ampak tudi kot utelešeno uprizarjanje. S preučevanjem navideznih fiksnih kategorij, kot sta materinstvo in ženskost, je potrebno opozoriti na njihovo kulturno konstrukcijo, predvsem na to, kako sogovornice razumejo, izpogajajo in utelešajo ideje ter prakse. Na takšen način se lahko izognemo poenostavljenemu pisanju o njihovi družbeni podrejenosti in patriarhatu.¹

Socialistična politika je z opredeljevanjem ženskega spola promovirala množično industrializacijo in strankarsko zvestobo, spol pa je bil tudi prizma, skozi katero so ljudje interpretirali, se pogajali, upirali in včasih popolnoma ignorirali državne diskurze.² V raziskavi se bomo poslužili metode ustne zgodovine (angl. *oral history*), ki temelji na zbiranju govorjenih in zapisanih spominov vsakdanjega življenja, ki evidentirajo pretekle dogodke zgodovinskega pomena in odnos posameznikov do njih. V ustni zgodovini je najpogostejša življenjska zgodba, pripoved o izkušnjah življenja posameznika, ki vključuje pomembne življenjske dogodke, pravi Mojca Ramšak.³ Življenjsko zgodbo kot kategorijo je sredi 80. let prejšnjega stoletja na Slovenskem prva uvedla Marija Makarovič. Kot opozarjata Marija Makarovič in Marta Košuta,⁴ najdemo v enciklopedijah biografske podatke o znamenitih osebnostih, pomembnih za zgodovino človeštva ali posameznega naroda, zaradi junaških dejanj, znanstvenih odkritij in drugih zaslug, ne najdemo pa ničesar o »nepregledni množici tistih, ki so temelj žitja in bitja vsakega naroda«.

Raziskovalci, ki se poslužujejo pristopa 'ustne zgodovine', pravijo, da je ta metoda uporabna za zbiranje subjektivnih, ne objektivnih informacij.⁵ Kot pravi Paul Thompson, intervjuji ustne zgodovine priskrbijo pogled na prenos vrednot skozi generacije in podajo boljši vpo-

¹ Glej: Abu-Lughod, *The romance of resistance*; Gal in Kligman, *The Politics of Gender After Socialism*; Patino in Caldwell, *Consumers Exiting Socialism*.

² Massion, *Workers under Construction*, str. 14–5.

³ Ramšak, *Portret glasov*, str. 16.

⁴ Makarovič in Košuta, *Ena duša in ena pamet*, str. 7–8.

⁵ Glej: Oakley, *Interviewing Women*; Thompson, *The Voice of the Past*; Riessman, *When Gender is not Enough*; Ritchie, *Doing Oral History*; Stanley, *The auto/biographical I*.

gled v kulturne vzorce ter občutke posameznika.⁶ Usten dokaz zavrača iz neposredne osebne izkušnje, zato ne more biti potrjen, lahko pa je ovrednoten z umestitvijo v širši kontekst. Kot opozarja Mojca Ramšak, so življenjske zgodbe predmet raziskave, ne le metoda.⁷ Življenjepisno gradivo se v 'ustni zgodovini' uporablja kot primarni vir, druga literatura pa služi kot podpora temu gradivu, pri čemer pa je potrebna ustrezna kritika virov in ureditev gradiva za analizo.

Vključevanje žensk na trg dela

Delo je bilo v socialistični Jugoslaviji proglašeno za najvišjo vrednoto. Skladno z marksistično-leninistično doktrino so bili delavci dojeti kot najbolj progresivni družbeni razred. Temeljne družbene vezi v socializmu so temeljile na delavski solidarnosti in ponosu; biti delavec je predstavljalo družbeni status in temeljni način socializacije. Veljalo je, da bodo Jugoslovani lahko razvili socialistično zavest šele ob vzpostavljenem materialnem temelju industrijske družbe, zato se je takoj po vojni v Jugoslaviji stremelo h gospodarski obnovi države.

V povojnem obdobju se je število zaposlenih žensk v Jugoslaviji povečalo za približno devetkrat.⁸ Stopnja ekonomske osamosvojitve in osvoboditve žensk je bila v jugoslovanski družbi razmeroma visoka, v slovenski družbi pa zelo, saj je bilo v 80. letih zaposlenih skoraj 45 % žensk.⁹ Ženske naj bi v socializmu dobivale za enako delo enako plačilo, vendar so obstajale razlike glede na spol, saj so bile zaposlene pretežno v »nizko akumulativnih dejavnostih«, kot so: tekstilna, kovinska, usnjarska, predelovalna in tobačna industrija. Osebnih dohodkov žensk so bili povprečno za 20 % nižji od moških, predvsem zaradi višje šolske in strokovne izobrazbe moških, njihove daljše delovne dobe in zaradi zaposlovanja v »ženskih panogah«, kot so čiščenje, skrb, vzgoja, ki so iz zasebne sfere pronicale v javno.¹⁰ Iz preu-

čevanja zaposlitvene strukture v jugoslovanski industriji je razvidno, da je bilo več žensk zaposlenih v panogah in dejavnostih, v katerih je bil osebni dohodek nižji, prav tako so ženskam z enakimi kvalifikacijami težje zaupali zahtevnejša in bolje plačana dela.¹¹

Iz delavskega statusa so izhajale tudi ostale socialne pravice, kot so pravica do socialnega zavarovanja, porodniškega dopusta, ugodnosti pri oskrbi z živili in industrijskimi izdelki. Sogovornice so dejale, da so imele zaposlene ženske v družbi drugačen status od tistih, ki so bile doma. Zaposlitev je ženskam omogočila kreacijo alternativnih identitet delavk, poleg tistih, ki so jih imele v družini, kar je vplivalo na to, kako so razumele svoje vloge kot žene, matere in državljanke. Sogovornicam je lastni zaslužek pomenil temelj enakopravnosti med spoloma. Meta se je spominjala, da je mama, ki je doma gospodinjila, njej in njenim sestrkam večkrat dejala: »Pejte v službo, da ne bote za vsak dinarčke mogle prositi očeta«. V tem smislu Meta danes opaža spremembo na bolje, saj se ženske po njenem mnenju danes ne podrejajo več toliko tudi zato, ker so zaposlene. »Upa si, ni več sužnja moškemu. Pa tut nimajo več tok otrok.«

Plačano delo je ženskam prinašalo občutek lastne vrednosti in samostojnosti. Albert, mož sogovornice Sonje, rojene leta 1928 v naselju Ljubljana Polje, je bil po poklicu oficir. Zaradi njegove službe sta se selila po celotni bivši Jugoslaviji in v tem času Sonja ni bila v službi, saj je pazila na otroke. V obdobju, ko ni imela lastnega zaslužka, se je počutila slabo, ker ga je morala prositi za denar, saj je poznala občutek ekonomske neodvisnosti: »Se tok spomnem enih sandalov ... In jih gledam ... Jao, sem ga mogla prost! Men je blo tok poniževalno. Sem bla prej v službi. K sem prišla v Slovenijo, sem čist takoj službo iskala. Sem misla: 'Končno! Js morem it v službo. Ne bom te več prosila. Da bom spet samostojna'.«

Meta se je prvič zaposlila v podjetju Helios in po enem letu službovanja vložila odpoved: »Tam je hoto direktor, da bi bla tajnica njegova, js sem si pa mislala: 'Tajnica pa res ne bom, to je pa tko, k ena dekla'.« Pot jo je vodila v kemično industrijo Ljubljana, kjer je najprej delala v skladiščnem knjigovodstvu. Tam se je naučila blagovnega, finančnega knjigovodstva in izplačil. Sprva je delala kot devizna obračunska referentka, nato pa je postala v. d. knjigovodje. »Potem je pa pršla ena baba, a veš, zarad nje sn šla. Pa ne sam šla, dobila živčni napad,

⁶ Thompson, *The Voice of the Past*, str. 296, 301.

⁷ Ramšak, *Portret glasov*, str. 14.

⁸ Udeležba žensk v plačanem delu, ki je bila visoka že pred 2. svetovno vojno, je po njej naraščala. Leta 1952 je znašala 33,3 %, leta 1970 41,2 %, leta 1980 44,2 % in leta 1990 46,8 %. V 90. letih in kasneje se ta delež ni bistveno spreminjal (Jogan, Slovenska (post-moderna) družba in spolna neenakost, str. 370). Zaposlovanje žensk v Jugoslaviji je naraščalo hitreje kakor skupna zaposlenost. V obdobju 1954–1974 je bila povprečna letna stopnja rasti zaposlovanja žensk 6 %, stopnja rasti zaposlovanja moških pa 3,8 % (Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 89–90).

⁹ Jogan, *Emancipacija žensk kot sestavina množične zavesti*, str. 25–6.

¹⁰ Čepič, *Zvišanje življenjske ravni*, str. 1088. Zaradi težnje po pospeševanju industrijskega razvoja v socialistični Jugoslaviji po vojni se je povečalo število žensk, zaposlenih v proizvodnji. Največ delavk je bilo zaposlenih v tekstilni in kovinski industriji, v rudarstvu in črni metalurgiji. Naraslo je tudi število delavk v lesni, usnjarski in

gumarski industriji ter v gradbeništvu, kjer jih pred vojno skoraj ni bilo. Zaposlovale so se tudi v živilski, tobačni, grafični industriji ter v kulturno-socialnih dejavnostih. Leta 1931 je bilo v industriji in obrti zaposlenih 23,2 % žensk, leta 1948 pa je odstotek narasel na 31,7 % (Jeraj, Slovenske na prehodu v socializem, str. 287).

¹¹ Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 91–2.

ampak ga je mela tut una. Sn laži z moškim delala, kt pa z ženskam.« Meta je potem, ko je zaradi slabih odnosov v pisarni dala odpoved v Kemični industriji Ljubljana, odšla nazaj v Helios, ki ga je leta 1956 ponovno zapustila.

Potožila mi je, da vzdušje v pisarni podjetja Helios ni bilo najboljšo: »Bla je ena računovodja pa ena finančna. Sta ble zmeri skup zaradi tega, k sta ble ... Mislim, verne pa take, a veš kako, midve z Veroniko pa nisva ble, pa še, men niso dal tisto delo, k so mi ga obljubil!« Poleg tega se je naveličala živeti v Domžalah: »Sn rekla, naenkrat se bom mogla osvobodit, pa jt nekam ven.« Želela si je živeti v večjem mestu, da bi si lahko razširila svoje socialno in kulturno obzorje, saj je bila njena služba v Heliosu vezana na pretežno vaško naselje. Prav tako si je želela delati v večjem podjetju, zato se je leta 1956 zaposlila v Izvozno-uvoznem podjetju Slovenija sadje v Ljubljani, kjer je službovala 29 let, vse do svoje upokojitve leta 1985.

Ko je direktorju Heliosa omenila, da bo dala odpoved, je bil jezen nanjo. Delovno mesto v Slovenija sadju jo je čakalo, saj je šla že eno leto prej na razgovor k direktorju tega podjetja: »Sn rekla: 'Tovariš direktor, tole pa ne bo šlo. Direktor Heliosa mi bo tok zamiro, pa v isti celici v Zvezi komunistov sva, ne bo šlo.' 'No,' je reko, 'bo.' Pol sn pa enkrat stala pred drogerijo na Čopovi, pa me nekdo čez hrbet prime. Js se obrnem, je bil pa on, je pa reko: 'Meta, zdej je pa konc, povejte, če boste pršla'. Sn rekla: 'Bom, bom, še enkrat bom pršla na razgovor'.« Navkljub neodobravanju s strani direktorja Heliosa je Meta sledila svoji želji in se zaposlila v podjetju Slovenija sadje.

Podjetje Slovenija sadje

Podjetje Slovenija sadje je bilo ustanovljeno 13. januarja 1948 v Ljubljani z namenom izvažanja in uvažanja svežega sadja, sadnih polizdelkov in končnih izdelkov ter zelenjave. Avgusta 1948 sta bili registrirani tudi njegovi ekspozituri v Mariboru in Šempetru pri Gorici.¹² V prvih mesecih leta 1946 so v Jugoslaviji še delovale delniške veletrgovske družbe z večinoma mešanim kapitalom, med drugim Gosad, Sadje, Vino itd., še istega leta pa so bila ta podjetja iz delniških preoblikovana v državnna.¹³

Podjetje Slovenija sadje je izvažalo češnje, borovnice, breskve, marelice in jabolka v Avstrijo, Nemčijo, Švedsko, Anglijo, Švico, Belgijo in Francijo,¹⁴ v poročilu o izvozu iz leta 1954 pa lahko preberemo, da je izvoz

Plakat podjetja Slovenija sadje za izvoz češenj v tujino. (Kartografska in slikovna zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice. Avtor: Janez Trpin, 1949).

segal tudi na Dansko, Italijo, Brazilijo, Nizozemsko, Norveško, Grčijo in Češko, pri čemer je podjetje največ izvažalo v Avstrijo, Nemčijo in Švico. Poleg tega je izvoz potekal tudi po celotni Jugoslaviji, kjer je imelo podjetje Slovenija sadje nameščene svoje hladilnice, v 80. letih pa tudi v Irak.¹⁵

Meta se je spominjala, da je imelo podjetje Slovenija sadje precej dobička s svežim sadjem in z izvažanjem posušenih gob. Odkupi sadja in gob so potekali na odkupnih postajah po vsej Jugoslaviji, pri čemer so bili ljudje o odkupu obveščeni preko plakatov, kot ga vidimo spodaj.

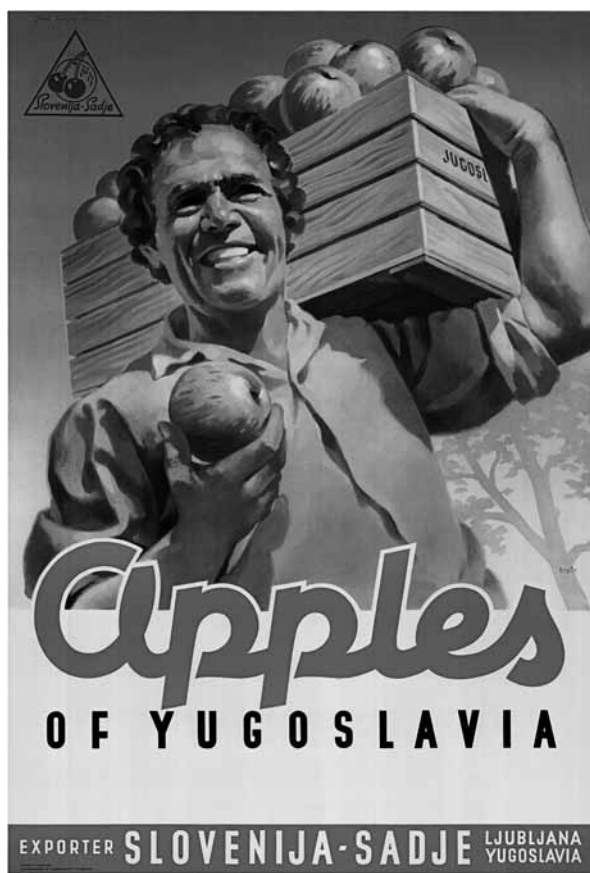
Delovanje podjetja so najbolj ogrožali zakasnitveni roki dostave blaga v tujini. Prav tako včasih ni bilo moč doseči načrtovanih količin izvoza zaradi slabih letin, katerih vzrok sta bili toča ali suša, različnih boleznin in zaradi slabe razporeditve delovne sile, zato so sadje

¹² SI AS 241, 4, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945-1951, št. 320/3 in št. 317/4.

¹³ Himmelreich, Pike, špekulanti in Trumanova jajca, str. 92-3.

¹⁴ SI AS 241, 5, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945-1951, št. 366/5 in št. 367/5.

¹⁵ SI_ZAL/0733, 94, Razširjen komercialni sestanek, leto 1983. Poleg sadja je podjetje Slovenija sadje leta 1952 trgovalo tudi z zelenjavo, z živino in živilskimi izdelki (krma), s cvetjem in okrasnim listjem, z brezalkoholnimi pijačami (sadni sokovi), z živili in gospodinjskimi potrebščinami (med in začimbe) in z gozdni plodovi ter sadeži.

Plakat podjetja Slovenija sadje za izvoz jabolk v tujino. (Kartografska in slikovna zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice. Avtor: Janez Trpin, 1949).

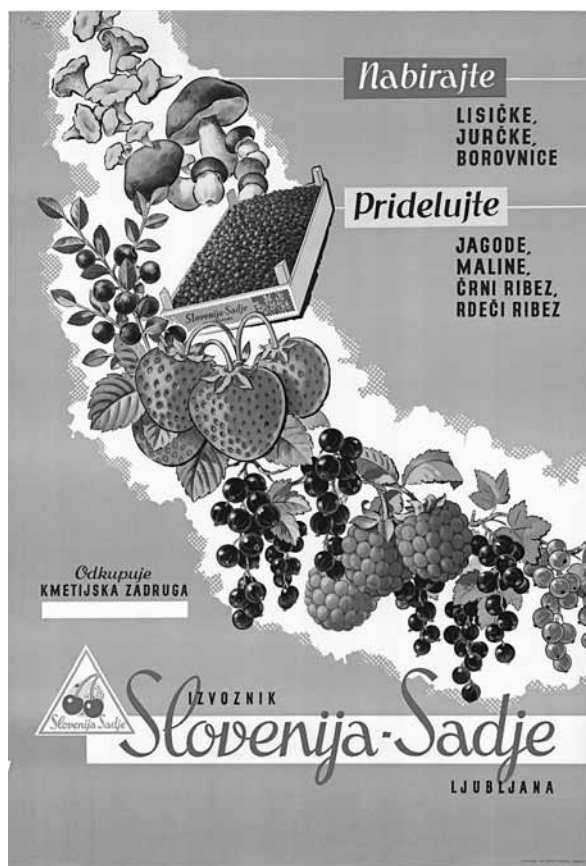
včasih namesto v izvoz namenili v domačo potrošnjo in industrijsko predelavo.¹⁶

Ko je Meta prišla v pisarno podjetja Slovenija sadje iz Heliosa, je bila sprva razočarana: »Kako sem mela gor v Heliosu lušno pisarno, k sem pršla ke notr, so ble pa stare mize, peresnik pa črnilo.« Sem rekla: 'S tem bom js pisa-la'?« Meta je v podjetju Slovenija sadje delala v računovodstvu kot samostojna obračunska devizna referentka, kjer so zaposlovali ljudi, ki so bili po izobrazbi nižji finančni revizorji, knjigovodje in komercialni pripravniki s končano srednjo šolo.¹⁷ Njeno delo je zajemalo pisanje dopisov v nemščini, akreditivov, vodenje evidenc, faktur, kreditov in pisanje poročil za Beograd. Meta je tekoče govorila nemško, zato je lahko svoje znanje uporabila pri delu z ljudmi iz nemško govorečih držav, z ostalimi pa se je sporazumevala v angleščini.

Njena osrednja naloga je bila pisanje obračunov za izvoženo blago in končnih obračunov, v katerih je računala mesečne stroške in dobiček od prodaje, izračune

¹⁶ SI AS 241, 5, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945-1951, št. 320/3.

¹⁷ SI AS 241, 4, Ministrstvo za izvoz in uvoz LRS 1945-1951, št. 316/4.

Plakat podjetja Slovenija sadje za odkup sadja in gozdnih sadežev v kmetijskih zadrugah. (Kartografska in slikovna zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice. Avtor: Janez Trpin, 1960).

pa je posredovala v knjigovodstvo. »Potem smo že takrat ugotavljal, al mamozgubo, al dobiček. Js sem kalkulacijo prvič dobila v roke, pa sn rekla: 'Tovariš direktor, a veste kaj, take kalkulacije, k sem jo pa ta mesec nardila, je pa še nkol nisem, ker mamozdobiček!' Je reko: 'Js sn to vedo!' Veš, so vedl, ker oni nardijo tut kalkulacijo. Js sn bla takrat najbl vesela, kadar sem mela dobiček. Takrat, k sem mela pa zgubo, sem pa rekla: 'Jo, pa spet mamozgubo'.« To je Meta dejala v zelo žalostnem tonu, ki je razkrival, da se je močno identificirala z uspehom podjetja ter občutila ponos v njegovi stabilni rasti.

Ko sva se z Meto pogovarjali o njenih kariernih ambicijah, mi je dejala, da je imela v Kemični industriji Ljubljana možnost službenega napredovanja, kjer bi lahko nadomestila mesto računovodje, vendar ga je zavrnila: »Iz Kemične direkcije so rekl, da nimam nobene ambicije. Veš, js nishotla prevzet, zato ker ženska računovodja bit je težko. Ne vem ... Sn rekla: 'Tega nikdar'. Sem za uno slišala, kako je žleht, pa sn rekla, da lahko js tut taka žleht postanem.« Po večletnem članstvu ji je okrajni komite Zveze komunistov ponudil študij novinarstva v Beogradu, ki pa ga je zavrnila: »To pa ne bi šla. Pa tut oče mi je zabrano, je reko: 'Ti si bolj tak švoh zdravja, pa

ne vem, kako bo tole. Tle maš mamo, pa ti postreže.»

Vera, ekonomistka, rojena leta 1928 v Mariboru, sicer šefica izvoza v podjetju Slovenija vino, ki je službeno hodila v Beograd na sejem v zunanjetrgovinsko zbornico, se je spominjala, da so se morale ženske na visokih položajih ves čas dokazovati moškimi. *»Bilo nas je trinajst izvoznikov vina, jaz sem bila edina ženska. In jaz pridem v Beograd prvič, mam konferenco, pa en moški pravi: 'Pa šta če ovo žensko?' Pa sem rekla: 'Može, može!' Pa me gledajo vsi: 'Šta je ovo?' Sem rekla: 'Ja mogu, da udarim po mizi ako mislite, da je to potrebno.' Potem pa so začel ploskat in je blo konec te psihoze.«*

Uslužbenci podjetja Slovenija sadje na ogledu hladilnice v Mariboru.
(Vir: Osebni arhiv sogovornice.)

Na delo v socializmu skozi perspektivo vsakdanjega življenja žensk lahko pogledamo tudi skozi perspektivo emancipacije, saj so ženske z legitimiranjem sebe kot družbenih subjektov in z doseganjem določene avtonomije izzivale tradicionalno vlogo žensk, spodkopavale hierarhije med spoloma in včasih prekršile patriarhalne norme. Čeprav je država vzpostavila, celo institucionalizirala prostore za ustvarjanje spolnih identitet in ohranjala vloge med spoloma s strogo delitvijo dela, so ženske izpodbijale podrejenost svojih interesov. Skozi analizo vsakodnevnih praks in diskurzov sogovornic lahko opazimo, da so konstruirale svojo identiteto kot ženske in delavke na različne načine; tudi tako, da so izražale nasprotne hegemonске pozicije, ki so nasprotovale dominantnim diskurzom in reprezentacijam o njih.¹⁸

Meta mi je ponosno povedala, da je svoje delo v službi zmeraj opravila prva in da so ji nadrejeni zaupali, prav tako pa se je bila pripravljena dodatno učiti. Spominjala se je, da so v knjigovodstvu najprej seštevali ročno, sredi 50-ih let pa so se začeli pojavljati prvi računalniški stroji in mlinčki. *»Smo sešteval, nastavl, pol pa vrtel. To je tko fajn zračunal, js sn skos delala na tist. Je pršo k men direktor računovodstva, pa prav: 'Ti, Meta, veš, ti pa te stvari ne boš mogla delat tko ročno, se boš mogla teh strojev navadit.' Pol sem pa počas začela. Ampak naše so ble take, da so rekle: 'Ah, če sn cel življenje, bom pa še to!' Js sem si pa popoldne, ko sem bla sama, hitr to ogledala, pa sem začela računat.«* Meti je njena zaposlitev predstavljala tudi intelektualni izziv, saj se je morala spoprijemati z novimi nalogami, da bi osvojila potrebna znanja. Kot je opozorila Vida Tomšič, zaposlenost ne daje ženski

samo ekonomske samostojnosti, ampak ji pomeni tudi uresničevanje potrebe, da se kot osebnost potrdi z delom in razvija svojo ustvarjalnost.¹⁹

Samoupravno podjetje Slovenija sadje je v prvem petletnem načrtu delovalo po socialističnih načelih liberalizacije dela in neposredne demokracije delavcev, ki so imeli organiziran in izvoljen reprezentativni odbor.²⁰ Delavci sami naj bi v podjetju nadzirali vire in proizvodnjo, določali višino plač in razpolagali z denarjem, namenjenim za dopust in stanovanja, prav tako naj bi določili tudi svojega direktorja. Meta se je spominjala, da je imel direktor samo dva do trikrat višjo plačo od zaposlenih delavcev, kar je bil pogost argument mojih sogovornic in sogovornikov za dojemanje socializma kot pravičnega.²¹

»Nadur nismo mel nč plačanih. Če bi še enkrat pršla, ne bi šla nikdar k Slovenija sadju v službo!« Meta danes ocenjuje, da ni imela dobre plače za tiste čase in čeprav ji je direktor dejal, da bi si zaradi pridnosti zaslužila

¹⁸ Glej: Hofman, *When We Were Walking Down the Road and Singing*; van Hoven, *Women at Work*.

¹⁹ Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 90.

²⁰ Samoupravljanje predpostavlja socialistični sistem lastnine, v katerem sredstva proizvodnje, javnega prevoza in stanovanja niso v zasebnem lastništvu, niti ne v lasti države, ampak v lasti vseh ljudi v družbi. Po letu je bila 1948 Jugoslavija izključena iz Kominforma, zato so sledile reforme, ki so nadomestile sovjetski model državnega socializma z novim samoupravljalnim socialističnim sistemom in z njegovim osrednjim sloganom: "Tovarne delavcem!" Reforme so vključevale model družbene lastnine in nadomestile državno (Klemenčič in Žagar, *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples*, str. 203).

²¹ Povprečna bruto plača desetih odstotkov zaposlenih z najnižjimi plačami je bila v razmerju ena proti tri z najvišjimi bruto plačami zgornje desetine zaposlenih.

povišico, je zaradi solidarnosti do drugih in ohranjanja dobrih medsebojnih odnosov ni sprejela. »Sodelavke res da so ble na nižjih delovnih mestih, ampak js sn hotla, da dobimo vsi povišico, drgač bi me pa vsi grdo gledal. Favšarija je dons, zmeri je bla. Js sem bla pa taka trapa! Če je človek predober, je oslu podoben. Js sem se vlekla za cel naš oddelek, plače pa nisem dobila večje.«

Poleg plače je Meta kot uslužbenka podjetja Slovenija sadje enkrat letno prejela bon v višini 1.000 dinarjev kot darilo za dan žena, njene sodelavke, ki so bile matere, so prejele bon v višini 1.000,00 dinarjev na otroka v starosti do deset let, prav tako so uslužbenci prejeli nagrado ob delovnih jubilejih.²² Po enem letu službovanja v Slovenija sadju je pri svojih 27 letih Meta zbolela za tuberkulozo in se pet mesecev zdravila v zdravilišču na Pohorju, istočasno pa je zbolel tudi njen oče. V teh težkih časih so njej in družini pomagali sodelavci podjetja: »Je bla pa taka dobra njihova gesta, k sn js pršla iz Pohorja z vlakom. So me pričakal na postaji in je ena od sindikata prnesla 12.000 dinarjev. Sn dobila to kot eno darilo od sindikata, ker takrat je blo pr nas kr težko. To je blo zame takrat veš kolk vredno! Takrat je blo hudo. Denarja ni blo.«

Meta mi je večkrat dejala, da ji je danes žal, da je v podjetju Slovenija sadje ostala vse do upokojitve. Menila je, da je bila premalo plačana, glede na to, da je bilo Slovenija sadje sezonsko podjetje in je morala v službi pogosto ostajati do večera. Poleg tega si je želela delati še v kakšnem drugem podjetju, in čeprav je imela možnost delat drugje, se je čutila dolžno, da ostane, predvsem zaradi pomoči sodelavcev, ko je bila bolna. Ne samo da so ji denarno pomagali, prav tako so jo obiskovali v zdravilišču in ji varovali delovno mesto, dokler ni ozdravela. »Vse tri mesce so me čakal, obiskval me gor. Js nisem nobenmu povedala, pol je pa direktor reko: 'Meta, mi dobr vemo, kaj maš ti, pa ne sekiri se zarad tega. Ti boš mela vse, ko boš pršla nazaj.' In js sn se pol bala: 'Kaj pa, če še enkrat zbolim?' Zato nisl dala odpovedi.«

Plačano delo je vplivalo tudi na večjo družbeno integracijo žensk. S službovanjem v podjetju Slovenija sadje je Meta pridobila tudi nove prijateljice in s tem razširila svojo socialno mrežo. »Smo se zastopile fajn,«

je opisala vzdušje v pisarni. Meti je bilo tovarštvo med sodelavkami v službi izjemno pomembno. To je bil tudi eden izmed razlogov, zakaj je zapustila delovno mesto v Heliosu in odšla v podjetje Slovenija sadje. Tukaj je našla nekaj prijateljic, s katerimi je še danes v stiku.

»Js sn čist na konc sedela pa kadila. Pol je bla pa ena, je bla dost mlajša, je že umrla, od enga zdravnika hčirka. Je bla pa tak humorist. Pol je včas pršla k men tko viz-a-vi: 'Metica, a boš kej kadila? A kej pogrešaš cigarete?'« Ko je Meta začela delati v podjetju Slovenija sadje, se je navadila tudi na prej neznane družabne navade, kot je pitje kave in kajenje, ki so sodelavke med seboj še bolj povezele. »Sem rekla: 'Js kave ne pijem.' Sem jo poskusla, mi je bla pa všeč, pa sem jo vsak dan pila, dve al pa tri. To je sama razvada. Kot cigarete. Pa smo tut kadile, vse.« Kot delavka v podjetju Slovenija sadje je bila Meta del širšega kolektiva, ki je bil pomemben del njenega družabnega življenja zaradi tovarštva in medsebojne podpore, kar je pozitivno vplivalo na kvaliteto njenega življenja.

Meta s sodelavkami podjetja Slovenija sadje. (Vir: Osebni arhiv sogovornice.)

Leta 1956, ko je bilo Meti 38 let, se je preselila iz rodni Domžal v Ljubljano, natančneje v Moste. »Direktor je reko: 'Meta, če hočeš dobit stanvanje, dej si prošnjo napiš, dokler sn še js v tem svetu pa v upravnem odboru podjetja.' Sodelavka je pa prošnjo napisala, zarad tega, ker men ni blo do tega, da bi js starše pustila.« Meta, ki je bila kot delavka upravičena do najema stanovanja, se je spominjala, da so imela v njeni stolpnici stanovanja različna podjetja, ki so jih oddajala uslužbencem. Svojo garsonjero je odkupila po osamosvojitvi Slovenije, kar ji je omogočil Jazbinškov zakon, ki je stopil v veljavo v začetku 90-ih let, na podlagi katerega so lahko najemniki družbena stanovanja odkupili pod ugodnimi pogoji.

²² SI_ZAL/0733, 94, Razni zapiski, leto 1984.

Podjetje Slovenija sadje je prišlo pod okrilje Mercator Mednarodne trgovine in bilo preimenovano v Mercator Slovenija sadje, ko je bila ustanovljena temeljna organizacija Zunanja trgovina 1. januarja 1981 v okviru Mercator Mednarodne trgovine z namenom opravljanja zunanjetrgovinske dejavnosti s področja agroživilstva. Podjetje je poslovalo uspešno in število zaposlenih se je hitro višalo. Leta 1981 je bilo zaposlenih 93 delavcev, leta 1988 pa že 233.²³ To je bila ena največjih uvozno-izvoznih družb v celotni Jugoslaviji, ki je ustvarila temelje za razvoj današnje Mercatorjeve mednarodne trgovine.²⁴

Le nekaj let po združitvi je Meta začela razmišljati o upokojitvi. Tako kot ostalim Slovencem, je tudi njej pripadala državna pokojnina do smrti. Čeprav jo je direktor prosil, naj podaljša službovanje, se je zaradi zdravstvenih težav leta 1985 upokojila. »Sej so rekl: 'Meta, ostan še, bo odprto še izvozno-uvozno podjetje mesa, bo treba tut obračunska devizna sredstva izračunat, na uvozu boš tut pomagala.' 'Ah', sem rekla, 'ne maram'.«

»Is sem pa tulk delala, da nobenmu človeku ne morem povedat, kulk,« je Meta večkrat dejala. Meta je, tako kot večina Jugoslovanov in Jugoslovank, delala tudi udarniško, pogosto ob nedeljah, ki so sledile delovnim sobotam in s ponosom se je spominjala, kako veliko se je po vojni gradilo v Jugoslaviji: »Čeprav pravjo, da nismo nič naredl, js pa vem, da smo velik delal. Pa vse zastonj! Nam ni blo težko nadure delat. A smo kdaj za nadure hotl, da se plačajo? To je bla čist druga mentaliteta.« Danes so sogovorniki ponosni na to, da so s svojimi rokami izgradili domovino in na skupne dosežke mladinskih delovnih akcij. Materialno žrtvovanje in težko delo dojemajo skozi prizmo socialistične ideologije, ki jim je porajala občutek, da delajo za višje dobro svojega naroda in človeštva. Navkljub težkemu delu se sogovorniki in sogovornice udarniškega dela spominjajo kot lepega obdobja, saj so se zvečer pogosto zabavali in družili med petjem in plesom.

Metini spomini na delo v socializmu razkrivajo raznolike diskurze. Na eni strani je občutila delo kot izčrpujočo stresno dejavnost, ki ji je vzela ogromno prostega časa, saj je večkrat potožila, da je delala vse do večera. Delo je zato doživljala tudi kot neizpopolnjujočo dejavnost, ki jo je silila v odrekanje, za katerega ni nikoli prejela zadostne zahvale in nagrade v obliki plačila. Glede na osebne izkušnje svojih sogovornikov in sogovornic je delo v socializmu, tako plačano, kot tudi udarniško, predstavljalo obvezo, trud in breme, ki je lahko vodilo v izčrpanost.

Po drugi strani pa je Meti zaposlitev predstavljala tudi kreativen izziv in ji nudila možnost samoizpolnitve, predstavljala vir moči in osebne potrditve, neodvisnosti, vrednosti in časti, ki ji je osmišljala življenje.²⁵ Ponosno se je spominjala direktorjevih besed: »Is brez Mete ne bi moglo nič. Njene stvari bi najdo ob polnoči vse tko pošlitan, edina.« Sogovornice so se s ponosom spominjale svoje marljivosti v službi. V zahvalo za trdo delo in nadure so uživale tudi v materialnih in simbolnih nagradah.

Lastni zaslužek je ženskam, kot je Meta, omogočil oblikovanje novih socialnih mrež in selitev v večje mesto, kjer je lahko uživala večjo svobodo. S tem se je delno osvobodila vpliva patriarhalne družine in omejujočega življenja na vasi. Meta je od doma odšla pri svojih 38 letih, kar je bilo za tiste čase izjemno pozno. Dejala mi je, da je bila zelo navezana na svoj kraj, predvsem je uživala v pogledu na Alpe, prav tako ji je, dokler je še živela doma, kosilo in večerjo skuhala mama, kar je bilo zanjo udobno. Njena želja po migraciji iz ruralne skupnosti v večje mesto ni izvirala samo iz potrebe po preživetju, ampak tudi iz želje po pustolovščini, svobodi in spremembi načina življenja. S selitvijo je dobila nov način zamišljanja svojega življenja in preživljanja prostega časa. Z razširitvijo svojih obzorij in z življenjem večjem mestu se je povečal tudi izbor njenih življenjskih alternativ, kar je pomembno vplivalo na potek njenega življenja.

Vpliv zaposlitve žensk na njihove potrošne prakse

Meta je za eno izmed prireditev, ki se je odvijala v domu starejših, želela obleči majico z izrezom, vendar ni bila prepričana, če je zaradi njene starosti primerna zanjo. »Pa saj smo stari in gube so tu, s tem se je pač treba sprijaznit!« Toda bolj kot sem Meto spoznavala, bolj mi je postajalo jasno, da se s staranjem ne bo nikoli zares sprijaznila. Ko mi je pripovedovala o bivši sodelavki v službi v podjetju Slovenija sadje, ki je bila deset let mlajša od nje, je dejala: »Je bla tako luštna, zdej je pa prov ... Stara.«

Med nanosom šminke na ustnice me je Meta vprašala, če se barva dovolj vidi: »A je premočno, al lahk še mal bl?« Dejala je, da ji včasih uspe, včasih pa se čisto mimo namaže. V znak razumevanja sem ji samo pokimala in vedela je, da jo razumem. »Še zmeri je svetla, a ne? Nimam šmink, vse so tok mastne ...« se je kritično opazovala v ogledalu in medtem nejevoljno odkimavala. »Takrat sem se pa že kr ornk šminkala, ko sem pr Slovenija sadju delala.« Ličila je kupila na poti v službo ali iz nje v drogeriji na Miklošičevi ulici. Podjetje Slovenija

²³ SI_ZAL/0733, 95, Poslovno poročilo MMT TOZD SS, Zunanja trgovina, leto 1986.

²⁴ Interni časopis Mercator, str. 18.

²⁵ Glej: Koleva, *My life has mostly been spent working*.

sadje je obiskalo ogromno poslovnih partnerjev iz tujine, ki so tamkajšnjim uslužbenkam in uslužbencem pogosto prinesli kakšna darila: »Veš, k so pršli od uzuni, so nam zmeri kej prnesl. Ene dobre ženske cigarete, al pa kakšne šminke. Takrat, ko še ni blo tolk. Na izvozu smo me kr velik dobile.« V tem podpoglavju si bomo podrobneje pogledali, kako so Meta in ostale sogovornice upravljale z lastnim zaslužkom, predvsem kaj so si zanj kupile ter kako se je njihova zunanja podoba spremenila z zaposlitvijo.

V obdobju po koncu 2. svetovne vojne je v revijah in časopisih prevladovala podoba žensk kot mater, heroinj, delavk in soproj. Upodobljena je bila socialistična superženska in delavka, ki je zaradi svoje delovne vneme in predaje socialistični ideji presegala kvote in hkrati ohranila »tradicionalne ženske kvalitete«, kot je žrtvovanje in predanost za druge. Od 50-ih let dalje je v ospredje prihajal lik žene, matere in gospodinje, pri čemer se je lik mladih neustrašnih partizank, ostarelih kmetič in tovarniških delavk deloma še ohranil, ob njih pa so se vse pogostejše pojavljale urejene in modno oblečene ženske. Jill Massion pravi, da je prišlo do obrata v vizualni reprezentaciji delavk kot preprosto oblečenih traktoristk in tekstilnih delavk, ki so jih nadomestile glamurozne in lepe delavke. Ta obrat je naznanjal novo dobo socializma, in sicer napredek brez žrtvovanja.²⁶ Ključna sprememba, ki jo lahko opazimo v tem obdobju je, da bralkam ženske revije pomagajo izboljšati kvaliteto njihovih življenj.

Obremenitve, ki jih je ženskam prinesel polni delovni čas, skrb za otroke in gospodinjstvo, so bile en vidik življenja v socializmu, ki pa ni bil edini. Zaposlene ženske so bile finančno neodvisne, kar je botrovalo temu, da so iskale raznolike prostočasne aktivnosti tudi izven doma in načine kultiviranja svoje ženskosti skozi potrošnjo. Jugoslovanski socialistični sistem je ženske vse bolj spodbujal k užitkom nakupovanja v prostem času. Kot navaja Sharon Zukin, je skladno s socialistično ideologijo delavec delal za dobro ljudi in sistema, ne pa za lasten materialni interes, toda Jugoslavija je bila prva socialistična država, ki je eksplicitno določila, da je legitimno delati za zvišanje življenjskega standarda posameznikov.²⁷

Potrošništvo v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji se je precej razlikovalo od socialističnih držav t. i. Vzhodnega bloka, predvsem zaradi Titovega spora s Stalinom, po katerem je Jugoslavija dobro desetletje kasneje postala članica neuvršenih in se zaradi odmika od Sovjetske zveze v petdesetih letih zblížala z Zahodom, s čimer je

bila jugoslovanska družba kulturno bliže kapitalističnim državam. Politična orientacija po letu 1965 je bila naklonjena potrošnji, a močnejša orientacija k potrošni družbi se je pojavila v kasnejših desetletjih socializma, saj so takrat bolj sistematično in načrtno pristopali k ustvarjanju želja potrošnikov.²⁸

S svojo prvo plačo, ki je ženskam ponudila večjo svobodo pri načinu potrošnje, si je Meta kupila obleko. Sogovornice so si za svoj prvi zaslužek pogosto kupile čevlje, obleko, najlonke ... Te dobrine so jim služile kot vizualni opomniki za njihove delovne dosežke. Alenka, tekstilna delavka, rojena leta 1935 v Ponikvi pri Šentjurju, se je spominjala: »Za prvo plačo sem si kupila čevlje, ene lepe salonarje. Črne, s peto. Želela sem biti tako lepo oblečena, kot drugi.«

Miranda, rojena v Mostu na Soči leta 1941, ki je kot gospodinja delala v sosednji Italiji, se je spominjala, da so bile zaposlene ženske lepše oblečene od nezaposlenih: »Tistokrat smo pa bli lepo oblečeni. Sn bla nobl, bolj k te, k niso hodile delat. Se je zlo poznalo.« Danica, učiteljica, rojena leta 1927 Mostu na Soči, se je spominjala, da je zaposlitev žensk iz podeželja pozitivno vplivala tudi na njihov način oblačenja. »Tolmin je večji kraj, je pa kup enih vasi zdrav. Ob nedeljah, to je blo okol osem-inštiridesetga leta, smo hodil k maš. So pršle ženske peš od vsepovsod. Lepo oblečene, ampak če je pršla pa iz ene vasi, Svet križ al pa kej, si pa prav vido, da so kmečki. Ne da jih ponižuješ, ampak niso mel smisla. Ko so pa kmetje začel delat v industriji, se je pa vse skupej spremenilo na dobro.«

Sogovornice so si pogosto prenehale barvati lase, ko niso več hodile v službo ali pa so bile premeščene na oddelek, kjer niso več imele opravka s strankami. Sonja, trgovka, rojena leta 1928 v naselju Ljubljana Polje, ki je delala v podjetju Elektro, se je spominjala: »K nam so pršli od povsod, iz Vojvodine, iz Srbije, Hrvaške in vedno smo morale bit lepo urejene. Od frizure do ... Dokler sem hodila v službo, sem se barvala, potem sem pa opustila.« Nova identiteta zaposlenih žensk se je navzven manifestirala tudi v drugačni, bolj urejeni zunanji podobi in načinu oblačenja. Identitete nastajajo diskurzivno, skozi pripovedovanje o sebi, v odnosu do družbeno pomembnih drugih in se izražajo skozi odnose z ljudmi, prostori in z materialnimi dobrinami.²⁹ Ženska tako postane aktivna tvorka svojega življenjskega stila, ki z izbiro dobrin tvori svojo individualnost oziroma 'izdeluje ženskost'³⁰ skozi nakupovanje, saj 'ženskost' ni naravno dana, ampak je izdelana, tudi z nakupom dobrin. Pri

²⁶ Massion, *Workers under Construction*, str. 19.

²⁷ Zukin, *Beyond Marx and Tito*, str. 61.

²⁸ Erdei, *Odrastanje u poznem socializmu*, str. 233–4.

²⁹ Miller et. al., *Shopping, place and identity*, str. 24.

³⁰ Winship v Lury, *Consumer Culture*, str. 134.

tem pa velja opozoriti, da je bila potrošnja vedno odvisna od ženskega družbenega statusa in njenih sredstev.

Urejenost žensk ni bila nujno povezana z ličili in modnimi oblekami, ampak predvsem s čistočo oblačil in teles, ki so jih dojemale kot pozitivno vrednoto, ki so jo matere skušale privzgojiti tudi hčeram. Marica, vzgojiteljica iz okolice Celja, rojena leta 1944, se je spominjala, da ji je mama govorila: »Veš, ženska mora vedno gledat na to, da je urejena. Tut, ko se enkrat poroči, ko ma družino. Ne sme mislit, da je pol za njo vse dobro. Veš, pol pa ni čudno, da moški po drugih gledajo, če ma doma tako strašilo. Čeprav je bla preprosta ženska, je pač mela to v sebi in tak me je vedno na to navajala.«

Kot ugotavlja Daniel Miller, obstaja tesen odnos med posedovanjem dobrin in konstrukcijo identitete, prav pa tako ljudje z nakupovanjem dobrin izražajo temeljne družbene vrednote.³¹ Dobrine postanejo tudi osnovna oblika, skozi katero ljudje te vrednote razumejo in prepoznajo. Urejenost žensk je bila ena izmed najbolj pomembnih vrednot, še posebno na delovnem mestu. »Če ste bli v eni taki službi, ste moral bit tut urejen tak, k je treba« mi je pojasnila Meta. V novejših raziskavah o potrošni kulturi velja potrošnja za ključno sfero ustvarjanja statusa in identitete posameznikov, potrošniške dobrine pa predstavljajo sredstva za ustvarjanje družbenega videza, življenjskega stila in vrednot.³²

S tem, ko se je Meta zaposlila, se je spremenil tudi njen zunanji videz, saj je kot zaposlena uslužbenka morala v službo prihajati bolj urejena. Za razliko od zaposlenih žensk so se tiste, ki niso bile zaposlene, s svojo zunanjo podobo ukvarjale manj. Josipa, rojena leta 1930 v Čakovcu, ki se je leta 1956 priselila v Maribor in je doma gospodinjala, je dejala: »Jaz v službo nisem hodla. Če si v službi, več rabiš. Se moraš preoblačiti. Ne moreš it vedno v enem. Sem bla vedno doma. Komu se bom rihtala – vrtu?«

Pierre Bourdieu je v svojem delu *Razlikovanje*³³ podrobno raziskal zamisel, da so vse potrošniške prakse kulturni, ne samo ekonomski fenomen, saj vsaka potrošnja blaga, ki ga kupimo, vedno vključuje sodbe o nas samih in sodbe o okusu drugih ljudi, zato je zanj potrošnja tako ekonomska kot tudi družbena aktivnost. Potrošniki z izbiranjem med različnimi vrstami dobrin izbirajo med zanje dosegljivimi položaji v družbi. Kot pravita Mary Douglas in Baron Isherwood, postane z uporabo potrošnih dobrin viden določen niz sodb v

procesu klasifikacije oseb in dogodkov, zato je potrošnja proces, v katerem so vse socialne kategorije nenehno na novo opredeljene.³⁴

Metino pripovedovanje o njenih oblačilih razkriva čustven odnos, ki ga je vzpostavila do teh predmetov: »Ta kostimček je bil pa tok luštn! Tega sn mela pa tko rada, da ti ne morem povedat!« Ponosno se je spominjala, da so njenega spremljevalca v Ljubljani njuni znanci večkrat spraševali, kje Meta kupuje tako lepa oblačila. Zarotniško mi je povedala, da ji jih je šivala šivilja iz Črnuč. »Takrat je blo velik trgovin z blagom, konfekci-je ni blo, smo bl kupval blago. Frančiškanska pa to, to so ble same trgovine z blagom. Tam so mel kakšne fajn ostanke.« S sodelavkami so si ogledovale kroje za obleke v slovenskih ženskih revijah, kot sta *Jana* in *Naša žena*, prav tako pa tudi v tujih, kot sta *Neue mode* in *Burda*. Ženske so, kot ugotavlja Djurdja Bartlett, postale glavne prejemnice novega oblačilnega okusa, preko katerega se je kanaliziral socialističen »civilizacijski proces«.³⁵ Ženske revije in časopisi so igrali pomembno vlogo, ker so se ženske v njih srečevale z reprezentacijami »nove ženskosti«.

Meta je imela znance v ameriškem Clevelandu, od katerih je včasih dobila kakšno pošiljko oblačil, vendar je ameriška moda ni pretirano navdušila: »Amerikanci niso bli nkol lepo oblečen, niso mel modo. Tut k so hodil potem tle na počitnce, pa po morju, so ble ženske tko čudn oblečene, da js ne bi bla nkol taka.« Kljub takšnemu odnosu do ameriške mode pa ji je bilo zelo všeč, da so jo ljudje primerjali z Jacqueline Kennedy, ženo ameriškega predsednika Johna F. Kennedyja, ki je veljala za eno najlepših žensk. Ob gledanju fotografij iz svoje mladosti se je Meta spominjala: »Vsi so mi rekli, da sem čist podobna Jacqueline Kennedy in so me klical Džeklinka.« Smeje se je spominjala, da so jo kdaj tudi prosili, če jo lahko fotografirajo: »So rekl: 'Bomo Žeklinko slikal!'«

S svojo prvo plačo je Meta finančno pomagala mlajši sestri in poravnala dolg svojih staršev. »Nisem si mogla ne vem kaj kupt, sem mogla takrat dost pomagat, da je najmlajša sestra sploh nardila srednjo ekonomsko šolo.« Meta je do svojega 38. leta živela doma pri starših in finančno ves čas pomagala svoji družini, kar danes obžaluje in meni, da bi se morala že prej odseliti na svoje. Večkrat je pripomnila, da tisti, ki se odselijo od doma, živijo bolje od tistih, ki ostanejo doma: »Oni so si iz svojih plač lahko neki ustvarjal, js sem mogla pa doma pomagat.«

³¹ Miller, *Modernity*.

³² Glej: Slater, *Consumer Culture and Modernity*; du Gay in Hall et. al., *Proizvodnja pomena v potrošnji*.

³³ Bourdieu, *Distinction*.

³⁴ Douglas in Isherwood, *The World of Goods*, str. 45.

³⁵ Bartlett, *FashionEast*, str. 189.

Obleka za v službo. (Vir: Osebni arhiv sogovornice.)

Obleka za prosti čas. (Vir: Osebni arhiv sogovornice.)

Petletni gospodarski plan Ljudske republike Slovenije v letih 1947–1951 je predvideval izboljšanje življenjskega standarda državljanov s predmeti široke potrošnje, predvsem z živili, obutvijo, oblačili, ne le količinsko, ampak tudi kakovostno. Leta 1952 se je v Jugoslaviji povišala možnost nakupa industrijskih proizvodov z uvajanjem posojil zanje. V Sloveniji je večino kreditov odobrila Narodna banka, največ za pohištvo in radijske aparate. V začetku je vladal tog birokratski sistem odobravanja kreditov, saj je moral potrošnik izpolniti množico obrazcev, dobiti dva poroka, odbijajoča sta bila tudi pogoja o zastavni pravici na kupljeno blago in takojšnje plačilo do 30 % vrednosti blaga, zato so po nekaj mesecih postopek poenostavili.³⁶

Prvi kredit je Meta najela za nakup posteljnine, ki bi jo, če bi se poročila, imela za doto. »Na koncu je pa rekla prodajalka: 'Zdej pa še tolik ostane'. Is sem pa že prej naračunala za butare za kurjavo. Sem rekla: 'Če ste tok ljubezni, če mi lahko daste denar nazaj od kredita.' Sem mela tam eno poznano gospo, ker to se ni smelo delat.« Za najem kredita sta morali jamčiti dve priči s podpisom, da bo kreditojemalec lahko kredit vrnil. Meta se je spominjala, da je ena podpisnica podvomila, da bo sposobna odplačati kredit: »Jo, da si Meta upa vzeti tak kredit! Je pa ta druga rekla, k je tukaj podpisala: 'Bo že plačala, za Meto se pa ni treba bat'.« Meta se je spominjala, da so s sodelavkami med službenim odmorom tekle v Tkanino in si izbrale blago, za katerega so najele trimesečni kredit brez obresti, saj jim je redna zaposlitev, kot mnogim drugim Slovenkam, to omogočala.

Meta je najela kredit tudi za barvno televizijo in pohištvo. Ko je prva kolegica kupila barvni televizor, je menila: »Oh, tega denarja nis ne bom mela nikoli, ker je predrago. Denarja ni bilo. Potem sem pa kupila eno barvno.« Ker je morala odplačevati dva kredita, se je včasih finančno komaj prebila skozi mesec, zato si je denar občasno sposodila. »Včasih mi je zmanjkal, ker sem mogla kredite odplačevati. Sem mela tam eno sosedo, k je bila deset let mlajša, pa je mela že vse. Mi je dostokrat posodila denar, da sem shajala. Zato sem pa hodila v delavsko menzo.« Kot zaposlena v Slovenija sadju je imela možnost, da si v posebnem fondu izposodi denar, kar pa se v praksi, kot se je spominjala, ni vedno obneslo. »Is sn enkrat prosila, da bi si sposodila, pa ni bilo. Mi je sosedica posodila. Sem izstopila iz tistga. Sn rekla: 'K pa rabim, pa ni!'«

Iz pripovedi sogovornic, ki temeljijo na njihovih spominih o nakupovanju, je mogoče razbrati, da so izbirale preudarno, racionalno in predvsem varčno. Angela, direktorica Name, rojena leta 1921 v Ljubljani, se je

³⁶ Himmelreich, Pike, špekulanti in Trumanova jajca, str. 152–4.

spominjala: »Vedno sem vse na razprodaji kupila. Spomlad po novem letu, od petnajstega, dvajsetga januarja smo mel v Nami zimsko razprodajo, kasno v jeseni, k se je že šola začela, smo mel poletno razprodajo v septembru. Js sem vedno morala šparat.« V praksi sogovornice nakupovanja niso dojemale kot zapravljanje, ampak predvsem kot varčevanje.³⁷ Lasten zaslužek je ženskam, kot je Meta, omogočil nakupovanje dobrin, s katerimi so izražale lastno identiteto in kreativnost, pri tem pa so morale spretno upravljati z denarjem, da so skozi mesec ne samo preživele, ampak si tudi kaj kupile.

Preden se je Meta zaposlila in imela svoj zaslužek, na morje ni hodila, sedaj pa je lahko svoj denar porabila tudi za letovanje na morju. »Tja sn šla s svojim dnarjem, sn bla že v službi,« mi je ponosno dejala, ko je pripovedovala o svojem prvem dopustu na Braču. Kot plačana delavka je bila upravičena do vseh koristi plačanega dela: plače in pokojnine, dostopa do osebnih kreditov, plačanih počitnic, dostopa do hotelov in kampov, ki so bili v lasti njihovega podjetja. »Ampak naš oče takrat ... Kaj se je krego, da ne bom šla na Brač, pa sem rekla: 'Bom šla, sej grem s svojim dnarjem, zdej sn samostojna'. 'Figo si ti samostojna,' je reko, 'doma maš vse narjen'. 'Js sn bla samostojna šele takrat, k sn bla stara 39 let, k sn šla od doma, prej sn bla pa za njih, posebno za očeta, še zmer njegov otrok.«

Čeprav se je Meta s prejemanjem zaslužka počutila samostojno, se je v očeh svojega očeta zares osamosvojila šele s selitvijo na svoje in ne z lastnim zaslužkom, brez katerega pa seveda tudi selitev ni bila mogoča. Lastni zaslužek je bil temelj ženske emancipacije, ker jim je omogočil večjo avtonomijo pri izbiri moža in življenjskega prostora. Z zaposlitvijo v socialistični Jugoslaviji so se ženske, kot so mi dejale sogovornice, »postavile na lastne noge«. Lahko se strinjamo z Marino Blagaić in Renato Jambrešić Kirin, ki pravita, da je takšna politika zaposlovanja precej več prispevala k emancipaciji žensk, kot običajna retorika o enakosti spolov.³⁸ Če se navežemo na Susan Gal in Gail Kligman, so ženske z lastnim zaslužkom pridobile občutek zadovoljstva in večje samozavesti.³⁹ Delna odsotnost žensk od doma in njihov prispevek v družinski proračun, prav tako pa tudi ugled in nova znanja, so spremenila njihov položaj v družini, v kateri so bile v bolj enakopravnem odnosu z moškimi,⁴⁰ prav tako pa jih je plačano delo navdajalo z občutkom zadovoljstva, moči in večje lastne vrednosti.

³⁷ Prim. Miller, *A Theory of Shopping*, str. 7.

³⁸ Blagaić in Kirin, *The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage*, str. 50.

³⁹ Gal in Kligman, *The Politics of Gender After Socialism*, str. 53.

⁴⁰ Tomšič, *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*, str. 129.

Viri in literatura

Arhivsko gradivo

Arhiv Republike Slovenije

SI AS 241 Ministrstvo za izvoz in uvoz Ljudske republike Slovenije (1945–1951)

- Pravila o organizaciji in načinu poslovanja državnega gospodarskega podjetja republiškega pomena Slovenija sadje – št. 316/4; št. 317/4; št. 320/3; št. 366/5; št. 367/5
- Poročilo o izvozu iz leta 1952, št. 979/52.

Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI_ZAL/0733 Mercator Ljubljana – Razni zapiski, leto 1984. – Razširjen komercialni sestanek, leto 1983.

- Poslovno poročilo MMT TOZD SS, Zunanja trgovina, leto 1986.

Osebni intervjuji

- Alenka (roj. 1935), Šentjur, 2013.
 Angela (roj. 1921), Ljubljana, 2014.
 Danica (roj. 1927), Ljubljana, 2014–2015.
 Josipa (roj. 1930), Maribor, 2014.
 Marica (roj. 1944), Celje, 2013.
 Meta (roj. 1928), Ljubljana, 2013–2015.
 Miranda (roj. 1941), Most na Soči, 2014.
 Sonja (roj. 1928), Ljubljana, 2013–2015.
 Vera (roj. 1928), Ljubljana, 2013.

Časopisje

- Vse najboljše že 60 let. *Časomer: Interni časopis Mercator, d.d.*, jubilejna izdaja 2009.

Literatura

- Abu-Lughod, Lila: The romance of resistance: tracing transformations of power through Bedouin women. *American Ethnologist*, 17, 1990, št. 1, str. 41–55.
 Bartlett, Djurdja: *FashionEast: The spectre that haunted socialism*. Cambridge, Massachusetts in London: The Mitt Press, 2010.
 Blagaić, Marina in Renata Jambrešić Kirin: The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: A Case Study of the Jugoplastika Factory. *Narodna umjetnost* 50, 2013, št. 1, str. 40–73.
 Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 2002.
 Čepič, Zdenko: Zvišanje življenjske ravni. *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena*

- Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (ur. Borak Neven in Jasna Fischer). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 1087–1093.
- Douglas, Mary in Baron Isherwood, *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*. London in New York: Routledge, 1996.
- Erdei, Ildiko: Odrastanje u poznem socijalizmu – od “pionira malenih” do “vojske potrošača.” *Devijacije i promašaji: Etnografija domačeg socijalizma*. (ur. Lada Čale Feldman in Ines Pirca). Zagreb: Biblioteka Nova etnografija, 2006, str. 205–40.
- Gay, Paul du, Stuart Hall, Linda Janes, Hugh Mackay in Keith Negus: Proizvodnja pomena v potrošnji. Primer Sonyjevega Walkmana. *Teorija in praksa*, 34, 1997, št. 4, str. 709–25.
- Gal, Susan in Gail Kligman: *The Politics of Gender After Socialism: A Comparative – Historical Essay*. Princeton in New Jersey: Princeton University Press, 2000.
- Himmelreich, Bojan: *Pike, špekulanti in Trumanova jajca*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2008.
- Hofman, Ana: When We Were Walking Down the Road and Singing: Rural Women’s Memories of Socialism in Serbia. *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe* (ur. Shana Penn in Jill Massino). New York: Palgrave Macmillan, 2009, str. 185–917.
- Hoven van, Bettina: Women at Work: Experiences and Identity in Rural East Germany. *Area* 33, 2001, št. 1, str. 38–46.
- Jeraj, Mateja: *Slovenske na prehodu v socializem: Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.
- Jogan, Maca: Slovenska (postmoderna) družba in spolna neenakost. *Teorija in praksa* 41, 2004, št. 1–2, str. 361–76.
- Jogan, Maca: Emancipacija žensk kot sestavina množične zavesti. *Ženske in diskriminacija* (ur. Maca Jogan). Ljubljana: Delavska enotnost, 1986, str. 67–83.
- Klemenčič, Matjaž in Mitja Žagar: *The Former Yugoslavia’s Diverse Peoples: A reference Sourcebook*. Santa Barbara, Denver in Oxford: ABC-CLIO, 2004.
- Koleva, Daniela: “My life has mostly been spent working”: Notions and Patterns of Work in Socialist Bulgaria. *Anthropological Notebooks*, 14, 2008, št. 1, str. 27–48.
- Lury, Celia: *Consumer Culture*. Cambridge in Oxford: Polity Press, 1996.
- Makarovič, Marija in Marta Košuta: *Ena duša in ena pamet: Življenske pripovedi iz Škedenja pri Trstu*. Škedenj: Slovensko kulturno društvo Ivan Grbec, 2008.
- Massion, Jill: Workers under Construction: Gender, Identity, and Women’s Experiences of Work in State Socialist Romania. *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe* (ur. Shana Penn in Jill Massino). New York: Palgrave Macmillan, 2009, str. 13–31.
- Miller, Daniel: *Modernity: An Ethnographic Approach: Dualism and Mass Consumption in Trinidad*. Oxford in New York: Berg, 1997.
- Miller, Daniel, Peter Jackson, Nigel Thrift, Beverley Holbrook in Michael Rowlands: *Shopping, place and identity*. London: Routledge, 1998.
- Miller, Daniel: *A Theory of Shopping*. Cambridge: Polity Press, 1999.
- Oakley, Ann: Interviewing Women: A Contradiction in Terms. *Turning Points in Qualitative Research: Tying Knots in a Handkerchief* (ur. Yvonna S. Lincoln in Norman K. Denzin). Oxford: AltaMira Press, 2003, str. 243–264.
- Patito, Jennifer in Melissa L. Caldwell: Consumers Exiting Socialism: Ethnographic Perspectives on Daily Life in Post-Communist Europe. *Ethnos*, 67, 2002, št. 3, str. 285–94.
- Ramšak, Mojca: *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003.
- Riessman, Catherine Kohler: When Gender is not Enough: Women Interviewing Women. *Gender & Society*, 2, 1987, št. 1, str. 172–207.
- Ritchie, Donald A. *Doing Oral History*. New York: Twayne Publishers, 1995.
- Slater, Don: *Consumer Culture and Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1997.
- Stanley, Liz. *The auto/biographical I*. Oxford, New York: Manchester University Press, 1992.
- Thompson, Paul: *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford in New York: Oxford University Press, 2000.
- Tomšič, Vida: *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*. Ljubljana: Delavska enotnost in Naša žena, 1980.
- Zukin, Sharon: *Beyond Marx and Tito: Theory and Practice in Yugoslav Socialism*. Cambridge, New York in New Delhi: Cambridge University Press, 2008.

Zusammenfassung

„DIESES GEFÜHL, WENN DU DAS ERSTE GEHALT BEKOMMST – JETZT KANNST DIR JA SELBER WAS KAUFEN“

*Bilder des täglichen Lebens slowenischer Frauen
nach dem Jahr 1945 aus dem Blickwinkel der
Berufstätigkeit und des Konsums*

In der Periode des sozialistischen Jugoslawien war die Vollzeitbeschäftigung ein wesentlicher Grund für den Eintritt von Frauen in die öffentliche Sphäre. Gleichzeitig veränderte sie die öffentlichen und privaten Bereiche des Lebens, das Verständnis von Männlichkeit und Weiblichkeit und die gesellschaftlichen Erwartungen gegenüber Frauen wesentlich. Durch die Erforschung der alltäglichen Lebenserfahrungen von Frauen im sozialistischen Slowenien und ihres Verhältnisses zur Erwerbsarbeit versucht der Beitrag die Veränderungen zu erklären, die die Berufstätigkeit im Sozialismus den Frauen brachte und die damit verbundenen Auswirkungen auf ihre gesellschaftliche und ökonomische Stellung. Der Beitrag basiert auf der Methode der Oral History, die erzählte Erinnerungen an das tägliche Leben analysiert, wie sie von Gesprächspartnerinnen und Gesprächspartnern geschildert werden, die über vergangene Ereignisse von historischer Bedeutung und ihre Einstellungen dazu berichten.

Arbeit wurde im sozialistischen Jugoslawien zum höchsten Wert erklärt, Arbeiter zu sein bedeutete gesellschaftlichen Status und war die primäre Art der Sozialisation. In der Nachkriegszeit wuchs die Zahl der berufstätigen Frauen in Jugoslawien ungefähr um das Neunfache an. Der eigene Verdienst war eine Grundlage der Emanzipation der Frauen, weil er ihnen eine größere Autonomie bei der Wahl des Ehemannes und des Lebensortes ermöglichte und ihnen das Gefühl von Zufriedenheit, moralischer Überlegenheit und Macht im Haushalt sowie Eigenwert gab. Der Beitrag umreißt, wo Frauen im Sozialismus beschäftigt waren und welche Positionen sie einnahmen; was ihnen der eigene Verdienst bedeutete und wie sie ihn verwalteten; wie sich durch die Berufstätigkeit ihre äußere Erscheinung veränderte und welche Bedeutung sie dem beimaßen.

Die Arbeit im Sozialismus kann auch durch die Perspektive der Emanzipation betrachtet werden, denn durch die Legitimierung ihrer selbst als gesellschaftliche Subjekte und die Erlangung einer gewissen Autonomie forderten Frauen die traditionellen Rollen heraus, untergruben die Hierarchie der Geschlechter und handelten manchmal gegen die patriarchalen Normen – und das obwohl der Staat mit einer strengen Arbeitsteilung die

Rollenaufteilung zwischen den Geschlechtern bewahrte. Durch die Analyse der täglichen Praxen und Diskurse der Gesprächspartnerinnen zeigt sich, dass sie ihre Identität als Frau und Arbeiterin auf unterschiedliche Arten konstruierten, darunter auch in der Form, dass sie gegen die dominanten Diskurse gerichtete hegemoniale Positionen ausdrückten.

Laut den persönlichen Erfahrungen der Gesprächspartnerinnen und Gesprächspartner war Arbeit im Sozialismus eine Verpflichtung, eine Mühe und Last, die zur Erschöpfung führen konnte. Einige erlebten sie als Tätigkeit, die keine Erfüllung brachte, die sie zum Verzicht zwang, für die sie nie ausreichend Dank und Belohnung in Form von Bezahlung bekamen. Auf der anderen Seite bedeutete die Berufstätigkeit auch eine kreative Herausforderung und Möglichkeit der Selbstverwirklichung, eine Quelle der Kraft, der persönlichen Bestätigung, der Unabhängigkeit, des Wertes und der Ehre. Als Lohn für die harte Arbeit genossen die Gesprächspartnerinnen die materiellen und symbolischen Belohnungen. Der eigene Verdienst ermöglichte den Frauen das Knüpfen neuer sozialer Netze und die Übersiedlung in größere Städte, damit verbunden auch neue Lebenskonzepte und Arten der Freizeitgestaltung.

Die Belastungen der Frauen durch Vollzeitbeschäftigung und Versorgung von Kindern und Haushalt waren ein Aspekt des Lebens im Sozialismus, aber nicht der einzige. Die berufstätige Frau war finanziell unabhängig, was dazu führte, dass sie auch außerhalb des Hauses verschiedenartige Freizeitaktivitäten und Wege der Kultivierung ihrer Weiblichkeit durch den Konsum suchte. Häufig kauften sich die Gesprächspartnerinnen von ihrem ersten Verdienst Schuhe, Kleider, Nylonstrümpfe etc. Diese Güter dienten ihnen als visuelle Erinnerung an ihre Arbeitsleistungen. Die neue Identität berufstätiger Frauen zeigte sich auch äußerlich in einer anderen, gepflegteren Erscheinung. Eine gepflegte Erscheinung war einer der wichtigsten Werte, insbesondere am Arbeitsplatz. Den Erzählungen der Gesprächspartnerinnen, die auf ihren Erinnerungen an das Einkaufen basieren, ist zu entnehmen, dass sie ihre Wahl umsichtig, rational und vor allem sparsam trafen. Der eigene Verdienst ermöglichte den Frauen den Kauf von Konsumgütern, durch die sie ihre Identität und Kreativität ausdrückten, gleichzeitig aber mussten sie mit ihrem Geld umsichtig wirtschaften, damit sie einerseits durch den Monat kamen und sich andererseits auch etwas gönnen konnten.

Schlagwörter: bezahlte Arbeit, Konsumpraxen, das Unternehmen Slovenija sadje, Sozialismus

Maria Papathanassiou

Delovna, spolna in družbena hierarhija na podeželju: žene kmetov in dékle v Avstriji ob koncu 19. in v prvih desetletjih 20. stoletja

PAPATHANASSIOU Maria, dr., docent za evropsko sodobno zgodovino, Oddelek za zgodovino, Fakulteta za zgodovino in arheologijo (Univerza v Atenah), University Campus, Athens 15784, Greece.

305-055.2(234.322.4)"18/19"
323.3:63-055.2(234.322.4) "18/19"

DELOVNA, SPOLNA IN DRUŽBENA
HIERARHIJA NA PODEŽELJU: KMEČKE
ŽENE IN DÉKLE V AVSTRIJI OB KONCU 19.
IN V PRVIH DESETLETJIH 20. STOLETJA

Prispevek obravnava življenje kmečkih žena (Bäuerinnen) in dékel (Mägde) v Avstriji ob koncu 19. in v prvih desetletjih 20. stoletja in temelji predvsem na avtobiografskih zapisih, delu bogatega gradiva, ki ga hrani Univerza na Dunaju. O (meščanskih) služkinjah in njihovem odnosu do žensk (večinoma meščanskega) srednjega razreda, ki so jim služile, je bilo napisanega že veliko, zelo malo pa o ženah kmetov in déklah, ki so svoje delo opravljale v povsem drugačnem kontekstu in večji del skupaj z gospodarjevo ženo. Prispevek obravnava dinamiko med delom, spolom in družbenim položajem. Na avstrijskih kmetijah (še posebej v avstrijskih Vzhodnih Alpah, kjer je bila delovna sila, ki je morala ves čas skrbeti za živino, ključnega pomena za gospodarstvo) so posli običajno predstavljali glavno delovno silo. Delovna hierarhija se je formalno in v praksi oblikovala po spolu in starosti. Žene kmetov so bile sodelavke, hkrati pa so vodile dékle. Slednje za gospodarja in njegovo ženo niso bile nujno tujke. Nekatere so bile hčere kmečkih delavcev in/ali bajtarjev, ki so bili pod »zaščito« kmetov, druge (običajno nezakonske) posvojenke, ki so odraščale na kmetiji, daljne sorodnice in celo (pravzaprav pogosto) sorodnice bodisi gospodarja ali njegove žene – včasih kot tete, sestre ali hčere. Žene kmetov so pred poroko običajno služile kot dékle in so imele podobne izkušnje kot ženske, ki so delale zanje. To odpira več vprašanj o vplivu odnosov in življenjskih izkušenj na delo in odnose v kontekstu dela.

Ključne besede: Delo na podeželju, spol, ženske, kmečke žene, dékle, kmečko gospodinjstvo, gorska območja, avstrijske Alpe

PAPATHANASSIOU Maria, PhD, Assistant Professor in Modern European History, Department of History, Faculty of History and Archaeology (University of Athens), University Campus, Athens 15784, Greece.

305-055.2(234.322.4)"18/19"
323.3:63-055.2(234.322.4) "18/19"

RURAL LABOUR, GENDER AND SOCIAL
HIERARCHIES: PEASANTS' WIVES AND FEMALE
RURAL SERVANTS IN AUSTRIA DURING THE
LATE 19TH AND THE FIRST DECADES OF THE 20TH
CENTURY

The paper deals with peasants' wives (Bäuerinnen) and female rural servants (Mägde) in Austria during the late 19th and the first decades of the 20th century, drawing mainly on autobiographical records kept at a rich documentation of the University of Vienna. Much has been written on (urban) female servants and their relation to (mostly upper) middle class women they served, but very little on peasants' wives and female rural servants, the latter working within a completely different context and for the most part together with the peasant's wife. The paper examines the dynamics between work, gender and social position. On Austrian farms (especially in the Eastern Austrian Alps, where animal husbandry, demanding permanent labour force was crucial to the economy) rural servants usually constituted the main part of a farm's labour force. There functioned an work hierarchy formally and essentially structured along gender and age. Peasants' wives functioned as co-workers but also heads of the groups of female rural servants. The latter were not necessarily strangers to the peasant couple. They could be children of agricultural labourers and/or cottagers "protected" by the peasants, they could be (usually illegitimate) foster children having grown up in the farm, distant relatives and even (in fact often) close relatives of either the peasant himself or his wife – they could be their aunts, sisters or daughters. On their part peasants' wives had usually worked as female rural servants before their marriage and had then similar experiences to the women who worked on their behalf. Questions arise as to the ways various relations and living experiences interacted with work and relations within its context.

Key words: Rural labour, Gender, Women, Peasant Women, Female Servants, Peasant Household, Mountainous Regions, Austrian Alps

»Delo na kmetiji je bilo podobno kolesu. Ko se posameznik ni več vrtel skupaj z ostalimi, se je kolo ustavilo. Bolj, kot so ljudje sodelovali pri delu, bolje je delovala kmetija«.¹

Delo žensk na podeželju ostaja na obrobju številnih novih zgodovinskega raziskav o zgodovini ženskega dela ali zgodovini ženskega delavstva v Evropi in zahodnem svetu, čeprav smo bili v zadnjem desetletju na tem področju priča velikemu napredku. Pričujoča razprava obravnava ženske na podeželju, in sicer kmečke žene in dékle, ki so opravljale isto delo v različnih vlogah – obe družbeni skupini primerja in preučuje odnose med njima. Ta tematika je pritegnila mojo pozornost ob navidezno velikem kontrastu v zgodovinskih raziskavah. Medtem ko se zgodovinarji tako že od konca 70. let 20. stoletja intenzivno ukvarjajo z zgodovino služinčadi, še posebej zgodovino služkinj,² in (meščanskega) srednjega razreda z mestnimi gospami, ki so jih najemale, to, kolikor mi je znano, ne velja za zgodovino dekel in njihovih delodajalcev, njihovih »gospa«, žena kmetov, kmečkih žensk.³

Kmečke žene in dékle, obravnavane v pričujoči razpravi, so večinoma živele v avstrijskih Vzhodnih Alpah v prvih desetletjih prejšnjega stoletja. Poglavitni vir, uporabljen v prispevku, sta dve obsežni, zelo poglobljeni, nadrobni in natančni (zato sta nekaj posebnega) avtobiografski pričevanji Marie Schuster,⁴ kmečke deklice, ki se je rodila kmalu po izbruhu prve svetovne vojne in odrasčala, živela in delala na severovzhodnem Solnograškem, v regiji Lungau (v vasi Wald, ki jo sestavlja šest kmetij ob reki Mißlitz).⁵ Raziskava se opira tudi na druge avtobiografske zapise in vire o obravnavanem

obdobju⁶, pri nekaterih posplošitvah pa sem si nekoliko pomagala tudi s podobnimi družbeno-gospodarskimi strukturami iz avstrijskih Vzhodnih Alp. Samooskrbna gospodarstva so v avstrijskih Vzhodnih Alpah obstajala še večji del 20. stoletja, zato pričujoči prispevek obravnava netržno kmetovanje in delovne odnose, čeprav se to po drugi strani dotika tudi tržnega kmetovanja.

Prispevek se osredotoča na naslednje štiri točke:

1. V obravnavanih primerih kmečke žene (Bäuerinnen) in njihove dékle (Mägde) niso vedno (ali celo v večini primerov) nujno pripadale različnim družbenim slojem (vsekakor ne na način, kot je to veljalo za gospe in njihove služkinje v mestih). To je veljalo tudi za kmete in njihove hlapce.

2. Tako kmečke žene kot dékle so živele in delale v družbenem in gospodarskem okolju, v katerem so imeli glavno vlogo moški in se je tudi delo delilo (čeprav ne vselej strogo) po spolu. Vse ženske so vsaka na svoj način veljale za manjvredne moškim ali pa so se same dojemale kot take; vse so bile tudi izpostavljene spolni diskriminaciji.

Vendar pa:

3. Kmečke žene so spadale tako med »ženske ljudi« (Weiberleute) kot kmečke ljudi (Bauersleute). Vsi posli, moškega in ženskega spola, pa so bili pri najpomembnejših stvareh podrejeni gospodarju kmetije in njegovi ženi.

4. Pri delitvi del na kmetiji glede na spol se je položaj kmečkih žena in dekel v delovni hierarhiji precej razlikoval, tako kar zadeva družbeno (čeprav ne nujno fizično) razdaljo med njima kot opravljanje različnih opravil, kar je še bolj poudarjalo njihovo medsebojno družbeno razliko.

V nadaljevanju bom obravnavala vsako od štirih točk posebej.

1. Družbeni sloj

Najprej o kmečkih ženah, déklah in družbenem sloju (domača delovna sila proti najetim delavcem). Kmetje v avstrijskih Vzhodnih Alpah, kjer so prevladovali samo-

¹ *Therese Weber (ur.) Mägde, 121 (pričevanje Anne Starzer, rojene leta 1914 v Gornji Avstriji).*

² *Glej razpravo o domnevni feminizaciji služinčadi v 19. stoletju.*

³ *Toda glej še neobjavljene prispevke Jane Whittle (Univerza v Exetru, neobjavljeni prispevek št. 21, april 2005) o "Housewives and Servants in Rural England. 1440-1650: Evidence of Women's Work from Probate Documents".*

⁴ *Maria Schuster, Auf der Schattseite, (Damit es nicht verloren geht...40), Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 1997; Maria Schuster, Arbeit gab's das ganze Jahr. Vom Leben auf einem Lungauer Bergbauernhof, (Damit es nicht verloren geht... 49), Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 2001.*

⁵ *To so bile kmetije Hatzbauern, Krautbauern, Huberbauern, Tyllbauern, Wurzbauern in Ruppenbauern (nazivi kmečkih posestev so izhajali iz daljne preteklosti in so se razlikovali od priimkov kmetov v obdobju, obravnavanem v tem prispevku, vendar so v vsakdanjem življenju kmete in posle klicali po teh imenih, kar kaže na velik pomen kmečkih posestev v zavesti ljudi): Schuster, Auf der Schattseite..., 60, 61. O zgodovini kmetij Ruppenbauern («Ruppenbauerngut») in Hatzbauern («Hatzgut») glej salzburški deželni arhiv: Erbhof 0505/1985 oz. Erbhof 1362/1992. Zemljiške knjige (Grundbücher) na okrožnem sodišču (Bezirksgericht) v Tamswegu (prestonici Lungau) naj bi vsebovale strukturne, gospodarske podatke o kmetijah od leta 1870 naprej.*

⁶ *Glej prispevke v: Th. Weber (ur.), Mägde. Lebenserinnerungen an die Dienstbotenzeit bei Bauern, (Damit es nicht verloren geht..., 5), Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 1991; Peter Klammer, Auf fremden Höfen, Anstiftkinder, Dienstboten und Einleger im Gebirge, (Damit es nicht verloren geht..., 26), Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992; Rosa Scheuninger (ur.), Bäuerinnen erzählen. Vom Leben, Arbeiten, Kinderkriegen, Älterwerden, (Damit es nicht verloren geht..., 60), Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 2007.*

Hatzbauerjeva kmetija, Lungau (Solnograško), leta 1926. 35 letna gospodarjeva žena sedi z otrokom v naročju. Deklica na levi je sedemletna Maria Schuster, hči iz njenega prvega zakona, ki je že takrat delala na kmetiji. (Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen, Universität Wien)

oskrbno gospodarstvo, živinoreja in kmetijstvo, so svoje potrebe po delavcih reševali predvsem na dva načina: Prvič, z domačo delovno silo, ki je v gospodinjstvu živela od rojstva ali od malih nog (otroci, vključno s pastorki in posvojenci – slednji so bili praviloma nezakonski in družbeno šibki), in drugič, z najemanjem drugih poslov, najpogosteje sorodnikov, a tudi neznancev.

Kolikor mi je znano, se zgodovinopisne raziskave ne ukvarjajo z vprašanjem odnosa med služenjem in sorodstvenimi razmerji na avstrijskem podeželju. Vemo pa, da je sistem dedovanja, pri katerem je kmetijo nasledil (moški) potomec, povzročil porast števila ljudi brez imetja in posledično prebivalstva z nizkim družbenim položajem – otrok kmetov, ki so bili izključeni iz dedovanja kmetije v zameno za (praviloma nizko) doto.⁷ V literaturi obstaja razlika med delovno silo iz kroga družine na eni in delovno silo izven kroga družine na drugi strani, pri čemer se slednja občasno in implicitno enači s kmečkimi posli. Poleg tega ni vselej povsem jasno, kdo sodi k »delovni sili iz kroga družine«⁸.

Glede na obsežno avtobiografsko gradivo se zdi, da so bili kmečki posli v nekaterih regijah večinoma iz vrst bližnjih ali daljnih sorodnikov, kar bi bilo treba dodatno raziskati. Kakorkoli že, to razlikovanje ne ustreza povsem zapleteni stvarnosti ali občutkom in pojmovanju, skritim v jeziku sodobnikov, ki je odlikaval to zapleteno stvarnost.

Predvsem želim poudariti, da so bile na velikih kmetijah v avstrijskih Vzhodnih Alpah,⁹ ki so temeljile na samooskrbnem gospodarstvu, dékle večinoma hčere kmetov, ki so delale kot »Mägde« najprej na kmetiji svojih staršev, nato pa pogosto pri bližnjih ali daljnih sorodnikih. To kaže, da so si bile kmečke žene in dékle pogosto blizu s stališča družbenega sloja (kar je veljalo tudi za kmete in hlapce).

fremde Arbeitskräfte”).

⁷ Norbert Ortmayr, "Sozialhistorische Skizzen zur Geschichte des ländlichen Gesindes in Österreich", 353, v: Norbert Ortmayr, *Knechte, (Damit es nicht verlorengeht...*, 19), Wien-Köln-Weimar 1992, 297–356.

⁸ Glej Hermann Wopfner, *Bergbauernbuch*. 3. zvezek *Wirtschaftliches Leben*, Innsbruck 1997, 20–22 („Familienangehörige und

⁹ Kot ugotavlja zgodovinar Peter Klammer, ki je o Lungau napisal več pomembnih študij, je morala biti kmetija velika vsaj od pet do deset hektarov, da je štela za kmečko posestvo. Leta 1930 sta imeli v Lungau približno dve tretjini od okrog 1400 kmetov v lasti kmetije, ki so merile od deset do sto in več hektarov (več kot polovica teh kmetij je skupaj z gozdovi in gorskimi pašniki obsegala vsaj dvajset hektarov, več kot desetina pa sto in več hektarov): Peter Klammer, *Auf fremden Höfen. Anstiftkinder, Dienstboten und Einleger im Gebirge*, Wien-Köln-Weimar 1992, 57, 58 (moj izračun je bil opravljen na podlagi podatkov v tabeli na strani 57).

Skoraj vsaka ženska iz avstrijskih Vzhodnih Alp, poročena s kmetom (ženske so prav s poroko s kmetom postale kmečke žene), je pred poroko delala kot dekla (Magd, Bauernmagd) na različnih položajih v delovni hierarhiji. V nasprotnem primeru po poroki ne bi mogla opravljati svojih delovnih dolžnosti. Oče Marie Schuster je »iskal 'kmečko ženo', in izbral njeno mater, ki jo je, kot je kasneje priznal, »pogosto opazoval pri delu«. Kot je dejal, sta ga »pritegnili njena marljivost in spretnost«. ¹⁰ Žene kmetov so običajno odraščale v kmečkih gospodinjstvih in so bile večinoma hčere kmetov. Kot vsi kmečki otroci so celo življenje (že od zgodnjega otroštva) delale na kmetiji, vendar so šele v času pubertete, med 12. in 14. letom starosti, začele služiti. »Mägde« so pogosto delale po navodilih kmečkih žena, ki so bile njihove matere ali mačehe (ali krušne matere, vendar je bilo v teh primerih drugače, saj so bili posvojeni otroci praviloma nezakonski in socialno šibki). Če so se potrebe po delu spremenile, se je s tem za nekaj let ali daljše obdobje spremenilo tudi njihovo delovno mesto, in kasneje so začele služiti drugim kmetom, običajno sosedom, s katerimi so bile v takem ali drugačnem sorodstvenem razmerju. Nato so delale skupaj s svojimi sestrami, tetami ali krstnimi botrami in pod njihovim nadzorom.

V svojih izčrpnih in pronicljivih avtobiografskih prispevkih Maria Schuster izraze »Bauernmagd« ali »Magd« načrtno in dosledno uporablja za svojo mater in tete, zase, za svoje sestre in krušne sestre ter vse kmečke hčere, ki so delale v njihovem gospodinjstvu in/ali v katerem od medsebojno povezanih gospodinjstev v vasi Wald v Lungau ob koncu 19. in v prvih desetletjih 20. stoletja (glej opombo 5). Nekaj primerov: o sestri svoje matere, teti Theres, hčeri »Ruppenbauerja«, zapiše, da je o svojem bodočem možu sanjara »tako, kot je to počela vsaka druga 'Bauernmagd', torej vsaka »dekla«. ¹¹ Kasneje, na začetku 30. let 20. stoletja, sta njena sestra in polsestra delali kot »služkinji« (»weibliche Dienstboten«) v njihovem gospodinjstvu, pri čemer je bil kmet nekdanji posel in tretji mož ovdovele matere (njena mati je izgubila prvega moža med prvo svetovno vojno, drugi mož, premožni »Hatzbauer«, pa je umrl zaradi bolezni). »Najstarejša, Rosl, je nato postala 'Sennerin' (planšarica), Rosina je postala 'Moardirn' (velika dekla) in jaz sem postala 'Viehdirn' (dekla, zadolžena za delo v hlevu in z živalmi)«. ¹²

Pričevanja Schusterjeve prinašajo dragocena spoznanja o delovnih odnosih in so podoba mikrokozmosa, kjer so bili delovni odnosi v družini in skupnosti posebej

močni na lokalni, nekoliko manj pa tudi na regionalni ravni. ¹³ Tako so morale npr. njena mati in ena od njenih sester zapustiti gospodinjstvo svojih staršev (»Ruppenbauerngut«) po očetovi smrti in mačehini ponovni poroki. Služiti sta nadaljevali v gospodinjstvu svoje tete, sestre pokojne matere – teta je bila soproga premožnega »Hatzbauerja«. Njuno mačehe so po drugi strani, kot je zapisala Schusterjeva, »obkrožili posli, ki so bili njeni sorodniki«. ¹⁴ Na začetku 20. let 20. stoletja, ko se je ovdovela mati Marie Schuster poročila s svojim ovdovelim stricem in nekdanjim delodajalcem (»Hatzbauer«), je rosno mlada Maria (rojena leta 1915) postala dekla za vse – »Mädchen für alles« (najnižje v delovni hierarhiji za dékle), njena leto starejša sestra Rosina »Hausdirn« (hišna dekla), njena tri leta starejša polsestra Rosl »Moardirn« (velika dekla), njena teta Kathi (materina sestra), ki je bila neporočena in poznih tridesetih let, planšarica (»Sennerin«), neka tuja dekla pa je postala »Viehdirn« (dekla, odgovorna za delo v hlevu in skrb za živali). ¹⁵

Seveda so obstajale razlike med posli, ki so bili v sorodstvenem razmerju z gospodarjema, še posebej njunimi otroki, in tujci. ¹⁶ Kakorkoli, razlike so se kazale v odnosu do ljudi in njihovem plačilu kot tudi v njihovi prihodnosti (dota za otroke, ki niso dedovali kmetije). Maria Schuster za posle, ki niso bili v sorodu z gospodarji, vztrajno uporablja oznako »tujci« (»Fremde«). Še več: v svojih zapisih ločuje med služenjem sorodnikov in služenjem nesorodnikov, tujcev; ni pa vselej jasno, kam spadajo botri in botre. Ko je v 30. letih 20. stoletja Hatzenhof prešel na sina pokojnega Hatzbauerja, drugega moža njene matere, se je njena mati skupaj s tretjim možem preselila na Tyllhof, kmetijo, kjer se je rodila Maria Schuster in je pripadala njenemu očetu, žrtvi prve svetovne vojne. Z dvema izjemama so morali po njenih besedah vsi ostali bratje in sestre služiti k tujim družinam (»in fremde Dienst«). Sama je začela služiti na kmetiji »Wurzibauerja«, edinega kmeta-najemnika v vasi (kmetijo je imel v najemu od priljubljene grofične

¹³ Pri tem bi nam bile lahko v veliko pomoč evidence poslov, ki jih hranijo v lokalnem arhivu – kot pa mi je povedal dr. Peter Klammer, bodo postale dostopne šele po letu 2020.

¹⁴ Schuster, *Auf der Schattseite*, 54.

¹⁵ Schuster, *Auf der Schattseite*, 181.

¹⁶ Therese Weber (ur.), *Mägde. Lebenserinnerungen an die Dienstbotenzeit bei Bauern, (Damit es nicht verloren geht..., 5)*, Wien-Köln-Weimar 1991. Glej str. 89 (pričevanje Theresie Schietz iz Mühlviertla v Spodnji Avstriji). Zdi se, da so otroke kmetov, ki so služili kot posli, kot take obravnavale tudi druge avtorice avtobiografij iz revnih družin, kot sta bili Paula Sperl (str. 100) ali mati Waltraud Lindner (str. 172), obe iz Solnograškega. Barbara Passruggger, ki se je rodila in odraščala na začetku 20. stoletja v Pongau (Solnograško), je o svojem prvem dnevu v šoli zapisala, da je bil to poseben dogodek za njeno »(krušno) mater«, njene »krušne sestre« (katerih status v gospodinjstvu je bil jasno opredeljen) in za »posle«, kar kaže na razliko med domačo in najeto delovno silo.

¹⁰ Schuster, *Auf der Schattseite*, 61.

¹¹ Schuster, *Auf der Schattseite*, 37.

¹² Schuster, *Auf der Schattseite*, 212.

Lungau, grofične Szapary).¹⁷ Omenjene razlike tako potrjujejo našo ugotovitev, da ni bil nujno družbeni sloj tisti, ki je ločeval kmečke žene od dekel, ki so delale po njihovih navodilih, »Bäuerinnen« od »Mägde«.

Ponekod v avtobiografskih dokumentih posli, ki niso bili njihovi biološki otroci, posvojenci ali pastorki, kmečke žene imenujejo »matere« (in kmete »očetje«), čeprav sploh niso delali zanje. Maria Schuster tako eno izmed »Krautbauerbäuerin«, kmečko ženo na eni izmed sosednjih kmetij, imenuje za »Krautbauermutter« – namreč »mater« te kmetije.¹⁸ To spontano istovetenje družinskih in gospodarskih enot v jeziku sodobnikov in s tem v njihovi zavesti je morda občasno zakrilo ne-sporne družbene razlike – vendar pa kaže, da v vsakdanjem življenju na kmetiji take razlike morda niso bile samoumevne in opazne na prvi pogled.¹⁹

2. Delitev dela po spolu

Tako »Bäuerinnen« kot »Mägde« so bile zaradi svoje-ga spola diskriminirane. Ženske so bile posebna skupina na kmetiji, veljale so za »Weiberleute« (»ženske ljudi«). Čeprav so ženske in moški opravljali delo skupaj, ko ga je bilo največ (v času košnje, žetve), je bila ločitev del glede na spol pri delu in življenju na kmetiji nekaj povsem vsakdanjega. Tako za ženske, kmečke žene kot dékle je veljalo, da so bile skoraj brez izjeme vedno zadolžene za delo v hiši in okrog nje, za čiščenje, kuhanje, pranje, skrb za otroke, predenje, obdelovanje zelenjavnega vrta, skrb za perutnino, svinje, molzne živali in mlade živali (v prvi vrsti za krave in teleta). Na kmetijah so bile meje med gospodinjstvi opravili in delom na prostem, med »reproduktivnim« in »produktivnim« delom, nejasne. Delo zunaj hiše se je navidezno ves čas prepletalo z gospodinjstvi opravili in narekovalo njihov vrstni red (npr. prinašanje drv v kuhinjo in kuhanje pese za svinje).²⁰ To je seveda splošna slika. K delitvi dela glede

na starost in položaj v ženski hierarhiji se bomo v tem prispevku vrnili kasneje, velja pa poudariti, da je bilo delo na kmetiji ločeno na moško delo in žensko delo (čeprav je »žensko delo« imelo na kmetiji povsem drug pomen kot v meščanskem okolju).

Tako kmečke žene kot dékle so živele in delale (delo je bilo sestavni del vsakdanjega življenja) v svetu, kjer so prevladovali moški. Drugačen odnos obeh spolov do časa, namenjenega delu, in prostega časa, namenjenega sprostitvi, je zelo očiten in se jasno kaže v pričevanjih ljudi. Kot je Michael Mitterauer ugotovil že pred dvajsetimi leti, so delo, ki je zahtevalo fizično moč in je bilo zelo nevarno, najpogosteje in praviloma opravljali moški (npr. sekanje drv).²¹ Zdi pa se, da so ženske na podeželju delale dlje in so bile tako bolj marljive, hkrati pa so v primerjavi z moškimi imele manj prostega časa.

Maria Schuster, ki je zelo rada brala (kar je bilo nena-vadno za posle, vendar je na začetku 20. stoletja zaradi šolanja postalo bolj običajno), tako npr. piše:

»Nisem imela dovolj časa za branje. Brala sem lahko samo v nedeljo popoldan (...) Hlapci so imeli precej več časa. Ob sobotah popoldan so imeli po četrti uri prosto in ob nedeljah so lahko cel dan počeli, kar so želeli.«²²

Nekje drugje je zapisala:

»Prosti čas, ki nam je pripadal kot deklam (zase in svoje sestre uporablja izraz »Dienstboten«, ki se nanaša na služabnice, M. P.), je predstavljal nekaj ur ob nedeljah popoldan – nikoli nismo imele časa za sprostitev. Drži, takrat je bilo na leto več praznikov kot danes. Vendar pa to ni pomenilo več prostega časa kot na običajno nedeljo. Me dékle (»wir Mägde«) smo morale vstati ob štirih celo v nedeljo, da smo pravočasno opravile svoje delo in se nato pripravile za odhod k maši. Samo ena dekla (ali kmetova žena, kot razloži drugje, M. P.) je morala ob nedeljah ostati doma, da bi »čuvala«, kot smo rekle temu. Potem je morala pohiteti, da je opravila preostalo delo. Treba je bilo poskrbeti in paziti na majhne otroke, ki niso šli k maši, skuhati kosilo ...«²³

¹⁷ Schuster, *Auf der Schattseite*, 242. O Margit, grofici Szapary, glej regionalno razstavo: *Die Gräfin vom Lungau – Wege in die Zukunft*, 28. maj do 28. oktober 2007 in 10. maj do 22. september 2008, Tamsweg. V njenih preostalih zapisih, od katerih se nekateri nahajajo v sedmih mapah v salzburškem deželnem arhivu, so morda predstavljeni njeni pogledi ali podatki z njenega gledišča na ženske na podeželju v Lungau.

¹⁸ Schuster, *Auf der Schattseite*, 63. Glej tudi Passruggen, *Hartes Brot*, 40: Sosedo (v Pongau), kmečko ženo, imenuje »Grossbergmutter«, ki »je bila tudi dobra mati«, s čimer da izrazu zelo širok pomen. ¹⁹ Glej Wopfner, *Bergbauernbuch*, 3. zvezek, 70 (o Tirolski): »v kle-nem kmečkem gospodinjstvu so posli enakopravni z domačimi otroki, kar pomeni, da se morajo očitno podrediti avtoriteti očeta družine. Kmet in njegova žena sta zanje tudi oče in mati družine (»Hausvater« in »Hausmutter«).

²⁰ Glej Michael Mitterauer, »Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung im ländlichen Raum«, v: Michael Mitterauer, *Familie und Arbeitsteilung*, Wien-Köln-Weimar 1992, 58–148. Glej tudi moj članek o gorskih kmetijah v avstrijskih Alpah: »Aspekte der bergbauerli-

chen Lebenswelt in Österreich – vom späten 19. Jahrhundert bis in die Zwischenkriegszeit«, 212, v Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 187–244.

²¹ Mitterauer, »Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung im ländlichen Raum«, 82.

²² Schuster, *Auf der Schattseite*, 201.

²³ Schuster, *Auf der Schattseite*, 229. Glej tudi str. 38 o gospodinjskih opravilih na veliko soboto, ko so bili »vsi hlapci prosti« (»Z milom smo morale zribati vso leseno posodo v hiši in hlevu. Za tri dni vnaprej je bilo treba pripraviti hrano za živali. Očistile smo svinjak in kurnik in v hišo nanosile drva. Moardirn, Viehdirn in Hausdirn: vsaka je morala očistiti en del hiše in pomesti dvorišče, in, in, in ...«). Glej tudi Rosa Scheuninger (ur.), *Bäuerinnen erzä-*

Lungau (Solnograško), 1930. Delavci na kmetiji. Skoraj 40-letna gospodarjeva žena drži v naročju otroka.

Druga z leve stoji njena hči, petnajstletna Maria Schuster.

(Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen, Universität Wien)

Še več: nadvlada moških in podrejenost žensk sta se kazali v različnih (pogosto ritualiziranih) vidikih vsakdanjega življenja.

Ne preseneča, da so bile dékle običajno slabše plačane kot hlapci. Ženski in moški posli so živeli v kmečkem gospodinjstvu, tako da so bili stroški za hrano, nastanitve in plačila v naravi temeljne oblike plačila. Drugače pa je plačilo za ženske znašalo od ene tretjine do polovice plačila za moške, kar je običajno veljalo tudi v drugih regijah.²⁴ V 20. letih 20. stoletja so v Lungau »Mägde« prejemale pet do šest tisoč kron mesečno, medtem ko so »Knechte« prejemale od deset do petnajst; poleg tega so plačile v naravi zanje (oblačila, čevlji, spodnje perilo, volna itd.), ki so bila ključnega pomena še velik del 20. stoletja, imela nižjo denarno vrednost za ženske kot za

moške.²⁵ Maria Schuster opisuje letna plačila, kakršna so dajali njen očim in kmetje nasploh, pri čemer so najprej prišli na vrsto moški in nato še ženski posli. Na plačilni dan je njen očim ponudil poslom slanino in žganje v količinah, ki so ustrezale njihovem položaju in spolu (velika dekla je prejela manj kot veliki hlapec).²⁶ Občasna plačila v hrani skozi celo delovno leto so bila odvisna od dela, starosti in seveda hierarhije spolov: »Za božič so posli in otroci v gospodinjstvu dobili klobase različnih velikosti glede na njihov položaj.«²⁷

Dékle in hlapci so jedli za isto mizo, toda veliki hlapec (Moarknecht) je bil tisti, ki je molil in dvignil žlico, s čimer je dal vsem poslom znak za začetek obeda – ko je odložil žlico na mizo, je to pomenilo konec obeda. Poleg tega je kaznoval (šoloobvezne) otroke (tepel jih je ali vlekel za ušesa), če se pri jedi niso lepo obnašali (jedli so za svojo mizo v istem prostoru). Velika dekla (Moardirn) je bila zadolžena zgolj za strežbo hrane, a to je bilo pomembno opravilo. Dékle so sedele na pre-

hlen. Vom Leben, Arbeiten, Kinderkriegen, Älterwerden, (Damit es nicht verloren geht..., 60), Wien-Köln-Weimar 2007, str. 77, pričevanje Margarete Wurm, rojene leta 1915 v gorati Spodnji Avstriji (64–85): »V soboto je oče poslom dovolil, da so prenehali delati ob petih. Dékle, vključno z materjo in mano, smo nadaljevale z običajnim delom v hlevu« in str. 284, pričevanje Marianne Handler, 283–298 (o svoji materi).

²⁴ Weber, »Einleitung«, 20, v Weber (ur.), Mägde, 9–31; o Tirolski glej Hermann Wopfner, Bergbauernbuch. 1. zvezek Siedlungs und Bevölkerungsgeschichte, Innsbruck 1995, 609–612.

²⁵ Arhivski viri [Gemeindeausschußprotokoll (zapisniki občinskega sveta) Ramingstein 1922 in Gemeindeausschußprotokoll (zapisniki občinskega sveta) Zederhaus 1925] citirano v Klammer, Auf fremden Höfen, 170, 171.

²⁶ Schuster, Auf der Schattseite, 22.

²⁷ Schuster, Auf der Schattseite, 131, 132.

mičnih klopih ob steni, da so lahko stregle.²⁸ Na predvečer praznikov in ob nedeljah zvečer so posli skupaj z gospodarjem in njegovo ženo molili »Rosenkranz«; pri molitvi so hlapci uporabljali klečalnik, dékle pa so tik za njimi klečale na tleh.²⁹

Na prvi pogled se zdi, da so bili posli diskriminirani, žene kmetov pa ne. Toda čeprav so kmečke žene (in tudi dékle, zlasti najstarejše velike dékle) na določenih področjih imele glavno besedo, je kmetijo vodil gospodar. Pri tem velja omeniti znanega raziskovalca Hermana Wopfnerja, ki je v obdobju med obema vojnama na terenu natančno preučil življenje gorskih kmetov na Tirolskem. Med njegovimi slikami lahko najdemo enajst portretov kmetov in le dva portreta njihovih žena – zgolj naključje ali odraz meščanskih predstav o podeželju?³⁰

Kmetova žena je težko prišla do denarja (ki ga niti ni bilo veliko). Nekaj ga je lahko zaslužila s prodajo jajc in masla³¹, pri bolj dobičkonosni prodaji živine in lesa pa ni imela besede. Pomembno je poudariti, da kmetova žena ni sodelovala pri plačevanju poslov. Kmet je vsem poslom ne glede na spol izplačeval (ponavadi letne, a v medvojnem obdobju velikokrat mesečne) mezde (običajno v začetku februarja na svečnico, ki je označevala konec starega in začetek novega leta službovanja oz. »Dienstjahr«). Ženske so veliko pretrpele zaradi neodgovornih in/ali nasilnih gospodarjev (o nasprotnih primerih ni prav nobenih dokazov). Mati Marie Schuster naj bi zelo trpela v zakonu z drugim možem, sicer uglednim Hatzbauerjem, ki je veliko pil, grdo ravnal z njo in zapravljaj denar, ki ga je dobil od avstrijske države za svoje pastorko (Schusterjeva ter njeni pravi bratje in sestre so bili vojne sirote, saj so v prvi svetovni vojni izgubili očeta). Schusterjeva med vrsticami pove, da so bili tudi najstarejši sinovi njenega očima kruti do njene matere (njihove mačehe), čeprav so bili posli.³²

Več kot pol stoletja preden je mati Marie Schuster postala »Bäuerin«, je Ignaz von Kürsinger, avstrijski uradnik in topograf, opozarjal na trpljenje kmečkih žena, njihovo preobremenjenost in premalo lastninskih pravic. Zanimivo je, da je v izčrpnem prispevku o Lun-

gau trdil, da je to povzročalo zdravstvene težave (pisal je o histeriji in krčih).³³

Bäuerinnen in Mägde so torej trpele zaradi spolne diskriminacije, toda ta se je razlikovala glede na njihov položaj v kmečkem gospodinjstvu in delovni hierarhiji.

S tem prehajam na tretjo in četrto točko prispevka, ki bolj kot podobnosti izpostavlja razlike med deklami in njihovimi gospodinjami. Pri tem bom upoštevala že omenjene ugotovitve; torej da vse dékle niso imele enakega položaja, kajti veljala je stroga delovna hierarhija.

3. Podrejenost gospodarju kmetije in njegovi ženi

Čeprav so bile kmečke žene kot ženske bližje deklam, so imele drugačen status, saj so hkrati z možem vodile kmetijo (v nemščini se za gospodarja in njegovo ženo uporablja izraz »Bauersleute«, ki dobesedno pomeni »kmečki ljudje«). V redkih primerih, običajno za kratko, prehodno obdobje, so lahko tudi same stopile na čelo kmečkega gospodinjstva.³⁴ Zaradi družbenih struktur, delitve dela po spolu in pomembnosti samooskrbnega gospodarstva so le redke kmetije v avstrijskih Vzvodnih Alpah lahko učinkovito delovale brez gospodarja in njegove žene. To pojasnjuje pogoste ponovne poroke po partnerjevi smrti pri obeh spolih (mati Marie Schuster je dvakrat ovdovela in se trikrat poročila, zaradi česar je pod isto streho živelo ogromno bratov, sester, polbratov, polsester ter krušnih bratov in sester). Člani kmečkega gospodinjstva so se dobro zavedali, da sta gospodinjstvo vodila gospodar in njegova žena ter da se je družbeni in gmotni položaj (ne pa nujno družbeni sloj) »Bauersleute« in drugih na kmetiji razlikoval. Med drugim je razlika nastala, se odražala in večala pri delitvi prostora. Gospodar in njegova žena sta spala v svoji spalnici. Na večini kmetij so hlapci in dékle imeli

²⁸ Schuster, *Auf der Schattseite*, 110, 111; Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 152; Klammer, *Auf fremden Höfen*, 168 (na podlagi pričevanja Marie Fuchs, rojene leta 1913 v Lungau). Barbara Pasrucker, *Hartes Brot. Aus dem Leben einer Bergbäuerin*, (Damit es nicht verloren geht, 18), Wien, Köln, 1989, 13.

²⁹ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 157.

³⁰ Hermann Wopfner, *Bergbauernbuch*. 1. zvezek. *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, Innsbruck 1995, sliki 58 in 68 v primerjavi s slikami 58, 60–62, 65, 67, 70, 71–74.

³¹ Schuster, *Auf der Schattseite*, 97.

³² Schuster, *Auf der Schattseite*, 96, 99, 100.

³³ Ignaz von Kürsinger, *Lungau, Historisch, ethnographisch und statistisch aus bisher unbenützten, urkundlichen Quellen*, Salzburg 1853, 737, 754, 774. V von Kürsingerjevem pričevanju je čutiti vpliv meščanske miselnosti, kajti kmečke žene niso delale zgolj v Lungau, čeprav njegovo pričevanje najbrž nehote daje tak vtis. Poleg tega se zdi, da njihovega dela ne odobrava, obenem pa trdega dela dekel sploh ne omenja. Na omembo histerije kot ženske bolezni so najbrž vplivale tedanje meščanske predstave o ženskah (toda von Kürsinger ima zaslugo, da bolezni povezuje z napornim delom in diskriminacijo). Hermann Wopfner je v izjemno izčrpnih in temeljiti študiji o Tirolski priznal trdo delo kmečkih žena, a njegovo pričevanje ni tako dramatično, saj naj bi kmečke žene delale skupaj s svojimi možmi: Wopfner, *Bergbauernbuch*. 3. zvezek, 102.

³⁴ Žene kmetov so naletale na težave in njihova moč je bila omajana, če so živele v skupnem gospodinjstvu s taščami (običajno, ko so se udeležila razmerja z dediči) in so bili odnosi med njimi burni: Weber, *Mägde*, 81 (pričevanje Anne Siebenhandl, Gornja Avstrija, medvojno obdobje).

ločene spalnice (Mägdekammer ali Weiberleutkammer, Knechtekammer). Ko so se otroci kmetov preselili vanje, je simbolično pomenilo, da so postali posli.³⁵ Vsi posli so jedli za eno mizo v glavnem bivalnem prostoru, toda gospodar in njegova žena sta pogosto (ne vselej) jedla ločeno v kuhinji (tako je bilo na kmetijah v Lungau, kjer je delala Maria Schuster). Ključ in s tem dostop do shrambe (»Vorratsraum« – prostor za skladiščenje hrane) sta načeloma imela le kmet in njegova žena.³⁶

Kmečko gospodinjstvo je delovalo kot gospodarska enota in delovna skupina ali skupek medsebojno povezanih delovnih skupin, zato so odnosi med delodajalci in delojemalci presegali področje dela. Zaradi moške nadvlade sta nad deklami ne glede na družbeni sloj nenehno bdela gospodar in še zlasti njegova žena. Še posebej so (vsaj teoretično) nadzirali ljubezenska razmerja in spolnost (hlapce so nadzirali le redko). Dékle (za razliko od hlapcev) zvečer brez dovoljenja niso smele zapustiti hiše.³⁷ Kljub temu lahko iz avtobiografskih pričevanj sklepamo, da nadzor vse prepogosto ni bil ali ni mogel biti učinkovit. Mladi moški so namreč redno obiskovali dékle v njihovih spalnica, in ker so »Mägde« spale v istem prostoru, to ni bila nobena skrivnost. Nosečnosti in nezakonski otroci (včasih rojeni prav v Mägdekammer) za ta kraj in čas niso bili nič neobičajnega.³⁸ [Nezakonski otroci so bili pomemben vir poceni delovne sile. Maria Schuster v svoji pripovedi pogosto omenja kmete ter sinove in hčere kmetov, ki so imeli nezakonske otroke.] Devetletna Barbara Passruggger, rojena leta 1920 v Pongau na Solnograškem, je bila priča takšnim skrivnim obiskom, potem ko se je preselila v spalnico dekel, vendar svoji rejnici raje ni ničesar omenjala:

»Kmečke žene so poskrbele, da se o tem ni govorilo. Ko se je kaj razvedelo, je bilo zmeraj grozno, tudi na drugih kmetijah. Materi to ne bi bilo všeč. Zato sem si rekla 'biti moraš zelo, zelo previdna, da ne boš česa izdala'. In tako sem molčala. Vendar je vseeno prišlo na dan ...«³⁹

Neenak družbeni položaj in podrejenost poslov v gospodinjstvu sta se najbolj očitno odražala in obenem krepila pri različnih ritualih. Takšen primer izpostavlja Maria Schuster: dékle in hlapci so se po gostijah zmeraj posamično zahvalili gospodarju in njegovi ženi s poljubom roke in »običajno frazo 'Bog vaju blagoslovi'/'Vergeltsgottsagen'«. ⁴⁰

Način, na katerega sta se gospodar in njegova žena zahvalila poslom, pa pravzaprav dokazuje neenak družbeni položaj z drugega vidika. Kmeti in posli so bili zelo odvisni drug od drugega, obenem pa so med njimi vladali neenakpravni medsebojni odnosi.⁴¹ Takšni odnosi so se najbrž dlje ohranili na odročnih gorskih območjih, kjer so bile razmere za delo še posebej zahtevne. Po žetvi sta gospodar in njegova žena povabila dékle in hlapce na gostijo; ob tej priložnosti so zaklali ovco.⁴² Poleg tega so imeli posli pravico do prisluženega deleža. To sem izpostavila že v Gentu v prispevku o planšaricah, ki so pasle živino na gorskih pašnikih. Naj navedem še nekaj primerov: velika dekla, zadolžena za odstavljanje pujskov in rejo prašičev za zakol, je dobila rep prašiča in delež mesa (ona pa je povabila druge hlapce in dékle ter si z njimi delila dragoceno hrano).⁴³ Veliki hlapci in dékle so lahko dobili po en kozarec »Schmalza« oz. živalske masti, preden so jo shranili.⁴⁴ Posli (zlasti najstarejši na najvišjih položajih) so imeli tudi določeno moč, ki je izhajala iz navad in sta jim jo seveda zaupala gospodar in njegova žena. Te pravice so tako paradoksalno preprečevale nadaljnje zahteve poslov ter pripomogle k utrditvi neenakih razmerij moči med gospodarjem, njegovo ženo in kmečkimi posli. Dékle in kmečke žene so opravljale določena skupna dela, oboje pa so imele tudi svoja specifična dela. Ponovno velja omeniti slike Hermanna Wopfnerja, saj njegovi maloštevilni portreti kmečkih poslov pričajo o pomembnosti gospodarja in njegove žene kot posameznikov v kmečki skupnosti.

4. Delovna hierarhija

Neenak družbeni položaj je nastal in se utrjeval pri delu. Bäuerin in Mägde so zavzemale različne položaje v delovni hierarhiji (čeprav vse Mägde niso imele enakega položaja, kajti velika dekla »Moardirn« je uživala posebne pravice in imela razmeroma veliko moč odločanja). Po spremembah v gospodinjstvu, porokah, smrtih, ponovnih porokah in prehajanju kmetij v druge roke (kar je bilo neločljivo povezano s porokami) je bilo treba prerazporediti delovno silo. Bäuerinnen so imele ključno vlogo pri najemanju dekel (pri razpravi o družbenem sloju sem že omenila, da so pogosto najele sestro ali drugo bližnjo sorodnico).⁴⁵

³⁵ Glej Passruggger, *Hartes Brot*, 60, 61.

³⁶ Schuster, *Auf der Schattseite*, 112.

³⁷ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 150.

³⁸ Glej Ortmayr, »Sozialhistorische Skizzen«, 353–355.

³⁹ Passruggger, *Hartes Brot*, 60, 61.

⁴⁰ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 21, 46, 151.

⁴¹ O neenakovrednih medsebojnih odnosih ter odvisnosti kmetov in poslov, čeravno ne na gorskem območju, glej temeljno študijo Norberta Ortmayrja o kmečkih poslih v Gornji Avstriji v medvojnem obdobju (Norbert Ortmayr, »Ländliches Gesinde in Oberösterreich, 1918–1938«, v Michael Mitterauer, Josef Ehmer (Ur.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien-Köln-Graz 1986, 325–416.

⁴² Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 83.

⁴³ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 136, 137.

⁴⁴ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 94.

⁴⁵ O kmečkih ženah, ki so najemale dékle po priporočilu starejših vaščank, glej tudi Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 21.

Pongau (Solnograško). Na planšariji v začetku 20. stoletja.
(Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen, Universität Wien)

Kmečke žene so nadzorovale delo in hvalile, grajale ali kaznovale dékle. Kot primer vzemimo predenje, značilno zahtevno delo, ki so ga ženske v avstrijskih Vzhodnih Alpah opravljale v mrzlih zimskih mesecih.⁴⁶ Sredi 30. let 20. stoletja je »Steffenbäuerin«, kmetova žena na vzhodnem Tirolskem, »prinesla« (kot se je izrazila njena krščenka in dekla) »volno ter jo razdelila po kolovratih. Upoštevala je točno določena pravila. Ves dan je opazovala dékle, ki so bile marljive in so pri delu uživale, ter glede na to razdelila volno. To je bila nagrada in hkrati kazen. Nekateré dékle so na preslico dobile več volne in zato so morale delati dlje. Pridné dékle so dobile toliko volne, da so lahko delo zaključile do pol devetih zvečer.«⁴⁷

Kmečke žene nikakor niso bile oproščene fizičnega dela (kar morda ni vedno veljalo za premožne kmete z odraslimi sinovi, ki so lahko prevzeli naloge velikega hlapca).⁴⁸

Kmečke žene so delale skupaj s posli (predvsem z velikimi deklami, ki so bile v veliko primerih njihove hčere ali bližnje sorodnice) ali same. Opravljale so dela, primerna svojemu stanu in položaju vodje ženske delovne skupine. Bäuerin je zlasti skrbela za gospodinjstva opravila, ki so imela takrat veliko širši pomen kot danes; vključevala so skrb za živali ter pridelovanje zelenjave in zelišč (kolerabe, cvetače, korenčka, pora, solate, peteršilja),⁴⁹ nepogrešljivih za prehrano članov gospodinjstva. Ob verskih praznikih⁵⁰ (božič, velika noč) so kuhali in pekli pecivo (npr. »Krapfen« oz. krofe) ter hrano delili med revne. To so bila opravila, ki so močno vplivala na sloves kmetije, zato so jih načeloma opravljale kmečke žene. Ugled kmečkega gospodinjstva in družbena moč sta bila v veliki meri odvisna od kakovosti hrane in velikodušnosti. »Nekatera kmečka gospodinjstva so bila na slabem glasu. Ponavadi je bila za to kriva gospodarjeva žena, ker jim je zaradi nje krulilo v želodcu.«⁵¹

⁴⁶ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 28–30.

⁴⁷ Weber, *Mägde*, 146 (pričevanje Marie Gramer, Vzhodna Tirolska, medvojno obdobje).

⁴⁸ Glej Schuster, *Auf der Schattseite*, 187, kjer se spominja, da je očim Hatzbauer redko delal skupaj s hlapci (svojimi sinovi).

⁴⁹ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 59, 60. Zanimivo je, da so kmečke žene v skupnosti Ramingstein, kjer je živela Maria Schuster, izkoristile obisk cerkve ob nedeljah ter se pred cerkvijo pomenkovale o semenih in rastlinah na svojih zelenjavnih vrtovih.

⁵⁰ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 42–44. Glej tudi Wopfnerjevo delo o Tirolski, *Bergbauernbuch*. 3. zvezek, 102.

⁵¹ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 24.

Bäuerin je zelo malo delala na polju ali pa sploh ne, toda ob obilici dela (med spravljanjem sena in žetvijo) je prevzela več gospodinjskih opravil kot ponavadi, saj so dékle potrebovali na polju. Hlapci so v toplih poletnih mesecih šest do osem tednov kosili travo in kasneje s srpi in kosami želi žito, medtem ko so dékle delale dobesedno neposredno za njimi, saj so seno spravljale v kopice ali žito vezale v snope in po potrebi žele tudi same.⁵² »Bäuerin« je proti koncu delovnega dne včasih pomagala žeti koruzo, toda »običajno«:

»Zjutraj ni delala na polju, a je seveda morala pripraviti obilen zajtrk, malico in kosilo za delavce ... Imela je veliko dela, kajti dékle so opravljale le najnujnejša opravila. Moardirn je pospravila spalnico hlapcev, Hausdirn je zakurila peč v kuhinji, toda kasneje sta se morali odpraviti na polje. Le Viehdirn je morala sama skidati gnoj, živalim prinesiti hrano, poskrbeti za kravi v hlevu, ju pomolsti in pospraviti spalnico dekel. Nepostlane postelje bi bile velika sramota (...) V tistem času je v kokošnjaku in svinjaku delala gospodarjeva žena, ki je morala zvečer tudi pomolsti krave.«⁵³

Velja omeniti, da se je delo delilo na več ravneh. Pri opravilih, kot so bila peka kruha, predenje in pranje, se je kazal in utrjeval drugačen položaj kmečkih žena in dekel v delovni hierarhiji. Kmečke žene so opravljale zlasti fizično manj zahtevna opravila.

Na primer, na veliko soboto je »Moardirn« zamesila testo za krofe, toda spekla jih je »Bäuerin«.⁵⁴

Kot v večini kmečkih gospodinjstev so kruh pekli vsaka dva tedna:

»Pri naši hiši smo kruh pekli vsaka dva tedna, kar je nanoslo šestindvajset dni za peko letno. Razen za božič smo pekli dve vrsti kruha: tako imenovani 'Jausenbrot' (kruh za malico) in 'Suppenbrot' (kruh, postrežen ob juhi). (...) Pred peko smo nečke postavili v glavni bivalni prostor ('Gesindestube') na klop ob peči (...) Pri nas je priprave za peko prevzela mati. Dan prej je pripravila svež kvas. Zmešala ga je z moko, toplo vodo in soljo ter postavila na toplo. Zvečer je moko in dišave (...) dala v nečke, v moki je naredila jamico in dodala kvas. Nato je vse pokrila z desko. V peč so naložili drva. To je storila 'Moardirn', ki je bila skupaj s kmečko ženo zadolžena za najpomembnejši del tega opravila (...) Zlezla je v peč in vanjo zložila drva (...) Na dan peke je vstala ob dveh zjutraj in zamesila kruh. Morala je opraviti večino dela, najtežji del je bil njen (...) druge dékle so nato mesile

naprej (...) 'Bäuerin' je dala kruh v peč in ga nato vzela ven. 'Moardirn' je jemala dele testa iz nečk. Na deski je mati oblikovala kupčke testa v hlebce in jih nato položila na čisto mizo in krpe (...) En hlebec je tehtal tri do štiri kilograme, v peč pa je šlo okoli dvajset hlebcev takšne velikosti. Mati je nato vedno preverila, ali je peč dovolj vroča, tako da je vanjo potresla pest moke (...) V našem gospodinjstvu je bila za dajanje kruha v peč zadolžena kmečka žena. Mati si je na stran postavila skledo moke in skledo vode (...)«⁵⁵

»Moardirn« in »Bäuerin« sta delali skupaj, a bilo je očitno, da je »Moardirn« prevzemala fizično bolj zahtevne naloge, kot so mesenje testa ali zlaganje drv v peč, »Bäuerin« pa lažje naloge, povezane s peko kruha oz. hrano samo, kot so priprava kvasa, oblikovanje hlebcev in dajanje hlebcev v peč.

Delitev dela pri predenju (značilnem vsakodnevnem ženskem opravilu v zimskih mesecih, zlasti po božiču) je potekala na podoben način. Dékle so dobile predivo, ki ga je bilo težje presti, torej groba in pretrgana lanena vlakna, planšarice (privilegirane dékle) so predle gladka lanena vlakna, kmečke žene pa veliko mehkejšo ovčjo volno (umivanje in striženje ovc, ki je zahtevalo fizično moč in je bilo namenjeno pripravi volne, so opravljale izključno dékle ob pomoči hlapcev).⁵⁶

Če povzamem: v našem primeru kmečke skupnosti, kjer sta samooskrbno gospodarstvo in živinoreja prevladovala še večji del 20. stoletja, kmečke žene in dékle niso nujno pripadale različnim družbenim slojem. Obe skupini sta bili izpostavljeni spolni diskriminaciji, spadali sta v isto delovno skupino in na splošno opravljali tako imenovana ženska dela (v velikih kmečkih gospodinjstvih so vsi posli opravljali moška in ženska dela, kmečke žene pa ne: npr. moški so sekali drva, vendar so včasih nujno potrebovali tudi pomoč žensk). Kljub temu so Bäuerinnen in Mägede pripadale različnim družbenim skupinam, ki sta imeli različne položaje v delovni hierarhiji: prve gospodarju in njegovi ženi, druge poslom. V drobnih, a ključnih razlikah pri delitvi dela se je odražal in utrjeval položaj »Bäuerin« kot vodje ženske delovne skupine.

Na koncu naj podam sklepno oceno o življenju obeh skupin žensk: kmečkih žena in dekel:

Maria Schuster nenehno omenja trpljenje svoje matere, poudarja večjo svobodo, ki so jo uživale dékle v primerjavi s svojimi delodajalkami, in izpostavlja dejstvo, da so bile dékle plačane za svoje delo in so se lahko

⁵² Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 72–74.

⁵³ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 74, 75.

⁵⁴ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 42, 43.

⁵⁵ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 125–130.

⁵⁶ Schuster, *Arbeit gab's das ganze Jahr*, 124, 55.

ob koncu delovnega dne mirno odpravile spat.⁵⁷ Seveda to v veliki meri drži, ampak hkrati njeno pričevanje ponuja tudi nasprotno dokaz (npr. v delu, kjer piše o težavah dekel zaradi spolnega nadlegovanja s strani gospodarjev hiše).⁵⁸

Ni dvoma, da je imela »Bäuerin« pred sabo v splošnem strukturno predvidljivo in varno prihodnost, »Magd« pa ne. »Magd« se je želela poročiti s kmetom, si pridobiti višji družbeni položaj in si zagotoviti varnost na stara leta. Čeprav je bilo poselsko delo v idealnem primeru prehodnega značaja, je bilo na območju avstrijskih Vzhodnih Alp⁵⁹ veliko ljudi, ki so ostali posli vse življenje. V takšnem primeru so dékle postale »Einlegerin« (dobesedno »vstavljene, nekam umeščene«). Pod nadzorom kmečke skupnosti, v kateri so delovale, so se nenehno selile iz ene kmečke hiše v drugo, da so si zagotovile hrano in prenočišče (običajno v hlevu).⁶⁰ Bäuerinnen in Mägde (tudi kot matere in hčere) so delale skupaj, a z drugačnimi pričakovanji in prihodnostjo.

Prevedla Tadeja Tement in Simon Zupan

Viri in literatura

- Fauve-Chamoux, Antoinette (ed.): *Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries*. Bern-Berlin-Frankfurt a. M.-New York-Oxford-Wien: Peter Lang. International Academic Publishers, 2005.
- Klammer, Peter: *Auf fremden Höfen, Anstiftkinder, Dienstboten und Einleger im Gebirge*, (Damit es nicht verloren geht..., 26). Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1992.
- von Kürsinger, Ignaz: *Lungau, Historisch, ethnographisch und statistisch aus bisher unbenützten, urkundlichen Quellen*. Salzburg: In Commission der Oberer'schen Buchhandlung, 1853.
- Mitterauer, Michael: "Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung im ländlichen Raum". Mitterauer, Michael: *Familie und Arbeitsteilung*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1992, str. 58-148.
- Ortmayr, Norbert: *Ländliches Gesinde in Oberösterreich, 1918-1938. Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*

- (eds. Mitterauer, Michael, Ehmer, Josef). Wien-Köln-Graz Böhlau Verlag, 1986, str. 325-416.
- Ortmayr, Norbert, "Sozialhistorische Skizzen zur Geschichte des ländlichen Gesindes in Österreich", 353. Ortmayr Norbert (ed.): *Knechte*, (Damit es nicht verlorengeht..., 19). Wien-Köln-Weimar Böhlau Verlag, 1992.
- Papathanassiou, Maria: *Aspekte der bergbäuerlichen Lebenswelt in Österreich – vom späten 19. Jahrhundert bis in die Zwischenkriegszeit*. Schuster: *Arbeit gab's das ganze Jahr*, str. 187-244.
- Passruggen, Barbara: *Hartes Brot. Aus dem Leben einer Bergbäuerin*, (Damit es nicht verloren geht, 18). Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1989.
- Regionalaustellung: Die Gräfin vom Lungau – Wege in die Zukunft*, 28. Mai bis 28. Oktober 2007 und 10. Mai bis 22. September 2008, Tamsweg.
- Salzburger Landesarchiv: *Erbhof 0505/1985 in Erbhof 1362/1992*.
- Scheuninger, Rosa (ed.): *Bäuerinnen erzählen. Vom Leben, Arbeiten, Kinderkriegen, Älterwerden*, (Damit es nicht verloren geht..., 60). Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2007.
- Schuster, Maria: *Auf der Schattseite*, (Damit es nicht verloren geht...40). Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1997.
- Schuster, Maria: *Arbeit gab's das ganze Jahr. Vom Leben auf einem Lungauer Bergbauernhof*, (Damit es nicht verloren geht... 49). Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2001.
- Weber, Therese (ed.): *Mägde. Lebenserinnerungen an die Dienstbotenzeit bei Bauern*, (Damit es nicht verlorengeht..., 5). Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1991 (third edition).
- Weber, Therese: Einleitung. Weber (ed.): *Mägde*, str. 9-31.
- Whittle, Jane: *Housewives and Servants in Rural England. 1440-1650: Evidence of Women's Work from Probate Documents*. University of Exeter, working paper no 21, April 2005.
- Wopfner, Hermann: *Bergbauernbuch*. Volume 1. *Siedlungs und Bevölkerungsgeschichte*, I.-III. Hauptstück (Herausgegeben von Nikolaus Grass). Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1995.
- Wopfner, Hermann: *Bergbauernbuch*. Volume 3. *Wirtschaftliches Leben*, VII.-XII. Hauptstück, (Aus dem Nachlass herausgegeben von Nikolaus Grass unter Mitarbeit von Dietrich Thaler). Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1997.

⁵⁷ Npr. Schuster, *Auf der Schattseite*, 103.

⁵⁸ Schuster, *Auf der Schattseite*, 157.

⁵⁹ Ortmayr, „Sozialhistorische Skizzen“, 322.

⁶⁰ Scheuninger (ur.), *Bäuerinnen erzählen, pričevanje Margarete Wurm*, 82, 83. O »Einleger« (podatki so vzeti iz zapisnikov občinskega sveta in knjižic »Einleger«) v Lungau v prvih desetletjih 20. stoletja glej Klammer, *Auf fremden Höfen*, 187–201.

Summary

RURAL LABOUR, GENDER AND SOCIAL HIERARCHIES: PEASANTS' WIVES AND FEMALE RURAL SERVANTS IN AUSTRIA DURING THE LATE 19TH AND THE FIRST DECADES OF THE 20TH CENTURY

Female labour in rural, mainly agricultural, regions remains somewhat on the margins of the flourishing historical research on the history of women's work or the history of working women in Europe and the western world – though much progress has been made in the last decade

The peasant women and the female servants referred to in this paper lived for the most part in the eastern Austrian Alps, where a subsistence economy, animal husbandry, relatively large farms and rural service dominated, in the early decades of the previous century.

The references in the paper come in the first place from two extensive, unique, strongly reflective, detailed (and thus exemplary) written autobiographical accounts by Maria Schuster, a peasant's daughter who was born on the eve of the First World War and grew up, lived and worked in northeastern Salzburg, in the Lungau region, where in 1934 75% of the population worked in agriculture and in 1902 almost every third adult worked as a rural servant. Other autobiographical evidence and contemporary, ethnographic data are also used and similar socio-economic structures in the eastern Austrian Alps may allow for some cautious generalizations.

This essay argues that within the specific socio-economic framework, referred to above, peasant women (Bäuerinnen) and their female rural servants (Mägde) did not always (or even mostly) or necessarily, and by no means strictly, belong to different social classes, at least not the way that urban domestic servants and their employers did. This was also true for peasants and their male rural servants. Female rural servants were thus largely recruited from among peasant daughters, who worked as "Mägde" initially in the parental household and then often on behalf of close or distant relatives. This points to peasant women and female rural servants often being close to one another from a social class point of view (which was also the case for peasant men and male servants). Furthermore, almost every peasant's wife (and marriage to a peasant was usually the way women became peasant women) in the eastern Austrian Alps had previously worked as a farm servant (Magd, Bauernmagd) in different ranks, before her marriage. And both "Bäuerinnen" and "Mägde" lived and worked within a male-dominated social and economic system

where labour was divided most obviously (though not always strictly) by gender. They were both, albeit in different ways, considered inferior to men or thought of themselves as inferior to men, and they both experienced discrimination associated with gender.

However, peasant women belonged to two categories: the women's group (Weiberleute) as well as to the peasant couple (Bauersleute). All servants, male and female, were in crucial aspects subordinate to the peasant couple. Thus, within the context of the gender-specific division of labour on the farm, peasant women and female rural servants worked in clearly different positions in the work hierarchy, at a social (though not necessarily physical) distance and performed different tasks that accentuated social gaps between them. Although both Bäuerinnen and Mägde experienced discrimination due to their gender, they did so in a different way depending on their position in the peasant household and in the work hierarchy. Social distance was confirmed, made and remade on the level of work itself. "Bäuerin" and "Mägde" operated from different positions. Crucially, very fine differences in the division of labour within the female work group reflected and confirmed the position of the "Bäuerin" at its head. In addition to this, the normative gender specific division of labour appears to have been implemented less strictly for female servants, who were expected to cover the labour needs on farms (for example, they would help "Knechte" to cut wood, an otherwise typical male task), than for peasant women, who represented and symbolized the female working group as a whole.

Yet not all female servants were in the same position since a strict work hierarchy was in place and the upper female servant, the "Moardirn", enjoyed f.e. some privileges as well as relative power in decisions.

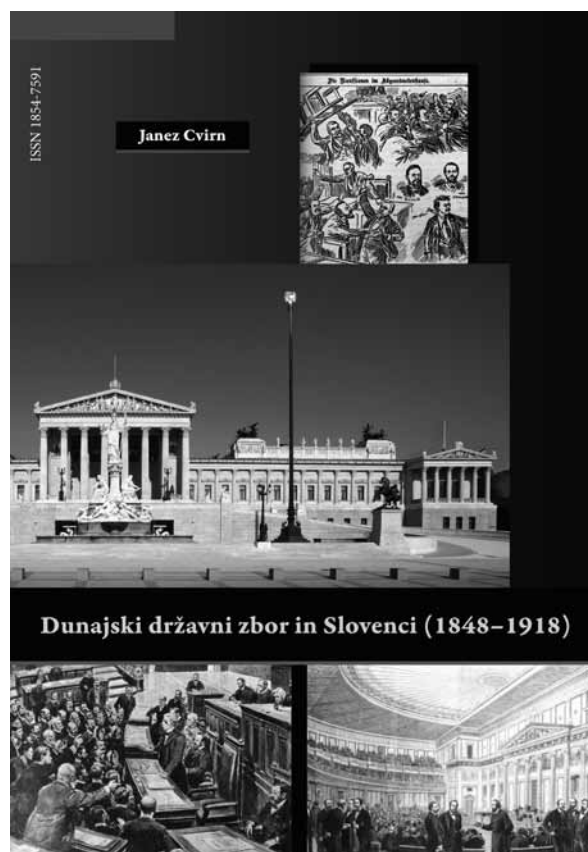
It is obvious that the future of a "Bäuerin" was generally and structurally predictable and secure, whereas the future of a "Magd" was not. A "Magd" could aspire to get married to a peasant, become his wife, gain a higher social status and, we should note, secure her living in old age. If she remained a servant (and although rural service was ideally a transitional phase in life, lifelong servants were common in the eastern Austrian Alps), then she would end up as a pauper, an "Einlegerin" (literally "inlaid, placed somewhere") constantly moving, under the supervision of the rural community she was registered in, from one peasant house to another in order to secure board and lodging (usually in the stable). "Bäuerinnen" and "Mägde" (even when mothers and daughters) worked together, but they did so with different prospects and from different perspectives.

Krmarjenje razmajane avstrijske barke

Cvirn, Janez: *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848-1918)*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015, 280 strani. (Zgodovini.ce 15)

Posthumno izdana monografija Janeza Cvirna, ki razširja in dopolnjuje njegov univerzitetni učbenik *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji: Dunajski državni zbor in Slovenci (1848 – 1918)*, vsekakor ni običajno delo politične zgodovine. Gre za zgodovino politike oziroma bolj, zgodovino parlamentarizma, dela poslancev, poslanskih skupin in vlad, razvoja ustavnih ter človekovih pravic, političnih kupčkanj in bojov. Avtor začne knjigo z razvojem idej o ustavi, kako so te prišle do monarhije in kaj so si ljudje pod tem pojmom predstavljali. Uvodnemu delu knjige sledi temeljit pregled procesa pisanja ustav, prikazani so vsi procesi, ki so vplivali na njihovo sprejemanje in ukinjanje ter zakaj je prišlo do ponovne vzpostavitve absolutizma. Drugi del pa predstavlja zgodovino avstrijskega parlamenta po obnovi ustavnosti. Poleg kritičnega pretresa ustavnih listin in zakonov, avtor obravnava tudi vlade in delovanje državnega zbora.

Kot omeni urednik izdaje Jure Gašparič v predgovoru, je avtor knjige dobro prikazal, kako za razpad monarhije ni kriva prepočasna, oziroma nezadostna demokratizacija, ampak pomanjkanje konsenza o njeni ureditvi. Najhujši politični boji so se po obnovi ustavnega življenja od šestdesetih let 19. stoletja dalje, največkrat bili za »pravičnejšo« (seveda je bil pojem »pravično« z vidika različnih poslanskih skupin razumljen popolnoma drugače) ureditev države v nacionalnem smislu. Država je imela relativno moderno ureditev, čeprav je bila demokratizacija večkrat prej posledica drugih interesov, kot idejnega prepričanja. Grof Taaffe je na primer z znižanjem pogojnega davčnega cenzusa leta 1882 razširil volilno pravico, da bi oslabil nemške liberalce. V uvodnem članku pa je *Slovenski narod* oktobra 1890 zapisal, da bi splošna volilna pravica pozitivno vplivala na zastopanost Slovanov v parlamentu in hkrati zamejila radikalno socialistično gibanje, zaradi česar jo je potrebno podpreti. Iz podobnega razloga pa so dobrih deset let kasneje enaki (a ne splošni) volilni pravici naj-

bolj nasprotovale nemške (liberalne) stranke, saj so se bale izgube števila mandатов.

Kljub demokratizaciji pa je vseskozi obstajalo vladno »reguliranje« izvolitve poslancev. Prvotno so za to skrbele kurije s favoriziranjem bogatejših slojev, mest pred podeželjem in posledično »zgodovinskih« narodov pred »nezgodovinskimi«. Nato pa se je vmešala z razporeditvijo volilnih okrajev, pri oblikovanju katerih je bila v ozadju vseskozi določena politična agenda. V slovenskem zgodovinopisju je najbolj znan primer trgovanja z mandati pri uvajanju splošne in enake volilne pravice. Ivan Šusteršič je dosegel oblikovanje okrajev na Kranjskem tako, da je 10 od 11 mandатов pripadlo SLS in le en NNS. Čeprav so bili Slovenci procentualno gledano relativno realno zastopani, je bila zastopanost po deželah zelo neenakomerna. Zaradi »izgubljenega« mandata na Koroškem in Štajerskem se je na Šusteršiča vlil val kritik. Obratno pa je SLS krivca videla v Miroslavu Ploju, poslancu NNS, ki je sodeloval v volilnem odboru. Dodatni Štajerski mandat je bil v zameno za Kočevskega naknadno sicer izposlovan, a Koroška je ostala z enim samim slovenskim mandatom. Avtor seveda ne sodi o vzrokih demokratizacije, a pronicljivo prikaže njene procese in ozadja.

Podrobneje je predstavljeno tudi delo slovenskih poslancev na Dunaju. Ti so od začetka pa vse do leta

1879 delovali dokaj neenotno. Ločevali so se predvsem po politično-ideoloških in stanovskih prepričanjih, kot tudi po osebnih interesih. V okviru Hohenwartovega kluba desnega centra, ki je bil del vladi naklonjenih strank, so slovenski poslanci nastopali zelo disciplinirano. V obdobju zmernih narodnih zahtev, v t.i. obdobju pobiranja drobtinic, so slovenski poslanci delovali še najbolj enotno, kar je trajalo vse do padca Taaffejeve vlade. Postopna strankarska ločitev na začetku devetdesetih na Kranjskem ni pretirano vplivala na poslance državnega zbora vse do leta 1900. Po tem se je, kljub občasnemu skupnemu delovanju, politični prepir prenesel tudi na Dunaj. A bolj kot vsa politična prekucavanja slovenskih poslancev je pomemben pregled njihovega dela, njegov odmev v javnosti, boj nekaterih za lastne koristi in zanimivosti, kot je prezgodnja smrt poslanca zaradi dobljenega mandata.ocene njihovega dela so seveda odvisne od tistega, ki oceno podaja, a najlažje je splošno (ne)zadovoljstvo spremljati skozi časopisje. A ker so publicistični teksti že po svoji naravi izrazito časovno zaznamovani in jim tako manjka distance do obravnavanih tematik, je njihov pogled na delo poslancev lahko tudi v nasprotju z ocenami zapisanimi v kasnejših časopisnih delih ali spominih sodobnikov. Nekoč tako kritizirano politiko drobtinic leta 1913 pogrša pri takratnih zastopnikih ljudskih interesov Aleš Ušeničnik, ki meni, da poslanci igrajo (pre)velikopotezno igro. Knjiga pa z velikim naborom različnih virov kot tudi literature omogoča bralcem najboljši vpogled v parlamentarno dogajanje.

Zgodovina ustavnosti se je v Habsburški monarhiji začela z bojem ljudstva za ustavo, končala pa s padcem monarhije, prežete z nacionalnimi boji. »Razmaganje avstrijske barke« je bilo v največji meri posledica notranjih bojev glede nacionalnih, deželnih, strankarskih in osebnih interesov. A to ne pomeni, da je zgodovina dunajskega državnega zbora le skupek nenehnih kriz, merjenj moči, političnih mahinacij ter intrig, kar avtor v svoji študiji nazorno prikaže. Vlade in poslanci so v celotni zgodovini parlamenta sprejeli ogromno zakonov, aktov in pravilnikov, potrebnih za delovanje države. Zagotovo pa je potrebno tudi občudovati njihovo vztrajnost. Pogoste tehnične obstrukcije so pokazale marsikatero njihovo spretnost. Ob zahtevi po italijanski pravni fakulteti v Trstu (julija 1910) so s tehnično obstrukcijo začeli slovenski poslanci, ki so v proračunskem odboru pred začetkom razprave vložili kar 150 resolucij in predlogov (pripravljenih pa so jih imeli kar 1600). Zaradi ohlapnega poslovnika, ki je poslancem težko odvzel besedo, pa je tehnična obstrukcija potekala tudi z dolgimi govori poslancev. Svojevrsten rekord je postavil brnski poslanec dr. Otto Lecher, ki je konec leta 1897 govoril več kot 12 ur nepretrgoma. Konec leta 1909 je sprememba poslovnika, na predlog

Janeza Evangelista Kreka in Karla Kramača, tehnično obstrukcijo v državnem zboru otežila.

Posebna pozornost gre tudi koncu knjige – preredko obravnavanem delovanju državnega zbora med 1. svetovno vojno in dodatku. Zadnje poglavje se ukvarja s ponovno vzpostavitvijo parlamentarnega življenja med vojno in njegovim delom do propada monarhije. Po presoji urednika in sodelavcev je bil naknadno v knjigo vključenih še nekaj tematskih poglavij (Ženska volilna pravica, Poslanske plače, Poslanska imuniteta, Jezik obravnav), ki jih Cvirn najverjetneje ne bi uvrstil v delo, pa vendar odlično nadgrajujejo preostanek knjige. Glede na specifično situacijo je imelo uredništvo veliko odgovornejšo nalogo, kot jo ima sicer, zaradi česar si zasluži posebno omembo. Čeprav je knjigo uredilo uredništvo, dvomim, da bi avtor sam storil to dosti drugače.

Monografija *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848-1918)* je poklon delu in spomin na prezgodaj umrlega velikega zgodovinarja. V obsežno zgodovinopisno zapuščino Janeza Cvirna je tako dodano še temeljno delo o avstrijskem parlamentarizmu. Z njegovo zadnjo študijo pa se kot kaže zaključuje tudi zbirka *Zgodovini.ce*, katere pobudnik je bil prav Cvirn.

Neja Blaj Hribar

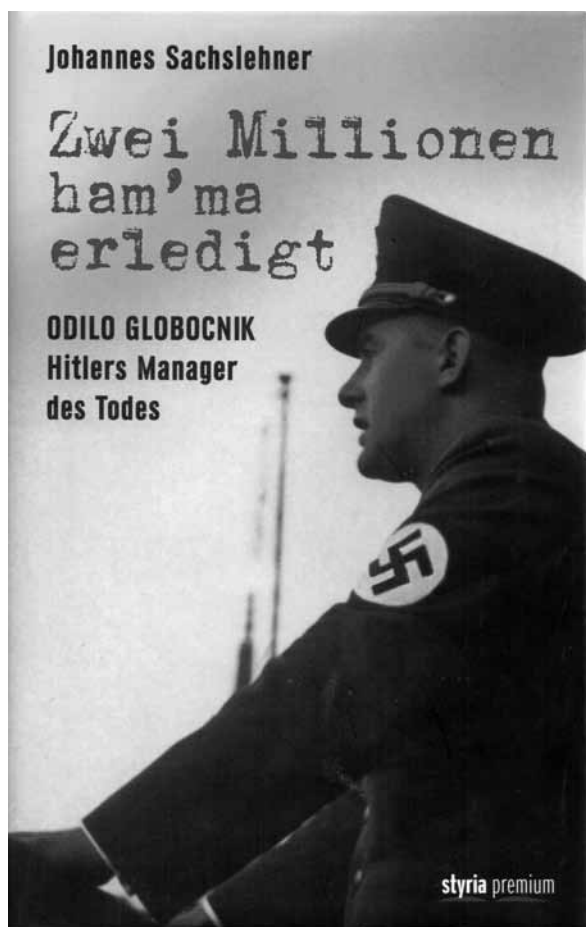
Hitlerjev menedžer smrti

Sachsenlehner, Johannes: *Zwei Millionen ham'ma erledigt: Odilo Globocnik – Hitlers Manager des Todes*. Wien: Styria, 2014. 367 strani. (Styria Premium)

Začnimo oceno knjige, ki bi se v prevodu glasila *Dva milijona smo jih posprav'l. Odilo Globocnik, Hitlerjev menedžer smrti* s citatom iz uvodnih strani (str. 11.): »Zgodba Odila Globocnika je zgodba mladega Avstrijca, ki nikakor ni hotel biti Avstrijec. Avstrija, tako je menil mladenič, rojen v Trstu in ki je odraščal na Koroškem, naj bi bila napačna domovina; njegova prava domovina je Nemčija. Za dosego tega cilja je postal veleizdajalec ter pomagač nacističnega režima, postal izvrševalec milijonskega umora. Odilo Globocnik je bil mož povelja, pravi pravcati stroj povelja. Izpolnjeval je povelja in poveljeval, da, njegova strast je bilo povelje. Če povelje ni bilo jasno, se je počutil negotovega in je svoje predpostavljene prosil za pojasnilo...«

Rod osrednjega lika knjige izvira iz Tržiča, ki je bil po avtorjevem mnenju nekoč nemški jezikovni otok na Gorenjskem. Praded je bil Rochus (Rok) Globotschnig, zdravnik v Tržiču, ki je kot ranocelnik leta 1809 sodeloval v avstrijskih bojih proti Napoleonu. Že kot veteran je leta 1825 dobil sina Franca Jožefa, ki je postal profesor na realni gimnaziji v Ljubljani. Slednjemu se je leta 1870 rodil sin Franc, zdaj že s priimkom Globočnik, ki je postal častnik v avstro-ogrski vojski. Ko pa se je v Vršču (Banat) kot nadporočnik poročil, je moral iz aktivne vojaške službe izstopiti, saj ni mogel plačati predpisane kavcije (kot dokaz, da bo zmožni družini zagotoviti stanu primerno življenje). Iz nadporočnika je postal poštni uradnik ter se z mlado ženo naselil v Trstu. No, in tu se je po dveh deklicah leta 1904 rodil deček, ki je bil krščen z imenom "Odilo Lothar Ludovicus". Starša, Franz in Anna Globočnik sta očitno bila predana staronemško-germanski mistiki: neki bavarski vojvoda iz rodu Agilofingovcev se je imenoval Odilo; rod je obstajal že pred letom 700. Toliko o rodu in različicah pisanja priimka ter času, ko je bil Trst »avstrijsko okno v svet«.

Leta 1913 je Franz Globočnik v poštni službi napredoval, postal *Postoberoffizial* (višji poštni oficial), v priimku opustil strešico ter postal Globocnik. Ob začetku prve svetovne vojne je bil vpoklican in je hitro napredoval. Sina Odila je leta 1915 poslal na vojaško nižjo realno šolo v St. Pölten. Bil je dober učenec, v šolski matriki je

priimek zapisan kot Globočnik. A z zlomom monarhije leta 1918 je zamisel o častniški karieri ugasnila. Družina se je iz Trsta preselila na Koroško in najstnik Odilo se je vpisal na strojni oddelek obrtne šole v Celovcu. V času plebiscitnih bojov je zajadral v avstrijske »nemško-nacionalne« vode, se spoznal z eno leto mlajšim Friedrichom Rainerjem (poznejšim koroškim *gauleterjem*), s katerim sta (p)ostala prijatelja do smrti.

Potem, ko je Globocnik uspešno delal pri raznih koroških podjetjih, se je začel vse bolj navduševati za nacizem in v začetku 1931 vstopil v nacistično stranko. Slednja je bila v Avstriji kmalu prepovedana ter razpuščena, a Odilo je svoje delo v prid nacizma nadaljeval ilegalno. Avstrijska policija ga je sicer večkrat zaprla, a vsakokrat je bil kmalu izpuščen. Očitno je bil uspešen ilegalec in že sredi 1934 je vstopil v SS. Kot ilegalec je pogosto potoval in zanimivo je, da se je, ko je prenočeval v hotelih, na *Meldezettel* (prijavni list, str. 30) podpisoval s strešico, kot Globočnik. V nacistični avstrijski ilegalni hierarhiji – kjer so ga »po domače« poimenovali z vzdevkom *Globus* – je napredoval hitro. Neznansko zanimivo je branje na str. 49-51, kako sta se poleti 1936 Globocnik in Rainer peš, čez zeleno mejo, odpravila na Obersalzberg. Namesto prijazne dobrodošlice ju je Hitler sprejel

kar trdo, kritiziral samovoljo avstrijskih nacistov ter zahteval popolno poslušnost. Ko sta se tako – precej potrta – spet peš vračala domov v Avstrijo, je Rainer svojemu prijatelju povedal tole: »Dragi Globus, položaj je preprost. Če bova naredila napako, naju bo Führer poslal v koncentracijsko taborišče. Če pa bova zadevo opravila prav, bova pa Führerju lahko pomagala.« Že prej je bilo dogovorjeno, da ju bo zastopstvo koroškega gaua (*Gauleitung*) čakalo v Anifu in tu sta poročala o svoji dogodivščini na Obersalzbergu ter predvsem o Hitlerjevi zaželeni strategiji. Tako so se zedinili, da bodo sledili Hitlerjevim navodilom ter začeli sodelovati z avstrijsko *Domovinsko fronto* (*Vaterländische Front*).

Na tem mestu moram seveda preskočiti številne nadrobnosti, zaradi katerih si je Globocnik nabral številne zasluge in takoj po *Anschlussu* postal *Gauleiter* na Dunaju. A tu je ravnal – če prav razumem, predvsem finančno – tako samovoljno, da je bilo preveč celo za nacistično hierarhijo. Po hudih spopadih z finančno inšpekcijo je bil Globocnik končno kot *Gauleiter* razrešen ter v oktobru 1939 poslan v zasedeno Poljsko v Lublin. Tedaj ni bil le poveljnik SS, temveč tudi celotne policije: Gestapa, varnostne policije (*Sicherheitsdienst*, SD), redne policije, mestne policije in žandarmerije. Njegova naloga je bila iztrebljanje Judov, uničenje poljske inteligence, dobava prisilnih delavcev za industrijo ter izseljevanje Poljakov, germanizacija ter naseljevanje Ukrajincev. Mimogrede je omenjeno tudi naseljevanje koroških Slovencev, pregnanih iz Koroške, a tega načrta Globocniku ni uspelo uresničiti. Sicer pa se zdi, da je bil prav Globocnik tisti, ki je bistveno prispeval k izgradnji plinskih celic v koncentracijskih taboriščih. A vse to je bilo – če bi kdo takrat zmozel gledati in videti objektivno – pravzaprav kontraproduktivno: končni rezultat je bil vse močnejši partizanski odpor.

V opisu teh krutih dogajanj je nekaj nekako komičnih vložkov, ki pa zaradi svoje protislovnosti zvenijo groteskno. Namreč, Globocnik je bil ves ta čas samski, po arijskih rasnih načelih pa bi moral biti že zdavnaj poročen in moral bi imeti množico rasno čistih otrok. Ker pa je bil vseskozi prav v vrhu SS, je v vseh Globocnikovih poročno-zakonskih zadevah nastopal tudi njegov šef, Heinrich Himmler. Razdrta zaroka ter zadevna astronomska odškodnina, nacistična »ljubezen« ter ravnanje po kodeksu časti SS je izvrstno opisano v posebnem poglavju na str. 144-157.

V septembru 1943 je Himmler Globocnika predstavil v Trst, ki je postal glavno mesto Operacijske cone Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*). V poglavju *Ein Duo infernale – mit Friedrich Rainer in Triest* (Peklenski duo – s Frierichom Rainerjem v Trstu) je opisano, kako sta si zdaj – oba še vedno

tesna prijatelja – razdelila civilno in policijsko oblast. Slednja je lokalno delovala predvsem v tržaški Rižarni, akcijsko pa po vsej Primorski (str. 316-327) ter v sodelovanju z nemško vojsko ter s slovenskimi domobranci, srbskimi četniki in ukrajinskimi vlasovci (str. 324) preganjala partizane (prim. str. 321 z znano fotografijo: general Kübler, Gauleiter Rainer in SS-Gruppenführer Globocnik). Nekako mimogrede – ne da bi Himmler kakor koli nasprotoval – se je Globocnik dne 22. oktobra 1944 v Celovcu vendarle poročil in ena od poročnih prič je bil Friedrich Rainer.

Oba, Rainer in Globocnik sta se za *nacistično stvar* borila neomajno, prav do konca. Šele 30. aprila 1945, po Hitlerjevem samomoru, sta se odpravila iz Trsta ter se v koloni tovarnjakov prebila prek Karnijskih Alp na Koroško, kamor sta prispela 4. maja. Ko je dva dni pozneje Rainer oblast predal, je tudi Globocnik slekel uniformo SS. O svoji usodi si ni delal nobenih utvar. Nekemu znancu je povedal tole (str. 342): »Dva milijona smo jih posprav'l. Verjetno bom zdaj za to moral plačati.« Tako se je Globocnik z Rainerjem ter skupino častnikov SS umaknil na planino Mösslacher Alm. Tam jih je (seveda zaradi izdaje) dne 29. maja aretirala skupina angleških vojakov. A še preden so Angleži vse ujetnike identificirali, je Globocnik storil samomor s ciankalijem.

Knjiga, ki je dobro dokumentirana, je težko, a izvrstno branje. Sicer ne razloži, pa vendar dobro opiše miselnost človeka, ki mu je politični sistem postal nadomestilo za vero. Globocnik je v svojega boga nasilja, Hitlerja, veroval brezpogojno. Ko se je institucionalizirano nasilje zrušilo, tudi življenje zanj očitno ni imelo nobenega smisla več ...

Marjan Kordaš

Vojna je hudič

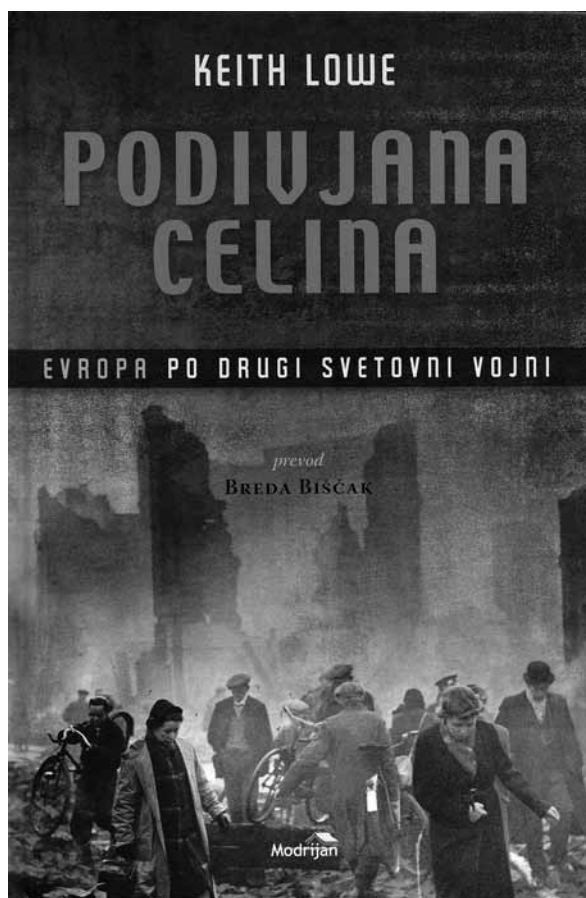
Keith Lowe: Podivjana celina. *Evropa po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Modrijan, 2014. 470 strani.

Vsake toliko kakšno povsem resno znanstveno delo dvigne tak oblak prahu, kot ga ponavadi pripisujemo popularno-plažnim mojstrovinam v slogu Harryja Potterja ali petdesetih otenkov sive. To ni slabo, saj po taki knjigi nato posežejo tudi ljudje, ki sicer ostajajo zvesti lahkotnejšemu literarnemu razvedrilu. Glede na angažma založbe ob izidu slovenskega prevoda ter nedeljenemu zanimanju bralstva zanj, je bilo tako tudi s pričujočo Lowejevo knjigo.

Podivjana celina namreč pritegne. S svojo slikovitostjo ter šokantnim zaporedjem pretresljivih pričevanj neposrednih sodobnikov tistega apokaliptičnega časa poleti 1945. Dogaja pa se nam natančno tako, kot se je tistim, ki so med begom v boljše življenje zgroženi opazovali ostanke pravkar končane morije – prvo truplo (pričevanje) nas pretrese, presune, nato pa je vsega preprosto preveč. Zasujejo nas zgodbe groze, ki so jo doživljali ljudje med Atlantikom in Uralom, med Baltikom in Sredozemljem. Zato se je treba zbrati in slediti pripovedi ter se prebiti skozi labirint, ki ga je skušal razrešiti Keith Lowe. Svojo knjigo je namreč skrbno strukturiral in tako tudi laičnemu bralcu omogočil relativno udobno seznanitev s sicer zapleteno in večplastno tematiko. Knjiga je razdeljena na štiri večje vsebinske sklope – zapuščina vojne, maščevanje, etnično čiščenje ter državljanska vojna, sklopi pa se navzdol delijo na poglavja, ki natančneje opisujejo posamezne segmente sklopov (stvarno razdejanje, praznina, razseljenost, stradež, moralni razkroj, upanje, pokrajina kaosa...), najnižji sestavni deli teksta pa so ozko zasnovana podpoglavja, ki obravnavajo konkretne primere (maščevanje prisilnih delavcev, vojne ujetnike pod Američani, Nemce na Češkoslovaškem, striženje žensk).

Lowe bralca s prepričljivim in plastičnim opisom »materialne zapuščine« ter statistiko žrtev pravkar končane 2. svetovne vojne polagoma pripravi na tisto, kar je le-ta pustila v zavesti in srcih preživelih, in kar je bilo – kot se izkaže kasneje – še veliko hujše in dolgotrajnejše, kakor uničenje evropske materialne civilizacije.

Preživeli so se namreč soočili s pomanjkanjem, stradežem, brezdomstvom ter moralnim razkrojem, ki se je manifestiral tako skozi dejanja zmagovalcev (posiljevanje »premaganih«), kakor tudi dejanja poražencev (kraje, nasilje, prostitutiranje). Kljub vsemu je konec vojne

prinesel predvsem upanje – upanje na nov začetek, ki so ga ljudje, razočarani nad nesposobnostjo meščanske politike, videli tudi v komunističnih idejah (bratstvo in enotnost, delavsko soupravljanje, agrarne reforme), ki so imele goreče podpornike tako na zahodu, kakor na vzhodu Evrope. Za zametke »komunistične družbe« pa so poskrbele kar vojne okoliščine same (racionirana preskrba, splošna vojaška obveznost), ki so spodkopavale več kot stoletje star družbeni red in sistem vrednot.

Olajšanju ob spoznanju, da so preživeli, je pri precejšnjem delu Evropejcev – zlasti pri tistih, ki so v vojni najbolj trpeli (Judje, Slovani, taboriščniki, prisilni delavci) sledilo iskanje »krivcev« in maščevanje, ki je ponekod dobilo celo razsežnosti etničnega čiščenja. Do maščevanja je sicer prihajalo povsod, je pa prihajalo do razlik v obsegu in ostrini. Poleg Nemcev, ki so v Evropi obveljali za kolektivne krivce pravkar minule vojne, in so bili vsepovsod deležni hujšega ali blažjega »maščevanja«, so ponekod dali duška lokalnim nasprotnjem (Srbi-Hrvati, Ukrajinci-Poljaki, Slovaki-Madžari) ali maščevanju rojakom, ki so jim očitali medvojno kolaboracijo – tovrstni konflikti pa so bili praviloma še okrutnejši od maščevanja Nemcem. Maščevanje so do določene mere dopuščali vsi povojni sistemi (z zavezniškimi silami vred!), ker so se zavedali, da bi lahko

petletne frustracije brez tovrstne »katarze« eksplodirale kot pokvarjen lonec na pritisk in odnesle komaj dosežen mir ter obete normalnega povojnega življenja. Verjetno so jo pri tem bolje odnesli na Zahodu, kjer so zavezniki poskrbeli vsaj za navidezno legitimnost in delovanje osnovnih sodnih in upravnih struktur ter že s samo navzočnostjo brzdali pretirano žejo po maščevanju, ki so ga skušali usmeriti na dejanske storilce in iz maščevanja izvzeti vsaj ženske in otroke (čeprav jim to ni povsem uspelo – striženje nemških priležnic, šikaniranje »okupatorskih« otrok). Na Vzhodu pa je že vojna potekala malo drugače – manj »viteško«... Vse to (vseobsežnost in razširjenost maščevanja po vsem evropskem prostoru) je dandanes namerno prezrto, in medtem ko imamo Nemce še vedno za nesporne krivce za vojno in storilce najhujših vojnih hudodelstev, se je uspelo njihovim kolaborantom preleviti v žrtve in »zmagati« za nazaj. To seveda ni nikakršen slovenski unikum. Prvi žrtvi nacizma sta že zdavnaj postali Italija in Avstrija, države nove Evrope pa s travmami svoje petdesetletne komunistične preteklosti s polno paro obračunavajo zadnjih dvajset let. Kolaborantski režimi in vojske dobivajo vlogo žrtev oziroma legitimnih bojevnikov proti rdeči diktaturi, povojni obračuni pa so napihneni do te mere, da ob njih zbledi štiriletno nasilje okupatorjev in njihovih pomagačev. Lowejevo sporočilo tovrstnim kreativnežem (politikom in zgodovinarjem) je jasno in na mestu: kolaboracijo je sicer treba razumeti, vendar ne tudi odobravati, povojne poboje pa moramo presojati s takratno optiko in pri tem izhajati iz tedanjih razmer (str. 180), doda pa še citat Anthonyja Edena, ki je dejal, da se, »kdor ni doživel grozote okupacije, nima pravice izrekati o tem, kaj neka dežela počne!« (str. 189). Žal je nekaj »vsevedne vzvišenosti« najti tudi v Lowejevi knjigi, ki se nekajkrat obregne ob »balkansko nasilje«, krutost in podivjanost, potem ko se je moral nekaj strani prej spopasti z vsekakor nečastno vlogo Angležev pri vračanju jugoslovanskih kvizlinških enot in civilistov čez Karavanke. Tako pri okupatorjih, kakor kasneje pri zahodnih in vzhodnih zaveznikih je bila v odnosu do okupiranih ozemelj oziroma »interesnih sfer« namreč prisotna politika »deli in vladaj« – najprej okupatorji, kasneje pa zavezniki so poskrbeli, da so imeli njihovi podporniki (in s tem posledično tudi njihovi sovražniki) dovolj opravka drug z drugim in tako manj motiva za razmišljanje in boj z njimi. Nemci so brenkali na strune rasizma, zgodovinskih mednarodnih nasprotij ter strahu pred komunizmom, povojni zavezniki pa so stavili na razredni boj, solidarnost proletariata (Rusi) oziroma na strah pred kolektivizacijo, razlastitvami ter prihodom komunistične diktature (Američani, Britanci). Manjši, »nezgodovinski« narodi so se – tako kot vedno – znašli med kladivom in nakovalom, sprti in razdeljeni za tuje interese, ujeti v večdesetletno spiralo sovraštva, ki vsake toliko dobi nov zagon. S tega stališča

je zelo povedno, da je Lowe svojo knjigo »podaljšal« do 50. in 60. let preteklega stoletja in jo zaključil s poglavjem Državlanska vojna, v katerem najprej obravnava politično nasilje v Franciji in Italiji, kjer se je Zahod obranil nevarnosti komunističnega prevzema oblasti v okviru demokratičnega sistema, kasneje pa se posveti grški državljanski vojni, kjer je bilo treba za zmago prozahodnih »demokratičnih« sil poseči po bolj prepričljivih sredstvih. Nasprotni primer predstavlja Romunija, kjer je komunistom posrečilo prevzeti oblast v popolnem nasprotju z medvojnimi delitvami interesnih sfer velikih. Zelo podrobno je Lowe opisal nekatere primere partizanskega boja proti ruski nadoblasti v baltških državah, ki so v sodobnem času služili kot motivacijski in identifikacijski element pri ustanavljanju mladih držav, čeprav je bilo v tem partizanstvu kdaj tudi kanček (zamolčanega?) kolaborantstva iz medvojne obdobja.

Jugoslavija ima v knjigi posebno poglavje – zaradi svoje večnacionalne sestave, zgodovinskih mednarodnih in medverskih nasprotij ter hkratne izvedbe narodnoosvobodilnega boja (proti okupatorjem in njihovim pomagačem) ter socialistične revolucije, si je avtor zanjo vzel nekaj več prostora. Izhajal je iz dejstva, da je bralcu treba predstaviti tudi predzgodovino konfliktov v Jugoslaviji, ga seznaniti z glavnimi protagonisti ter nenazadnje s tujimi vplivi na to, da je bila vojna v Jugoslaviji tako krvava in dolgotrajna. Jugoslavija ga je pritegnila tudi kot ozemlje, kjer se je v povojno dogajanje (»maščevanje«) vpletla sama država in ga izvajala kot svoj program – čeprav je bilo podobno na Češkem in Poljskem. Mogoče ga tu in tam zanese le prevelika zaupljivost do virov – prevedena literatura, ki mu je bila na voljo, je precej polarizirana in za vrhovodstvo med informacijami (zlasti srbskih in hrvaških avtorjev je treba precej zdrave distance in kritičnosti, za katero pa je kljub vsemu nujno še bolj poglobljeno poznavanje zgodovinskega ozadja jugoslovanskega vprašanja.

Sicer pa je dejstvo, da Keith Lowe izhaja iz drugega okolja, precejšnja prednost. Lahko si privoščijo malo potrebne vzvišenosti in odmaknjenosti od predmeta svoje raziskave. Za Slovence je brez dvoma pomembno, da knjige ni napisal slovenski avtor, ker bi v hipu dobila političen predznak in izgubila veljavo vsaj za polovico narodovega telesa, tako pa utegne vzeti malo vetra iz jader onim, ki kujejo politične točke na račun povojnih pobojev, upravičenosti kolaboracije in podžiganja polstoletnih delitev, ki niti ne zadevajo celotnega slovenskega naroda. Če je kdo morda mislil, da se je s koncem osemdesetih let preteklega stoletja z govorjenjem o spravi, z »odkrivanjem« množičnih grobišč in težnjami po »objektivnejšem« prikazovanju medvojne dogajanja v Sloveniji zgodil nekakšen velepomemben prelom – edinstven v evropskem in svetovnem merilu,

potem ga lahko Podivjana celina argumentirano postavi na realna tla. (Zelo pozno) se je zgodilo (enako kot drugod v Vzhodni Evropi) zgolj to, da je do besede prišel tudi »zamolčani del« Slovencev. Tisti, ki so svojo usodo zvezali s premagano stranjo in oni, ki sta jih (po krivici) na to stran pahnila preganjavica ali maščevalnost zmagovalcev. Dobili so priložnost, da povedo svojo zgodbo, mi pa priložnost, da spoznamo to temno stran meseca in se sprijaznimo z njo. Če bi ostalo pri tem, bi lahko na vse skupaj gledali kot na veliko in moralno dejanje, vredno zrelega naroda, tako pa nam brezplošno, amatersko in politikantsko kupčkanje trupel kaže pot natančno tja, kamor nas vodijo naše elite – v preteklost, med zagrenjene spomine in travme izumirajočih generacij.

Vojne namreč puščajo žrtve, ustvarjajo krivice, krivice pa podžigajo maščevalnost. Po vojni je treba pokopati mrtve in živeti naprej. Pokopati pomeni pokopati in se jih spominjati, kakor se spominjamo drugih mrtvih – s svečo, šopkom, molitvijo, ne pa jih glede na politični veter in bližino volitev vedno znova vlačiti na plano in jih tako vedno znova ubijati.

A druga svetovna vojna in odnos do nje med Slovenci seveda spet nista vprašanje zgodovinopisja, ampak ponovno politike in zato nam ne more pomagati še tako dobra in nazorna knjiga.

Aleksander Žižek

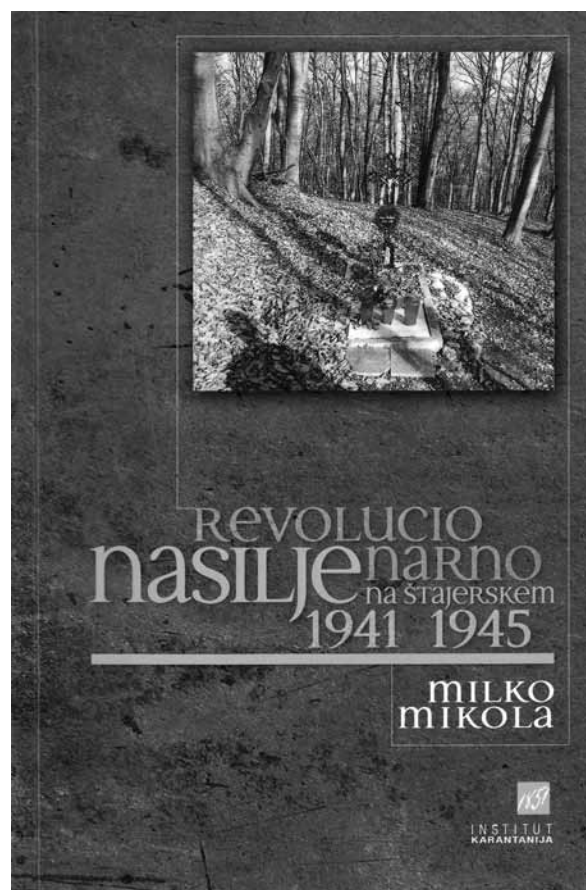
Brat brata

Mikola, Milko: *Revolucionarno nasilje na Štajerskem 1941-1945*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, Ljubljana: Inštitut Karantanija, 2014. 199 strani.

Druga svetovna vojna je bila najboljsežnejši oborožen spopad v zgodovini človeštva, ki je divjal po vsem svetu kar šest let. Zahtevala je približno 60 milijonov žrtev, med katerimi je bil visok delež civilnega prebivalstva. Vojna se je na območju današnje Republike Slovenije pričela leta 1941 in je s svojo krutostjo dodobra zaznamovala življenje civilnega prebivalstva in tudi narodno zavest.

Leta 2014 je izšla študija Milka Mikole, ki predstavlja nadaljevanje študij o medvojnem revolucionarnem nasilju na Slovenskem, ki jih izdaja Študijski center za narodno spravo. Študija temelji na arhivskih dokumentih partizanskega odporiškega gibanja, partizanski literaturi in nenazadnje na ustnih virih. Avtor v knjigi okvirno prikaže posamezne oblike nasilja na Štajerskem, ki ga je med vojno nad civilnim prebivastvom izvajalo partizansko odporiško gibanje. Izraz *revolucionarno nasilje*, predstavlja nasilje, povezano z izvajanjem komunistične revolucije. Kot žrtve revolucionarnega nasilja obravnava tiste, ki so bili usmrčeni iz političnih in ideoloških razlogov, ker je oblast v njih videla nasprotnike komunistične revolucije in ne tiste žrtve, ki so bile usmrčene zaradi sodelovanja z okupatorjem.

Mikola že v predgovoru poudari, da namen te študije ni valjenje krivde za zločine na celotno partizansko odporiško gibanje, ampak je odgovornost za revolucionarno nasilje potrebno pripisati Komunistični partiji Slovenije. Ta je spretno manipulirala s patriotizmom

Slovencev za doseg svojega cilja, ki je bil izvedba revolucije in prevzem oblasti.

Študija je razdeljena na štiri poglavja, ki jih sestavljajo podpoglavja. Na koncu knjige so priloženi sezname civilnih žrtev, faksimili arhivskih dokumentov in pričevanja svojcev žrtev. Prvo poglavje kratko in jasno oriše upravne in politične razmere, v katerih so se znašli Slovenci ob prihodu okupatorja ter okupatorjeve raznarodovalne ukrepe. Nato v drugem poglavju avtor

predstavi, kdo so bili izvajalci usmrtitev in pod čigavim okriljem (partizanske enote, Varnostno-obveščevalna služba, OZNA,...) so izvajali okrutnosti. Tretje poglavje se osredotoča na vzpostavitev in poslovanje partizanskih vojaških sodišč v obravnavanem času in prostoru ter na predpise, na podlagi katerih so bila ustanovljena. V zadnjem – četrtem, poglavju pa so s konkretnimi primeri podkrepjene nekatere druge oblike revolucionarnega nasilja. Knjigo dopolnjujejo objave zanimivih arhivskih dokumentov in bogato slikovno gradivo. Veliko težo obravnavani temi dajo tudi sezname žrtev revolucionarnega nasilja, ki so ločeni glede na to ali so bili civilisti usmrčeni z ali brez sodnega postopka. Vključen je tudi seznam identificiranih žrtev »pohorske afere«.

Avtor ugotavlja, da z revolucionarnim nasiljem ni bilo prizanešeno nikomur. Pred strelom, ropom, posil-

stvom niso bili varni niti otroci, ženske in tudi partizanski borci sami ne. Žrtve so pripadale vsem družbenim slojem, od več kakor petsto usmrčenih *nasprotnikov komunistične revolucije*, je bilo le šestdesetim bilo sojeno.

V Sloveniji še vedno radi pogrevamo takšne in drugačne teme iz obravnavanega obdobja in nam tega poglavja naše zgodovine nikakor ne uspe dokončno zapreti. Kljub temu, da je večina evropskih države to že zdavnaj storila, se moramo zavedati, da so se takšne grozote dogajale tudi drugod po svetu in da Slovenija ni osamljen primer. Vsekakor je ta študija, ki je ob strokovni podlagi tudi lahka berljiva, dober korak k temu, da bolje razumemo in sprejmemo svojo zgodovino in jo »pustimo preteklosti«.

Anja Prša

Laško bere

Premišljena hiša z veliko domišljije. Zbornik ob 40-letnici rednega delovanja Knjižnice Laško. Ur. Metka Kovačič in Matej Jazbinšek. Laško: Knjižnica, 2014. 202 strani.

Po naključju je ta zbornik z manjšo zamudo izšel ob zamenjavi direktorske funkcije, ki jo je do sredine julija 2014 skoraj 40 let v sedanji Knjižnici Laško opravljala prva profesionalna knjižničarka Metka Kovačič, dalje pa jo vodi Matej Jesenšek. V uvodnih besedah je prvi pozitivno ovrednotil dosedanje delo knjižnice in na kratko predstavil tudi program nadaljnjega dela. Bivša direktorica pa je deloma na podlagi članka, objavljenega v Laškem zborniku 2007, orisala delo Knjižnice Laško v času od 1974 do 2014. Seveda je omenila tudi dve znameniti knjižnici z laškega območja. Prva je knjižnica kartuzije v Jurkloštru. Ta samostan je obstajal od začetka 13. stoletja do leta 1595. Vsaj iz zadnjih let je izpričan obstoj knjižnice, iz katere so se ohranile le tri knjige. Škoda je sicer, da se jih ni ohranilo več, z vidika knjižničarstva pa to ni pomembno, ker menihi kartuzijanskega reda sploh niso smeli imeti nikakršnega stika s svojim okoljem. Iz preteklosti pa je znana tudi baročna cerkvena knjižnica v Laškem, ki dolga desetletja ni bila dostopna, zdaj pa jo urejajo. Laška nadžupnija oz. dekanija je bila v preteklosti sila ugledna in pomembna. Imela je svoj ognjevarni arhiv in se je zato najbrž spodobilo, da je imela tudi svojo knjižnico. Slednja, razen redkih izjem, ni bila namenjena javnosti. Njen knjižni fond pa bo verjetno prej zanimiv za cerkvene in literarne zgodovinarje ter teologe, kot za

običajne krajanje. Več je znanega o delovanju Čitalnice v Laškem na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta 19. stoletja. Obiskovalci te čitalnice pa niso prihajali vanjo kot v splošno knjižnico, ampak kot v čitalnico slovenskega revijalnega tiska in slovenskih knjig. S tem so namreč kazali svojo opredelitev za slovenstvo in ga seveda tudi utrjevali v močno nemškem okolju, kakršno je bilo tedaj v laškem trgu. Prvo izposojajo knjig namenjeno širšemu krogu Laščanov in okoličanov je omogočilo »Bralno društvo za laški trg in okolico«, ki je v Laškem neprekinjeno delovalo od leta 1893 do prve svetovne vojne. Od začetka delovanja tega društva do leta 2013 je preteklo torej 120 let. Leta 1924 na Vidov dan je bila v laški osnovni šoli ustanovljena javna knjižnica, prva prava predhodnica sedanje knjižnice. Od tedaj je do leta

2014 minilo tudi že okroglih 90 let. Delovanje te knjižnice je bilo z nemško okupacijo seveda prekinjeno. Nemške oblasti so v okviru predvidene germanizacije tukajšnjega prebivalstva ustanovile v Laškem v okviru »Heimatbunda« svojo knjižnico v Bastovi hiši na Glavnem trgu, kjer je bila prej Podergajsova gostilna. Tam je knjižničarka redkim obiskovalcem ponujala dela štajerskega nemško nacionalistično usmerjenega pisatelja Petra Roseggerja. Po koncu druge svetovne vojne knjižnica večkrat tudi po nekaj let ni delovala. Nazadnje je prenehala delovati leta 1971. Ponovno so jo odprli leta 1974 na drugi lokaciji z dvema ljubiteljskima knjižničarkama, ki pa sta knjižnico po dveh letih predali prvi redno zaposleni profesionalni knjižničarki. Tako je sedanja knjižnica v letu 2014 praznovala 40 let neprekinjenega delovanja.

V knjigi bralstvo nagovorita tudi laški in radeški župan. Radeški zato, ker laška knjižnica tudi po izstopu radeškega območja iz laške občine ohranja v Radečah svojo knjižnično izpostavo.

Po nagovorih sledijo poglavja: 40 let splošnih knjižnic v občinah Laško in Radeče (str. 15-30), Naše knjižnice sedaj (str. 31-46), Knjižnica je premišljena hiša z veliko domišljije (str. 47-120), Pogoji za delovanje knjižnic (str. 121-140), Iz zgodovine arhivskih in aktualnih dokumentov (str. 141-150), Spomini in paberki (str. 151-182) in zadnje poglavje Reklji so o knjižnici in branju (str. 183-201). Knjigo so seveda s prispevki obogatili predvsem poklicni knjižničarji. Nekaj osebnih utrinkov o knjižnici pa so na koncu prispevali njeni dolgoletni obiskovalci in prijatelji.

Poleg orisa zgodovine knjižnic, ki smo ga v prejšnjih vrsticah že prikazali in spominskega obeležja o štiridesetletnem delu sedanje laške knjižnice, ki ga bomo na kratko še predstavili, ima knjiga vsaj nekoliko, najbrž tudi namenoma, še vzporedno funkcijo krajšega kompandija o knjižničarskem izrazu in o poslovanju knjižnice, oboje za bralce, česar pa v tem prikazu, ki je bolj zgodovinarsko usmerjen, ne kaže obravnavati.

Laška knjižnica je pred štiridesetimi leti imela dokaj skromen knjižni fond, bila pa je vendarle največja v laški občini in je bila zato v sedemdesetih letih 20. stoletja določena za matično knjižnico v laški občini. Svoje prostore je imela v Domu Dušana Poženela, sedanjem Kulturnem centru. Leta 1974 so zanj odkupili prostore v delu sedanje banke na Valvasorjevem trgu. V letih 1998 do 2000 je postopoma pridobila vse prostore v Weichselbergerjevem dvorcu. Ta dvorec je poleg graščine ob Savinji najbolj imenitna stavba v Laškem, kjer je knjižnica še zdaj. Vendar ji že primanjkuje prostora in si prizadeva za razširitev na sedanjem mestu. Kot matična knjižnica je postopoma organizirala knjižnici v Radečah in Rimskih Toplicah ter izposojevališči v Šentrupertu

in v Zidanem Mostu. Kako je laška knjižnica zlasti v prvih dveh desetletjih pogosto romala iz pristojnosti enih oblastnih organov v druge, ne kaže opisovati. Očitno pa je bila pri tem prehajanju iz enih rok v druge, in pri neprestanem utemeljevanju potrebnosti svojega obstoja in delovanja, uspešna. Skratka, dobro se je znašla, kar je razvidno iz vseh kazalcev poslovanja, predvsem pa v terenskem širjenju podružnic in izposojevališč, večanju prostorov, naraščanju zaposlenega strokovnega osebja, večanju knjižnih fondov in seveda v služenju prebivalcem. Posebej pomembno je bilo profesionalno osebje, s katerim je bilo mogoče knjižnično poslovanje in izposojati tako modernizirati, da je zdaj na ravni najboljših knjižnic v državi. Izjemno uspešno delovanje knjižnice kot svojega javnega zavoda je ovrednotila Občina Laško s Priznanjem »2. julij« v letu 1994 in Jubilejno listino ob 30-letnici njenega delovanja. Vodi knjižnice Metki Kovačič pa je stanovsko slovensko društvo leta 1996 podelilo Čopovo diplomu, najvišje priznanje za prispevek k razvoju slovenske bibliotekarske stroke. Za njeno zavzeto in uspešno delo ji je tudi lokalna oblast podelila dve priznanji, leta 1996 Aškerčevo priznanje Občine Laško in leta 2014 Srebrni grb Občine Laško.

Rezultati knjižničnega dela so presenetljivo dobri. Leta 1974 je imela knjižnica dokaj skromni knjižni fond, okoli 6.000 knjig, leta 2013 pa 59.375 enot knjižnega gradiva, Od leta 1995 do 2013 je število članov v knjižnicah njenega območja poraslo od 2.816 na 5.000, število obiskovalcev knjižnice od 38.272 na 92.772 in izposoja od 74.978 na 255.479 knjižničnih enot. Knjižnica ima poseben oddelek za otroke in mladino ter časopisno čitalnico ter oddelek za odrasle. Knjižnica organizira tudi razne prireditve, kjer mladi udeleženci aktivno sodelujejo. Zgolj za orientacijo: v letih 1993 do 2013 je knjižnica v Laškem organizirala 21 večjih prireditev, med njimi precej zelo modernih »delavnic«, razne kvize in med drugim za izžrebance kviza priredila izleta na Koroško in Dolenjsko. Knjižnica se je skrbno založila tudi z najsodobnejšo računalniško literaturo in s tem privablja dijake in študente pa tudi odrasle v knjižnico, da se učijo računalniških tehnik. Dobro je založena tudi z univerzitetnimi učbeniki, vsaj za bolj razširjene humanistične discipline, tako da lahko študentje prihajajo študirat kar v knjižnico ali pa si gradi-vo izposojajo. Največja je seveda ponudba knjig za odrasle.

Knjižnic v Radečah in Rimskih Toplicah ter izposojevališč v Šentrupertu in v Zidanem Mostu ter njihove dejavnosti tukaj ne moremo opisovati, so pa seveda bled odsev delovanja matične knjižnice v Laškem.

Knjižnica se je že od prvih let naprej štela za kulturno ustanovo v najširšem smislu in je začela širiti razne kulturne dejavnosti kot svoje »stransko poslanstvo«. Ko so se prostorske razmere toliko izboljšale, da je bilo

mogoče v lastno dvorano spraviti nekaj desetini obiskovalcev, so v knjižnici začeli z raznimi prireditvami. Zelo pogosti so bili literarni večeri ali srečanja s pesniki, pisatelji, potopisci, literarnimi in umetnostnimi zgodovinarji in drugimi kulturniki. Nekajkrat so bile v knjižnici kar obsežne slikarske razstave dobrih, toda še manj znanih slikarjev, tudi domačina iz Rimskih Toplic, ki živi sicer v Združenih državah Amerike. Precejkrat so bili izvedeni samostojni koncerti domačih glasbenikov in pevcev, zelo pogoste pa so bile glasbene spremljave drugih prireditev, predvsem slovesnosti ob martinovanju, ob proslavah in ob raznih bolj zanimivih predavanjih. Precej predavanj je bilo iz naravoslovnih in tehniških disciplin, celo iz elektronike, ter drugih aplikativnih strok. Vseh opisanih prireditev je bilo v knjižnici od leta 1977 do 2013 okoli 390.

Sčasoma se je pokazalo posebno zanimanje za lokalno zgodovino oz. za domoznanstvo. Temu je bila namenjena kar dolga serija predavanj. Izvedene so bile tiskovne konference ob vseh knjigah, ki so se kakorkoli

nanašale na Laško. V ta namen je knjižnica ustanovila Svet za domoznanstvo, ki naj bi nekako usmerjal to novo dejavnost. V tem okviru je knjižnica izdala dva kar obsežna Laška zbornika z letnicama 2002 in 2007. Sicer kot individualna avtorska dela so v okviru knjižnice izšli razni naslovi: prevod iz nemškega v slovenski jezik pomembne Zgodovine laške dekanije, laškega rojaka, lavantinskega stolnega prošta, Ignacija Orožna, nadalje zgodovina Župnije Sv. Rupert nad Laškim ob njeni 250 letnici, Vrh nad Laškim skozi stoletja in prva dokaj obsežna zgodovina Laškega z okolico z naslovom Laško skozi stoletja. V letu 2015 bo izšel prevod iz nemškega v slovenski jezik širše zanimive Ripšlove Kronike župnije Sv. Miklavž nad Laškim.

Upravičeno torej lahko povzamemo, da je laška knjižnica prizadevno izvedeno stransko kulturno poslanstvo v obravnavanem obdobju zelo dobro opravila.

Jože Maček

Koncizen uvod v postkolonialne študije

Loomba, Ania: *Kolonializem in neokolonializem*. Ljubljana: Orbis, 2009. 284 strani.

V medijskih in akademskih diskusijah o vzrokih bratomorne vojne, ki je še nedavno divjala na vzhodu Ukrajine, je bilo mogoče pogosto slišati že nekoliko zaprašeno izjavo sedanjega ruskega predsednika Vladimirja Putina, da je bil razpad Sovjetske zveze, za številne raziskovalce zadnjega večnacionalnega imperija v Evropi, največja geostrateška zabloda 20. stoletja. Ob ponovni oživitvi zanimanja za zgodovino kolonialnih imperijev je še toliko bolj razveseljivo, da smo že pred dobrega pol desetletja v slovenskem prevodu dobili monografijo Anie Loomba, sicer profesorice na pensilvanijski univerzi, z naslovom *Kolonializem in neokolonializem*, ki pa je žal v slovenskem akademskem polju ostala bolj ali manj prezrta.

Pri tem je zanimivo, da Loombova (str. 8) v njej poda eno najbolj preprostih, a hkrati konciznih definicij kolo-

nializma, ko zapiše: »Kolonializem lahko torej opredelimo kot osvajanje in nadzorovanje ozemlja in dobrin drugih ljudi.« Poleg tega avtorica, čeprav rojena v nekdanji

britanski koloniji Indiji, kjer je preživela tudi najmanj dve desetletji svojega življenja, skozi celotno besedilo izrecno poudarja in natančno razčlenjuje primere kompleksnega razmerja med kolonizatorji in koloniziranimi ter tako preseže manihejske reprezentacije obeh kategorij kot odnosa med rabljem in žrtvijo, ki jih je s svojim *Orientalizmom* (1998) (ne)hote zakrivil Edward Said (str. 55) in jim še dandanes tako radi podležejo teoretiki postkolonialne misli na tej strani Alp. Tako v poglavju o hibridnosti med drugim zapiše (str. 180): »Kolonialne identitete so na obeh straneh delitve nestabilne, v ostrem medsebojnem spopadu in se nenehno spreminjajo.« Zavoljo prepletenih odnosov med kolonizatorji in koloniziranimi niti dediščin kolonializma ni mogoče zreducirati na »terorizem, kulturno in rasno nestrpnost, genocide, verske vojne«, kot bralca na hrbtni strani monografije prepričuje njen slovenski založnik. Nasprotno, kot rezonira Loombova (str. 23–4), so kolonialne dediščine, ki so praviloma najizrazitejše v prehranjevalnih navadah, glasbi, jeziku, arhitekturi itn., večplastne, prežete s prvinami kultur iz predkolonialnega obdobja.

Monografija je razdeljena na tri sklope, in sicer je v prvem poudarek na opredelitvi kolonialnih in postkolonialnih študij, osrednji zavzema razpravo o kolonialnih in postkolonialnih identitetah, ki ji za konec sledi analiza različnih kritik kolonializma. Izjemnost Anie Loomba v primerjavi s prenekaterim od njenih akademskih kolegov, ki prisegajo na ideje postkolonialnih študij, se zrcali v njenem nenehnem poudarjanju interakcije med kolonizatorji in koloniziranimi, pri čemer še dodatno izpostavlja razmišljanja tistih raziskovalcev, ki ne zanikajo precejšnje heterogenosti obeh skupin (str. 93–4).

Čeprav imamo mogoče marsikdaj občutek, da v postkolonialnih študijah še vedno prevladuje iz klasičnega marksizma izvirajoča percepcija kolonializma, ki ga razume kot »integralni del kapitalističnega razvoja« (str. 27), zato številne razprave (pre)pogosto izpostavljajo domnevno vsiljevanje zahodnjaških idej, ideologij, tehnik, tehnologij itn., ki naj bi ga zavojevalci zagrešili nad neomadeževanimi staroselci, avtorica sodi, »da pri kolonialnem proizvajanju znanja nikakor ni šlo za enoznačen proces«, saj so bila kolonialna znanja »ustvarjena tudi v procesu dogovarjanja in soočanja z idejami domorodcev« (str. 73). Že v začetnem stadiju odkrivanja njim neznanih teritorijev na oddaljenih celinah so bili namreč evropski konkvistadorji odvisni od staroselskega prebivalstva, ko so se večinoma soočali z docela tujo floro in favno, da neobstoja zemljevidov in sodobnih navigacijskih pripomočkov niti ne omenjamo. Lokalno znanje je bilo nepogrešljivo tudi v kasnejšem obdobju, ko so se kolonizatorji v nekaterih delih imperialne periferije lotevali zahtevnejših gradbenih podvigov. Omenjenemu navkljub precej koloniziranih v različnih

delih sveta nikoli ni prišlo v neposreden stik s prišleki iz Evrope (str. 75), saj so se skoraj vse imperialne metropole soočale s pomanjkanjem tistih, ki so bili na takšen ali drugačen način pripravljeni prevzeti vlogo imperialnega agenta. Ne smemo namreč pozabiti, da je na prelomu iz 19. v 20. stoletje Evropa štela približno dvakrat manj prebivalcev kot danes, in sicer okoli 400 milijonov.

V osrednjem delu monografije je nekaj prostora namenjenega tudi kronološkemu pregledu konstrukcije rasnih in kulturnih razlik v evropskih kolonialnih metropolah. Pri tem se Loombova, samoumevno, ne more izogniti zahodnjaškemu stereotipom o »muslimanskem drugem« (str. 113), kar je ob recentni krepitvi protislamskega razpoloženja v nekaterih državah Evropske unije precej poučno branje, saj bralce opominja na dejstvo, da je negativna retorika do (dela) muslimanov dokaj podobna že vse od srednjega veka dalje, različni so le obrazi, ki jo razpihujejo. Kot dodaja v nadaljevanju, je bilo konstruiranje rasnih razlik med kolonizatorji in koloniziranimi »povezano z naravo družb, v katere so vdiral Evropejci, z družbenimi razredi, ki so jim pripadali ljudje, ki so jih opazovali, pa tudi v vprašanju o tem, ali je Evropejce v konkretnem primeru bolj zanimalo trgovanje s to družbo ali naselitev v njej« (str. 117). Kljub temu so hierarhična družbena razmerja med »nami« in »njimi«, ki so praviloma zagovarjala večvrednost evropskih zavojevalcev, predvsem v Afriki in Amerikah služila kot pretveza za ekonomsko eksploatacijo staroselskih ljudstev in območij, kjer so živela, saj so »divjake« v imaginarijih evropskih kolonialnih metropol često prikazovali kot (mentalno) inertne in zavoljo tega nezmožne prepoznati finančne priložnosti izkoriščanja naravnih bogastev, ki jim jih ponuja njihova rodna gruda (str. 133–4). A po drugi strani niso bili redki tisti kolonizatorji, ki so še večji prezir kot do koloniziranih v oddaljenih provincah imperija čutili do pripadnikov nižjih družbenih slojev doma ...

Hvalevrednemu izpostavljanju primerov metodološkega preloma z enoznačnimi reprezentacijami odnosa med kolonizatorji in koloniziranimi navkljub ima pričujoča monografija tudi nekaj šibkih točk. Mednje nedvomno sodi pretirana osredotočenost Loombove na razprave anglofonih avtorjev – z izjemo peščice, kot sta na primer Franz Fanon in Michel Foucault –, ko razčlenjuje podobe koloniziranih v književnosti, a tudi širše. Z drugimi besedami, avtorica pretežno navaja tiste primere reprezentacij »koloniziranih drugih«, ki primarno predstavljajo del britanskega literarnega kanona (npr. Sheakespearjeva *Othello* in *Vihar*, Conradovo *Srce teme*, Kiplingov *Kim* itn.) in se posledično nanašajo izključno na tiste imperialne podložnike, ki so pripadali britanskemu imperiju, česar se nekako zaveda tudi sama (str. 99, 102, 252), a spektra proučevane literature

vendarle ne razširi. Seveda je nemogoče zanikati dejstvo, da so se lahko angleški kralji in kraljice v omejenem zgodovinskem obdobju – največji obseg je britanski imperij dosegel med obema svetovnima vojnoma – bahavo hvalisali, kako v njihovi domeni sonce pravzaprav nikoli ne zaide. Vendar ne smemo pozabiti, da je bilo v Evropi 19. in 20. stoletja še kar nekaj imperialnih velesil, pri čemer nam verjetno najprej pridejo na misel Francija, Nemčija, Rusija, Avstro-Ogrska ali pa osmanska država. Razumljivo je, da bi bila vključitev cvetočega neangleških literatov, ki so ustvarjali v poznem kolonialnem obdobju, precej zahtevna naloga, a razširjen komparativni pristop bi bralcem omogočal primerjavo različnih reprezentacij koloniziranih, s čimer bi se lahko sami prepričali o kompleksnosti evropskih podob Azijcev, Afričanov, staroselskih Američanov in drugih. Tako Loombova (ne)hote marginalizira številne kolonizatorje in kolonizirane ter jim s tem odreka možnost (samo) reprezentacije, kar je sicer eden od glavnih očitkov, ki jih postkolonialne študije namenjajo orientalističnim diskurzom.

Nadalje se ob pozornem branju *Kolonializma in neokolonializma* bralcem porodi občutek, da je prevod, sicer delo Jane S. Rošker in Nine Kozinc, nekoliko (jezikovno) hibav. Tako na strani 22 preberemo: »Kot smo že prej omenili, je bilo v tridesetih letih dvajsetega stoletja koloniziranih več kot 84,6 % celotnega zemeljskega ozemlja«, vendar se bralci slovenske izdaje s tem podatkom srečajo prvič, čeprav ga je avtorica vključila tako v uvod izvirnika iz leta 1998 kot tudi dopolnjene izdaje (2005), a ga slovenski prevod začuda ne vsebuje. Nadalje bode v oči togo slovenjenje nekaterih že uveljavljenih terminov: v pretežnem delu monografije se pojavlja neologizem *koloniziranci* (*inter alia* str. 9), ki izpodriva uveljavljeno rabo *kolonizirani*, spet drugje zasledimo *Oksident* (str. 22) namesto *Okcidenta*, *proizvajalna sredstva* postanejo *proizvodna sredstva* (str. 32), *obarvane ženske* (str. 168) bi bilo verjetno modreje prevajati kot *temnopolte ženske* itn.

Nekonsistentnost je očitna že pri domačenju samega naslova knjige, saj je *postcolonialism* iz originala v slovenskem prevodu zamenjal izraz *neokolonializem*, dasiravno bi bila verjetno najprimernejša slovenska ustreznica pokolonializem. Ali je ideja zrasla na zelniku založnika ali prevajalk, niti ni bistvenega pomena, zdi pa se, da je delno predruženje originalnega naslova, medtem ko podnaslovi ohranjajo pridevnik *postkolonialen*, marketinški trik, s katerim je nekdo najverjetneje želel pritegniti zanimanje tistega dela potencialnih bralcev, ki v svojo (politično) retoriko tako vehementno vključujejo domnevne »antiimperialistične nazore«. Kljub njegovi uporabi v samem naslovu monografije Loombova (str. 13–4) poudarja, da je izraz

postkolonialen tako v ideološkem kot časovnem smislu problematičen. Izpostavlja namreč, da nekatere neenakosti (npr. gospodarske, politične itn.) med nekdanjimi kolonijami in metropolami persistirajo še dandanes, hkrati pa je bila formalna dekolonizacija večstoleten proces, kar po njenem mnenju dokazuje, »da postkolonializem nima zgolj enega samega začetka, temveč se je začel večkrat v različnih delih sveta ter v različnih obdobjih«. Posledično so imeli protikolonialni upori »v zgodovini veliko oblik in črpali so iz zelo različnih virov« (str. 188). Zavoljo tega tudi postkolonialnih izkušenj različnih držav in ljudstev ni mogoče zvesti na skupni imenovalec.

Čeprav lahko v delu zasledimo nekaj manjših pomanjkljivosti, je *Kolonializem in neokolonializem* nedvomno priporočljivo branje za vsakogar, ki si želi poglobljeno razumeti raznolike antagonizme in pisane podobe sodobnega sveta v 21. stoletju.

Klemen Senica

Naročilnica

zgodovini . ce

DA, naročam(o):

- izvod(ov) [Zgodovini.ce 15]: Janez Cvirn **DUNAJSKI DRŽAVNI ZBOR IN SLOVENCİ (1848–1918)** (19 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 14]: Rolanda Fugger Germadnik **GROFJE CELJSKI MED ZGODOVINO IN MITOM** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 13]: Marija Počivavšek **EN GROS & EN DETAIL** (19 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 12]: **OROŽNOV ZBORNİK** (12 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 11]: Andrej Pančur **JUDOVSKA SKUPNOST V SLOVENIJI NA PREDVEČER HOLOKAVSTA** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 10]: Tatjana Rozman **POJOČI KASTRATI – (ZLO)RABLJENO TELO NA ODRU** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 9]: Andrej Studen **PIJANE ZVERINE** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 8]: Janez Polajnar **»PFUJ! TO JE GERDO!«** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 7]: Filip Čuček **USPEHI SPODNJEŠTAJERSKIH SLOVENCEV V TAAFFEJEVI DOBI** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 6]: Tone Kregar **MED TATRAMI IN TRIGLAVOM** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 5]: Marija Mojca Peternel **CILLIER WOCHENBLATT (ZEITUNG)** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 4]: **ŠTEFAN KOČEVAR – RODOLJUB SLOVENSKI** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 3]: Branko Goropevšek **ŠTAJERSKI SLOVENCİ, KAJ HOČEMO!** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 2]: Aleksander Žižek **NAŠIM ZVESTIM, LJUBIM CELJSKIM MEŠČANOM** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 1]: Andrej Pančur **V PRIČAKOVANJU STABILNEGA DENARNEGA SISTEMA** (16 EUR)

Stroški pošiljanja niso všteti.

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

Davčna številka: Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE (ustrezno označite)Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.

Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:

Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
www.zdc.si

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si

Uredniški odbor: Borut Batagelj, Bojan Cvelfar, Dragica Čeč,
Jure Gašparič, Tone Kregar, Jurij Perovšek, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Mario Strecha, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Urednik: Borut Batagelj

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Simon Zupan

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Univerzalna decimalna klasifikacija prispevkov:
Osrednja knjižnica Celje, Domoznanski oddelek

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Sliki na ovitku:

Prednja: Plakat podjetja Slovenija sadje za izvoz češenj v tujino.
(Kartografska in slikovna zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice. Avtor: Janez Trpin, 1949).
Zadnja: Mariborčanka na fotografiji brzoslakača, med obema vojnama.
(Pokrajinski arhiv Maribor, Zbirka fotografij in razglednic, inv. 12549)

Revija izhaja v dveh številkah letno

Naklada: 300 izvodov

Finančna podpora za natis revije:
Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Mestna občina Celje

ISSN 1318–2498

Revija je uvrščena v podatkovni bazi EBSCOhost in ProQuest.
The journal is listed in the databases EBSCOhost and ProQuest.

Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts in America: History and Life*.
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 19 €, za študente 13 €.
Cena številke v prosti prodaji je 11 €.

Naročila: info@zdc.si